

ДВНЗ «ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПУШКАРУК ПРИНА ЮРІЇВНА

УДК 316.612: 159.922.1

ДИСЕРТАЦІЯ

**СІМ'Я ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ БАТЬКІВСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
ЧОЛОВІКА**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

І. Ю. Пушкарук

Науковий керівник – Гасюк Мирослава Богданівна, кандидат психологічних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Пушкарук І. Ю. Сім'я як чинник розвитку батьківської ідентичності чоловіка. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». – ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ, 2018.

Дисертацію присвячено розв'язанню важливої психолого-педагогічної проблеми – пошуку шляхів оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка.

Батько в сім'ї є для дитини об'єктом захоплення й любові; об'єктом реалізації потреби в безпеці й захисті; авторитетом; розкриває перед дитиною об'єктивний зовнішній світ і уособлює сферу авторитету й моралі; він же чинить соціалізувальну функцію, вводить дитину в світ людських норм і відносин; допомагає дитині подолати симбіотичну залежність від матері, є антидотом материнському; на батька покладено важливу функцію розвитку статевої моделі поведінки, яку досягають завдяки механізмам демонстрації й наслідування; батько є моделлю, спостерігаючи за якою, дитина вчиться, є еталоном у розвитку чоловічості й чоловічої ідентичності синів.

Батьківська ідентичність чоловіка є усвідомленням чоловіком соціальної ролі батька, прийняття себе батьком, відчуття повної тотожності собі в цьому й відповідність поведінки внутрішній моделі батька.

Батьківська ідентичність є складним психолого-педагогічним феноменом і містить когнітивний (усвідомлення чоловіком соціальної ролі батька), емоційний (прийняття чоловіком себе як батька, відчуття повної тотожності собі в цьому) й поведінковий (відповідність поведінки чоловіка внутрішній моделі батька) складники.

Розвиток батьківської ідентичності чоловіка охоплює три періоди: доактуалізаційний, перехідний і актуалізаційний. Доактуалізаційний період містить три етапи: 1) засвоєння моделей батьківської поведінки; 2) формування статевої й гендерної ідентичності; 3) диференціацію статевої й батьківської сфери, усвідомлення власної готовності чи неготовності до батьківства. Перехідний період припадає на четвертий етап у розвитку батьківської ідентичності чоловіка, який супроводжують загострення переживань стосовно свого батьківства й трансформація стосунків між партнерами як майбутніми батьками. Актуалізаційний період характеризується власне актуалізацією батьківських почуттів і батьківської ідентичності як цілісного утворення й охоплює п'ятий етап розвитку батьківської ідентичності чоловіка.

Батьківська ідентичність постає в біологічному (психофізіологічні особливості чоловіка, спадковість і генетична детермінованість, спрямованість на продовження роду, передачу власних генів наступним поколінням), змістовому (характеристики й ознаки, якими чоловік описує себе як батька), ціннісному (характеристики, що властиві чоловікові-батькові, чи до яких він прагне згідно з пріоритетами своєї ціннісно-сміслової сфери), оцінному (оцінки, позитивні чи негативні, які приписує чоловік кожному елементу змістового виміру) й часовому (існування й розвиток відчуття тотожності самому собі в плані переживання батьківства в часі) вимірах.

Визначальну роль у становленні чоловіка-батька відіграє батьківське програмування, тобто засвоєння сином сценарних послань родителів. Сценарні послання передають родителі з їхніх трьох его-станів у три его-стани дитини. На основі цих послань хлопець формує уявлення про себе, інших і про життя, що власне й становить зміст життєвого сценарію. Сценарій формується невербально через перші враження від контактів і вербально через певні послання, які адресують або безпосередньо дитині, або іншим персонажам, де хлопець є спостерігачем. Ці послання, своєю чергою, можуть бути конструктивними (які несуть позитивні сценарні рішення) й деструктивними (які формують негативні сценарні рішення). Всі послання, які отримує хлопець

від батьків, умовно поділяють на: організаційні (що та як має робити чоловік-батько в сім'ї); емоційні (що відчуває чоловік-батько в сім'ї та як виявляє свої емоції); структурні (яке місце чоловіка-батька в сімейній системі).

Було встановлено, що провідним механізмом розвитку батьківської ідентичності чоловіка є ідентифікація з батьком. Відповідно, процес розвитку батьківської ідентичності хлопця невід'ємно пов'язаний із роллю батька в його житті й механізмами й успішністю ідентифікації з ним.

Доведено, що батьківська ідентичність є продуктом трансформаційної взаємодії психологічних особливостей конкретного чоловіка, культурно-історичних і соціальних умов його життєдіяльності, акумульованих у середовищі його батьківської сім'ї, актуалізованих у власній сім'ї чоловіка.

З метою фіксації впливу сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка й експлікації механізмів і тенденцій процесу розвитку батьківської ідентичності було відібрано, модифіковано й сконструйовано такі методики: тест двадцяти суджень «Хто Я» М. Куна й Т. Макпартленда, в модифікації Т. Румянцевої, для діагностики особливостей змісту Я-концепції потенційних і реальних батьків; проективну методику «Асоціативний ряд до слова «дитина» А. Попової для порівняння смислового наповнення поняття «дитина» чоловіками, що перебувають у доактуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності, й чоловіками, що перебувають у актуалізаційному періоді цього процесу; методику «Уявлення про ідеального батька» Р. Овчарової для оцінки когнітивного, емоційного й поведінкового компонентів сприймання чоловіками себе як батька, власного батька й ідеального батька; методику «Шкала сімейного оточення» Р. Муса, в адаптації С. Купріянова, для оцінки соціально-психологічного клімату батьківської сім'ї чоловіків; проективну методику «Сімейна соціограма» Е. Ейдемільера для дослідження позиції чоловіка в системі міжособистісних взаємин батьківської чи власної сім'ї, а також характеру комунікацій у сім'ї; анкету для батьків (авторський варіант).

Встановлено провідні тенденції впливу батьківської сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка. Виявлено, що згуртованість батьківської сім'ї безпосередньо впливає на емоційний компонент сприймання себе чоловіком як «Я-батько» в актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності, а також на поведінковий аспект сприймання чоловіком себе як «Я-батько». Експресивність (насиченість, сила й різноманітність емоційних реакцій) батьківської сім'ї визначає здатність чоловіка в актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності до усвідомлення, переживання й вияву емоційних реакцій. Високий рівень конфліктності в сім'ї формує на когнітивному рівні таке уявлення про себе як майбутнього батька, яке містить авторитаризм, деспотичність і т. д., що в цьому випадку істотно пов'язано зі сприйняттям власного батька. Чим вищі показники за критерієм «незалежність» у батьківській сім'ї чоловіка, тим яскравіше він виявлятиме демократичний чи ліберальний стиль керівництва (тобто такий батько не зловживатиме контролем, а надаватиме свободу й простір для самовираження власним дітям). Це було виявлено в дієвому аспекті сприймання себе як батька. За шкалою «контроль» ми виявили таку закономірність: чим більшим ступенем контролю характеризують батьківську сім'ю, тим більше образ себе як майбутнього батька й образ «Я-батько» містить такі характеристики батька, які передбачають його контроль над дотриманням норм і порядку всередині сім'ї. Водночас лише в чоловіків актуалізаційного періоду, тобто які вже є реальними батьками, їхні контрольні функції виявлені й у поведінковому складнику цього образу як безпосередній наслідок високого ступеня контролю батьківської сім'ї, що підтверджує гіпотезу про те, що, ставши батьком, чоловік із великою вірогідністю повторюватиме модель поведінки власного батька, адже саме на батька в традиційній сім'ї покладена функція контролю й захисту.

Доведено, що за когнітивним компонентом образ власного батька значною мірою визначає образ себе як батька як у доактуалізаційному, так і в актуалізаційному періодах. Дуже велику залежність простежуємо й за поведінковим компонентом у доактуалізаційному й актуалізаційному періодах.

Образ ідеального батька теж значною мірою визначений образом власного батька, причому цю залежність простежуємо за всіма трьома компонентами, але, якщо в доактуалізаційному періоді вона має прямий характер за когнітивним, емоційним і поведінковим аспектами, то в актуалізаційному періоді за когнітивним аспектом кореляція обернена, тобто негативні моменти, які були помічені в поведінці власного батька, чоловіки змінюють на знак «плюс» під час формування образу ідеального батька, притому (як було зазначено вище) все-таки з великою ймовірністю відтворюють у власному батьківстві.

У роботі представлено психолого-педагогічне обґрунтування «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка», яка передбачає: психодіагностику й психокорекцію вад психічного розвитку, пов'язаних із становлення чоловіка-батька; інформаційну підтримку батьківської сфери сучасного чоловіка; створення оптимальних умов для успішного становлення батьківської ідентичності.

В основу програми покладено авторську шестиступеневу модель фокусної психокорекційної й психотерапевтичної роботи, високу ефективність роботи за якою досягаємо завдяки концентрації процесу терапії на конкретній заданій темі, що робить можливими отримання значних результатів за короткий термін. Модель базується на психодинамічному підході до психотерапевтичної діяльності, який розвиває ідею про існування несвідомого в структурі людської психіки й пояснює наявність «внутрішнього конфлікту» неприйняттям тих чи тих виявів власної особистості. Шестиступенева модель групової фокусної психокорекційної й психотерапевтичної роботи передбачає послідовне проходження за заняття шести ступенів: 1) включення в тему, фокус; 2) стимуляцію учасників; 3) метафоричне репрезентування переживань і/чи відчуттів; 4) вільне асоціювання учасника й групи; 5) роботу з метафорами з виходом на ресурс; 6) рефлексію.

Загальна структура програми містить необхідні елементи забезпечення психотерапевтичної групової динаміки й вправи, спрямовані на корекцію й

вирішення проблем, що були результатом негативного досвіду стосунків чоловіка з власними батьками, протилежною статтю, а також внутрішньоособистісних конфліктів, пов'язаних із сприйняттям себе як я-чоловік і я-батько (чи майбутній батько). Комплекс занять, які містить програма, розроблено таким чином, що відбувається послідовне ретроспективне «проходження» учасниками етапів розвитку батьківської ідентичності чоловіка з фокусом на найбільш чутливу для відповідного періоду тему.

Доведено експериментальний ефект від застосування цієї програми. Він був виявлений у зростанні показників рівня сформованості батьківської ідентичності за змістовим, оцінним й ціннісно-смісловим вимірами. У результаті проходження «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» зменшилася кількість чоловіків, що переживали кризові стани відносно своєї батьківської ідентичності, відбулося зміщення акценту з емоційно-полярного особистісного типу в бік урівноваженого.

Ключові слова: батьківство, ідентичність, батьківська ідентичність, етапи розвитку батьківської ідентичності чоловіка, програма оптимізації розвитку батьківської ідентичності чоловіка.

SUMMARY

Pushkaruk I. Y. Family as a factor of the development of father's identity of a man. – Qualification research work based on the manuscript.

Thesis for a Candidate's Degree in Psychology, Speciality 19.00.07 – Pedagogical and Developmental Psychology. – SHEE Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, 2018.

Thesis deals with the solution of an important psychological and pedagogical problem – the search for ways to optimize the development of father's identity of a man.

Father is an object of admiration and love for a child in the family; an object of realization of the necessity for safety and protection; authority; shows the child an

objective external world and embodies the sphere of authority and morality; he also performs a socializing function, introduces the child into the world of human norms and relations; helps the child to overcome the symbiotic dependence on the mother, is a maternal antidote; father has an important role in the development of the sexual behavior model, which is achieved through the mechanisms of demonstration and imitation; father is a model, that is observed by a child in order to learn, he is a model in the development of manhood and male identity of sons.

Father's identity of a man is man's awareness of the social role of a father, man's self-acceptance as a father, a sense of complete identity for himself and correspondence of his behavior to a father's internal model.

Father's identity is a complex psycho-pedagogical phenomenon and contains cognitive (man's awareness of the social role of a father), emotional (man's self-acceptance as a father, a sense of complete identity for himself) and behavioral (correspondence of his behavior to a father's internal model) components.

The development of father's identity involves three periods: pre-actualizational, transitional and actualizational. Pre-actualizational period consists of three stages: 1) assimilation of father's behavior patterns; 2) formation of sexual and gender identity; 3) differentiation of sexual and father's sphere, awareness of his own preparedness or unpreparedness to the fatherhood. Transitional period is the fourth stage in the development of father's identity of a man and is accompanied by intensification of experiences regarding his fatherhood and transformation of relations between partners as future parents. Actualizational period is characterized by actual actualization of father's feelings and father's identity as a whole entity and involves the fifth stage of the development of father's identity of a man.

Father's identity appears in the biological (psychophysiological peculiarities of a man, heredity and genetic determinism, focusing on the continuation of the genus, transferring of their own genes to next generations), content (characteristics and attributes that are used by a man in describing himself as a father), value (characteristics peculiar to a man-father or to which he aspires according to the priorities of his value-semantic sphere), estimative (assessments, positive or negative,

by which a man evaluates each element of content dimension) and temporal (existence and development of the sense of identity for himself in terms of fatherhood experiences in time) dimensions.

Parental programming plays a decisive role in the formation of a man-father, that is, son's understanding of parents' scenario messages. Scenario messages are passed on by parents from their three ego-states into three ego-states of their child. On the basis of these messages a boy forms an image of himself, others and life, that in fact forms the content of a life scenario. Scenario is formed nonverbally due to the first experiences of contacts and verbally due to certain messages addressed directly either to a child or other characters where a boy is an observer. These messages, in its turn, can be constructive (which have positive scenario decisions) and destructive (which form negative scenario decisions). All the messages received by a boy from parents are conditionally divided into: organizational (what and how should a man-father do in the family); emotional (what does a man-father feel in the family and how does he show his emotions); structural (what is a place of a man-father in the family system). We have determined that a leading mechanism of the development of father's identity of a man is his identification with his father. Accordingly, the process of the development of father's identity of a boy is inalienably connected with his father's role in his life and mechanisms and successfulness of identification with him.

We have proved that father's identity is a product of the transformational interaction of psychological peculiarities of a particular man, cultural-historical and social conditions of his life, accumulated in the environment of his parental family, actualized in man's own family.

In order to determine the influence of the family on the development of the father's identity of a man and explication of the mechanisms and trends of the process of the development of father's identity, the following methods have been chosen, modified and constructed: test of twenty judgments «Who am I» by M. Kuhn and T. McPertland, in the modification of T. Rumiantseva, to diagnose the peculiarities of the content of the I-concept of potential and real parents; projective

method «The associative row to the word «child» by A. Popova to compare the semantics of the concept of «child» for men who are in the pre-actualizational period of the development of father's identity and for men who are in the actualizational period of this process; method «The image of an ideal father» by R. Ovcharova to assess the cognitive, emotional and behavioral components of man's perception of himself as a father, of his own father and of an ideal father; R. Musa's method «Scale of family environment», in the adaptation of S. Kupriianov, to assess the socio-psychological climate of men's parental families; projective method «Family sociogram» by E. Eidemiller to study the place of a man in the system of interpersonal relationships between his parental family and his own one, as well as the nature of communication in the family; questionnaire for fathers (author's version).

The main tendencies of the influence of a parental family on the development of father's identity of a man are established. We have discovered that the cohesiveness of a parental family directly influences the emotional component of man's perception of himself «I am a father» in the actualizational period of the development of father's identity, as well as the behavioral aspect of man's perception of himself as «I am a father». Expressiveness (saturation, strength, and diversity of emotional reactions) of a parental family determines man's ability to realize experience and manifest his emotional reactions in the actualizational period of the development of father's identity. The high level of conflict in a family forms at a cognitive level such an image of himself as a future father, which contains authoritarianism, despotism, etc., which in this case is substantially related to the perception of his own father. The higher the indicators of the «independence» criterion in man's parental family are, the more vividly he will show the democratic or liberal style of leadership (that is such a father will not abuse the control, but will provide freedom and space for self-expression for his own children). This was revealed in the effective aspect of man's perception of himself as a father. Taking into consideration the «control» scale we have discovered the following pattern: the greater the degree of control characterizing a parental family is, the more the image

of himself as a future father and the image of «I-father» contains such characteristics of a father, which include his control over maintenance of rules and order within his family. At the same time, only men of the actualizational period, that is who are already real parents, manifest their control functions in the behavioral component of this image as a direct consequence of a high degree of control of a parental family. This confirms the hypothesis that having become a father, a man will repeat the model of the behavior of his own father with high probability, because it is the father in a traditional family who manifests a control and protection function.

We have proved that taking into consideration the cognitive component, the image of his own father largely determines the image of himself as a father both in the pre-actualizational and actualizational periods. We also observe very large dependence taking into consideration the behavioral component in the pre-actualizational and actualizational periods. The image of an ideal father is also largely determined by the image of his own father, and this dependence is traced taking into consideration all three components, but if in the pre-actualizational period it has a direct character in terms of cognitive, emotional and behavioral aspects, then in the actualizational period in terms of cognitive aspect the correlation is changed, that is negative moments that have been noticed in the behavior of his own father are replaced by a plus sign during the formation of the image of an ideal father, moreover (as has been mentioned above), however, with a high probability are reproduced in his own fatherhood.

This thesis presents the psychological and pedagogical grounds of the «Program for optimization of the development of father's identity of a man», which includes: psychodiagnosis and psychocorrection of mental disorders, related to the formation of a man-father; information support of father sphere of a modern man; creation of optimal conditions for successful formation of father's identity.

The basis of the program is the author's six-stage model of focal psychocorrection and psychotherapeutic work, the high efficiency of which we achieve due to the concentration of the therapeutic process on a specific given topic, which makes it possible to obtain significant results in short term. The model is based

on the psychodynamic approach to psychotherapeutic activity, which develops the idea of the existence of the unconscious in the structure of the human psyche and explains the presence of «internal conflict» because of the rejection of certain expressions of their own personality. The six-stage model of group focus psycho-correction and psychotherapeutic work involves consistent passing of six stages during a session: 1) inclusion into the subject, focus; 2) stimulation of participants; 3) metaphorical representation of emotions and / or feelings; 4) free association of a participant and a group; 5) working with metaphors with access to the resource; 6) reflection.

The general structure of the program contains the necessary elements for providing psychotherapeutic group dynamics and exercises aimed at correcting and solving the problems resulting from the negative experience of man's relationships with his own parents, the opposite sex, as well as intrapersonal conflicts related to the perception of himself as an I-man and I-father (or future father). The complex of sessions which the program contains is designed in such a way that there is a consistent retrospective «passing» of the development stages of father's identity by the participants with a focus on the most sensitive subject for the relevant period.

We have proved that an experimental effect of the application of this program has been revealed in the growth of indicators of the level of formation of father's identity in terms of content, evaluative and value-significative dimensions. As a result of the «Program for optimization of the development process of father's identity of a man», the number of men who experienced crisis states in relation to their father's identity has decreased, there has been a change of emphasis from an emotional-polar personality to a balanced one.

Key words: fatherhood, identity, father's identity, stages of the development of father's identity of a man, program for optimization of the development process of father's identity of a man.

СПИСОК ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА, У ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Пушкарук І. Становлення та розвиток батьківської ідентичності чоловіка. *Соціальна психологія: науковий журнал*. Київ, 2010. № 4. С. 131–138.
2. Пушкарук І. Ю. Ідентифікація з батьком як провідний механізм формування батьківської ідентичності чоловіка. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 17. Ч. 1. С. 126–133.
3. Пушкарук І. Ю. Родительське програмування в процесі становлення особистості чоловіка-батька крізь призму концепції транзактного аналізу. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 18. Ч. 2. С. 168–174.
4. Пушкарук І. Ю. Аналіз особливостей Я-концепції в чоловіків у доактуалізаційному та актуалізаційному періодах становлення батьківської ідентичності. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 29. С. 585–598.
5. Пушкарук І. Ю. Аналіз особливостей батьківської ідентичності чоловіка за методикою «Сімейна соціограма». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки*. Херсон, 2017. Вип. 4. Т. 2. С. 86–91.
6. Пушкарук І. Ю. Особливості становлення батьківства у перинатальному і неонатальному періоді дитини. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка*. Київ, 2008. Т. X. Ч. 1. С. 384–389.
7. Пушкарук І. Ю. Батьківство у православному віровченні. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за редакцією С. Д. Максименка*. Київ, 2011. Т. XIII. Ч. 3. С. 343–349.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ БАТЬКІВСТВА Й РОЗВИТКУ БАТЬКІВСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧОЛОВІКА.....	24
1.1. Батьківство як психолого-педагогічний феномен.....	24
1.1.1. Особливості функціонування сучасної сім'ї в контексті культурно-історичного розвитку людства	24
1.1.2. Функції та роль чоловіка/батька в традиційній сім'ї.....	36
1.1.3. Родительське програмування в процесі становлення особистості чоловіка-батька	41
1.2. Розвиток батьківської ідентичності як психолого-педагогічна проблема....	48
1.2.1. Поняття, структура й етапи розвитку батьківської ідентичності чоловіка.....	48
1.2.2. Ідентифікація з батьком – провідний механізм розвитку батьківської ідентичності чоловіка.....	62
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ ВПЛИВУ СІМ'Ї НА РОЗВИТОК БАТЬКІВСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧОЛОВІКА...	69
2.1. Концептуальна модель дослідження впливу сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка.....	69
2.2. Організаційно-методичне забезпечення емпіричного дослідження.....	74
2.3. Результати емпіричного дослідження.....	89
2.3.1. Особливості образу «Я» та смислове наповнення поняття «дитина» в чоловіків.....	89
2.3.2. Аналіз впливу сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка.....	111
2.3.3. Якісний аналіз особливостей батьківської ідентичності чоловіка на різних періодах її розвитку.....	116

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ	
БАТЬКІВСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧОЛОВІКА	129
3.1. Теоретичне обґрунтування «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка».....	129
3.2. Змістове наповнення «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка»	137
3.3. Аналіз ефективності впровадження «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка».....	164
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
ДОДАТКИ	202

ВСТУП

Актуальність теми. У зв'язку з визнанням людини та її життя найбільшою цінністю сучасне суспільство все більше налаштоване на пошук ефективних шляхів розвитку гармонійної особистості, в тому числі і на підготовку до виконання ролі батька/матері. В умовах глобальних системних суспільних змін, коли відбулася кардинальна трансформація поглядів на сім'ю, на чоловічі й жіночі ролі, їхні функції та обов'язки стосовно догляду й виховання дітей, проблема батьківства дедалі частіше привертає увагу дослідників, як у теоретичному, так і в практичному ракурсах. Структурно-функціональна перебудова сімейних взаємин поклала перед сучасним чоловіком цілком нові для нього психолого-педагогічні завдання і функції. Це емоційна й фізична підтримка дружини під час вагітності й пологів, догляд за новонародженою дитиною, її годування, сповивання, подальше виховання і т. д. Успішне виконання таких завдань потребує від чоловіка високого рівня розвитку емпатії та емоційної чутливості. І хоча прерогатива в догляді за дітьми залишилася за жінкою, а функція забезпечення сім'ї за чоловіком, суспільство й психологічна наука все частіше акцентують увагу на виключно важливій і незамінній ролі батька в процесі виховання дітей (Н. Авдєєва, Ю. Борисенко, Д. Віннікот, М. Гасюк, Ю. Євсєєнкова, І. Кон, Н. Коркіна, М. Лемб, Р. Овчарова, А. Співаковська).

У психолого-педагогічній науці феномен батьківства вивчають у контексті психофізіологічних (Є. Ільїн, І. Кон та ін.), історичних (І. Кон, Л. Зоя та ін.), соціальних (Т. Гурко та ін.) аспектів. Актуальним є вивчення батьківства в психології особистості (Н. Авдєєва, Ю. Євсєєнкова, І. Кон, Н. Коркіна, М. Лемб, Р. Манєров) і віковій психології (Л. Виготський, О. Захаров). Важливим аспектом психології батьківства є дослідження образу батька й батьківської фігури на різних етапах культурно-історичного розвитку людства (Н. Авдєєва, Ю. Борисенко, Т. Григорова, Л. Зоя, І. Кон).

Дослідження феномену батьківства в сімейній системі займає чільне місце в працях Г. Абрамової, Ю. Альошиної, Т. Андрєєвої, О. Бодальова, Ю. Борисенко, С. Дворяка, І. Добрякова, В. Дружиніна, Е. Ейдемільера, О. Захарова, О. Лідерса, І. Малкіної-Пих, В. Століна, В. Херсонського, Л. Шнейдер, В. Юстицькіса. Вивченням соціалізації та вихованням дітей в українській сім'ї займалися А. Алексеєва, Т. Буленко, М. Гасюк, Л. Долинська, О. Єрмусевич, З. Кісарчук, Т. Кравченко, М. Мушкевич, О. Петрунько, М. Пірен, В. Постовий, Р. Федоренко та ін.

У контексті психології сім'ї досліджуються механізми міжпоколінної передачі батьківських послань та ідентифікації сина з батьком. Цю проблематику ґрунтовно розробляли представники психодинамічного підходу до вивчення особистості: А. Адлер, Д. Берлінгейм, Е. Берн, Дж. Боулбі, Д. Віннікотт, Е. Еріксон, Г. Етчеґоєн, Ч. Сокарідес, Р. Тайсон, Ф. Тайсон, М. Тарґет, П. Фонаґі, З. Фройд, Е. Фромм, Г. Штольце, К.-Г. Юнг.

Незважаючи на значний інтерес до проблеми батьківства, психологічна наука ще не володіє достатньою кількістю теоретичних, емпіричних і практичних напрацювань, які могли б вичерпно розкрити такі аспекти психології батьківства, як особливості формування батьківських почуттів, адаптація чоловіка до ролі батька, механізми й особливості формування батьківського ставлення до дитини й батьківської ідентичності чоловіка загалом.

Аналіз сучасних досліджень проблеми батьківства дозволив визначити зокрема й потребу вивчення феномену батьківської ідентичності чоловіка як складника ідентичності особистості. Ідентичність особистості є предметом досліджень представників різних галузей психології. Вивченням ідентичності займалися відомі зарубіжні (Н. Антонова, Г. Брейкуелл, А. Ватерман, І. Гофман, У. Джеймс, Е. Еріксон, О. Кернберг, Х. Кохут, Ч. Кулі, Н. Мак-Вільямс, М. Малер, Дж.-Г. Мід, Х. Ремшмидт, В. Столін, Г. Теджфел, Дж. Тернер, Р. Фогельсон, Л. Шнейдер і ін.) та українські (А. Алексеєва,

П. Гнатенко, О. Кікінежді, М. Козловець, С. Максименко, В. Москаленко, М. Пірен, Т. Титаренко, Н. Чепелева, Л. Чорна та ін.) дослідники.

Водночас саме феномен батьківської ідентичності чоловіка потребує окремого аналізу й ґрунтовного дослідження. Важливим є виокремлення основних компонентів структури батьківської ідентичності, опис етапів і механізмів її розвитку, а також вивчення того, як сім'я впливає на розвиток батьківської ідентичності чоловіка. Відтак існує необхідність подальшого вивчення, узагальнення й систематизації знань з цієї проблеми, що й зумовило вибір теми дослідження **«Сім'я як чинник розвитку батьківської ідентичності чоловіка»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано згідно з планом науково-дослідної роботи кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» на 2012-2017 рр. «Інноваційні психотехнології сприяння особистісному благополуччю» (державний реєстраційний номер 0112U001020). Тему дослідження затверджено Вченою радою вищевказаного навчального закладу (протокол № 7 від 3 березня 2009 року), узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні НАПН України (протокол № 2 від 28.02.2012 року) й уточнено Вченою радою ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 10 від 31 жовтня 2017 року).

Мета дисертаційної роботи – теоретично обґрунтувати й експериментально довести вплив сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка; розробити практичні шляхи оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка.

Припускаємо, що особливості функціонування сім'ї зумовлюють закономірності й особливості розвитку батьківської ідентичності, а ідентифікація з батьком і батьківське програмування є провідними механізмами в процесі становлення батьківської ідентичності чоловіка.

Згідно з метою було поставлено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити аналіз батьківства як психолого-педагогічного феномену через особливості функціонування сучасної сім'ї; означити функції та роль батька в сім'ї.

2. Описати структуру, етапи й основні механізми процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка.

3. Емпірично зафіксувати вплив сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка, експлікувати механізми та тенденції процесу розвитку батьківської ідентичності.

4. Обґрунтувати методичні рекомендації щодо оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка.

Об'єкт дослідження – розвиток батьківської ідентичності чоловіка.

Предмет дослідження – розвиток батьківської ідентичності чоловіка під впливом його сімейного оточення.

Для розв'язання поставлених завдань, перевірки припущень дослідження було використано комплекс **методів**: 1) *теоретичні*: порівняння, аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, концептуальне моделювання; 2) *психодіагностичні*: тест двадцяти суджень «Хто Я» М. Куна і Т. Макпартленда, в модифікації Т. Румянцевої, був використаний для діагностики особливостей змісту Я-концепції потенційних і реальних батьків; проективна методика «Асоціативний ряд до слова «дитина» А. Попової – для порівняння смислового наповнення поняття «дитина» чоловіками, що перебувають у доактуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності, й чоловіками, що перебувають в актуалізаційному періоді цього процесу; методика «Уявлення про ідеального батька» Р. Овчарової – для оцінки когнітивного, емоційного й поведінкового компонентів сприймання чоловіками себе як батька, власного батька й ідеального батька; методика «Шкала сімейного оточення» Р. Муса, в адаптації С. Купріянова, – для оцінки соціально-психологічного клімату родителівської сім'ї чоловіків; проективна методика «Сімейна соціограма» Е. Ейдемільера – для дослідження позиції

чоловіка в системі міжособистісних взаємин батьківської чи власної сім'ї, а також характеру комунікацій у сім'ї; опитувальник «Свідоме батьківство» М. Єрміхіної і Р. Овчарової – для визначення рівня розвитку батьківської ідентичності чоловіка; методи спостереження, бесіди, анкетування («Анкета для батьків», авторський варіант); 3) *математико-статистичні*: описова статистика, визначення характеру розподілу даних за критерієм Колмогорова-Смирнова, знаходження значущості відмінностей за Т-критерієм Вілкоксона; кореляційний аналіз за Спірменом з використанням програм Microsoft Excel і пакету статистичних програм SPSS 21.0 для Windows; 4) *інтерпретаційні* – структурний метод, контент-аналіз, кількісний і якісний аналіз даних.

Експериментальна база дослідження. Констатувальний експеримент був здійснений упродовж 2010-2011 навчального року. В дослідженні взяв участь 231 чоловік, з яких 174 чоловіків, ще не мали дітей, а 57 були батьками. З усіх досліджуваних 108 виховувалися одинаками, у 105 є брат чи сестра, 9 чоловіків виховувалися в сім'ї, в якій було троє дітей, 2 – в сім'ї з чотирма дітьми, 3 – в сім'ї, де було п'ятеро дітей, 2 – де було шестеро дітей у сім'ї, ще двоє досліджуваних виховувалися в сім'ї, де семеро й восьмеро дітей відповідно. Впродовж 2015-2016 навчального року було проведено формувальний експеримент, участь у якому взяли 19 чоловіків (11 із них уже були батьками, а 8 юнаків перебували в доактуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності чоловіка).

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що *вперше здійснено* опис етапів розвитку батьківської ідентичності чоловіка (засвоєння моделей батьківської поведінки; формування статевої та гендерної ідентичності; диференціація статевої та батьківської сфер; фізіологічне батьківство, трансформація стосунків між партнерами як майбутніми батьками; актуалізація батьківських почуттів і батьківської ідентичності як цілісного утворення); *уточнено і поглиблено* психолого-педагогічні уявлення про батьківство й батьківську ідентичність чоловіка; *розширено* уявлення про механізми родителського програмування й ідентифікації сина з батьком;

конкретизовано генеральні чинники й провідні тенденції впливу батьківської сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка; *сконструйовано й апробовано* авторську шестиступеневу модель фокусної психокорекційної та психотерапевтичної роботи; *систематизовано* комплекс заходів із оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка; *аргументовано* ефективність відповідної експериментальної програми.

Практичне значення одержаних результатів полягає в експлікації феномену «батьківська ідентичність» за допомогою комплексу релевантних теоретичних підходів і практичних рекомендацій, що дозволяє коригувати вади розвитку батьківської ідентичності впродовж онтогенезу чоловіка; в розробці, апробації та перевірці ефективності «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка», що може бути застосована в практичній роботі психологів дошкільних закладів, навчально-виховних комплексів, загальноосвітніх закладів за напрямом «робота з батьками»; зроблені теоретичні узагальнення можуть бути покладені в основу науково-методичного забезпечення професійної підготовки психологів у процесі викладання таких навчальних дисциплін: «Вікова та педагогічна психологія», «Психологія сім'ї», «Гендерна психологія», «Перинатальна психологія», «Психокорекція», «Основи психотерапії».

Особистий внесок здобувача. Усі результати, наведені в дисертації, отримано самостійно. В роботах, опублікованих у співавторстві, здобувачеві належать такі: [41] – узагальнення й систематизація теоретичного матеріалу дослідження, [166] – розробка шестиступеневої моделі фокусної групової психокорекційної та психотерапевтичної роботи, а також розробка сценарію психологічного заняття.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечено обґрунтованістю вихідних теоретико-методологічних засад; використанням комплексу психодіагностичних методик, що відповідають меті й завданням роботи; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних;

коректним застосуванням методів математичної статистики; репрезентативністю; апробацією результатів на практиці.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційної роботи стали предметом виступів і обговорення на 11 наукових конференціях, зокрема на Ювілейному конгресі ЄКПП «Освіта в психоаналізі: виклики і суперечності» (Львів, 2013); п'ятох міжнародних науково-практичних конференціях: «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2008), «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Чернігів, 2011), «Проблеми переживання життєвої кризи» (Ніжин, 2011), «Особистість у сучасному світі: проблеми розвитку та психологічної допомоги» (Ніжин, 2013), «Наукова дискусія: питання педагогіки і психології» (Москва, 2013); п'ятох щорічних звітно-наукових конференціях ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 2009–2017). Окремі розділи та дисертацію обговорено на засіданні кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 6 від 23 січня 2018 р.).

Впровадження результатів дослідження. Основні результати дослідження впроваджено в навчально-виховний процес Коломийської гімназії імені М. Грушевського за напрямом діяльності психологічної служби «робота з батьками» (Довідка №11/03-17 від 02.02.2018 р.); апробовано в роботі щорічних конференцій Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (Довідка №01/157 від 12.02.2018 р.); впроваджено в навчально-виховний процес КВНЗ «Коломийський педагогічний коледж Івано-Франківської обласної ради» (Довідка №45 від 13.03.2018 р.).

Публікації. Основні результати дисертації відображено в 11 наукових працях (2 – у співавторстві), з них 6 статей надруковано в наукових фахових виданнях України у галузі психології, 1 – в науковому фаховому виданні, що входить до реєстру міжнародних наукометричних баз та 4 статті – в збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 268 найменувань (із них – 183 іноземними мовами), та 32 додатків на 44 сторінках. Робота містить 22 таблиці та 29 рисунків. Основний зміст роботи викладено на 165 сторінках; загальний обсяг дисертації становить 235 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

БАТЬКІВСТВА Й РОЗВИТКУ БАТЬКІВСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

ЧОЛОВІКА

У першому розділі охарактеризовано батьківство як психолого-педагогічний феномен, проаналізовано особливості функціонування сучасної сім'ї і зміни поглядів на батьківство; описано функції та ролі чоловіка-батька в сім'ї, а також означено місце родительського програмування в процесі становлення його особистості; розглянуто основні підходи до дослідження проблеми ідентичності, визначено поняття «батьківська ідентичність», описано етапи розвитку батьківської ідентичності й провідний механізм становлення батьківської ідентичності чоловіка.

1.1. Батьківство як психолого-педагогічний феномен

1.1.1. Особливості функціонування сучасної сім'ї в контексті культурно-історичного розвитку людства

Сім'я та особливості її розвитку й функціонування завжди привертала увагу представників різних галузей науки, тому на сьогодні в психологічній науці проблемі сім'ї присвячено чимало досліджень зарубіжних і вітчизняних вчених.

У психологічній науці існують два умовні напрямки дослідження сім'ї: 1) академічна психологія, яка вивчає теоретичну частину психології сім'ї, її структуру, види, функції, історію тощо (Т. Андрєєва [12], А. Варга [17; 33], В. Дружинін [60], А. Лідерс [104], І. Малкіна-Пих [110], О. Черніков [215], Л. Шнейдер [221] та ін.); 2) прикладна сімейна психологія, що досліджує, впроваджує та використовує теоретичні аспекти для вирішення конкретних практичних завдань (Г. Абрамова [2], Ю. Альошина [9], О. Бодальов [143; 178],

С. Дворяк [210], І. Добряков [27; 62], Е. Ейдемільер [61–62], О. Захаров [68–69], С. Мінухін [113], Н. Оліфірович [131], В. Сатир [176–177], В. Столін [178], Ч. Фішман [113], В. Херсонський [210] В. Юстицькіс [61], та ін.).

Проблемами власне української сім'ї, вивченням її особливостей і основних тенденцій займалися А. Алексєєва [9; 11], Т. Буленко [30–31], М. Гасюк [40–41], Л. Долинська [58], О. Єрмусевич [67; 84], З. Кісарчук [84], Т. Кравченко [94–95], М. Мушкевич [121–124], О. Петрунько [136–137], М. Пірен [139], В. Постовий [144–146], Р. Федоренко [199] та ін. У цьому контексті варто відзначити також праці О. Федоренко [198] та Д. Федоренка [198] (дослідження родинного виховання в античній Україні), Л. Повалій [140–141] (вивчення християнських цінностей української родини). У працях А. Алексєєвої [9], Т. Буленко [31], Т. Говорун [45–46], О. Кікінежді [45–46; 82–83], М. Мушкевич [122; 124] було зокрема розглянуто проблему репрезентації чоловічої та жіночої ролей.

У контексті психології сім'ї все частіше акцентується увага на виключно важливій і незамінній ролі батька в процесі виховання дітей (Н. Авдєєва [4–5], Ю. Борисенко [27], Д. Віннікот [36], Ю. Євсєєнкова [66], І. Кон [87–90], Н. Коркіна [92], М. Лемб [245–262], Р. Овчарова [129], А. Співаковська [185]).

За визначенням, сім'я – це осередок (мала соціальна група) суспільства, найголовніша форма організації особистого побуту, заснована на подружньому союзі й родинних зв'язках, тобто на різнобічних стосунках чоловіка та дружини, батьків та дітей, братів і сестер та інших родичів, які живуть разом і ведуть спільне господарство [203, с. 326].

Сім'я пройшла довгий історичний шлях еволюції, впродовж якого змінювалася форма організації ладу, змінювався розподіл прав і обов'язків між членами сім'ї, змінювалася власне й сама структура сім'ї, але основними фігурами залишалися батько, матір і дитина.

Сучасна сім'я з усіма своїми особливостями істотно зберігає відбиток усіх тих еволюційних змін сімейного ладу, які відбувалися впродовж усього історичного розвитку сім'ї як соціального інституту. Власне витоки сучасної

сім'ї слід шукати в площині цих історичних змін, проаналізувавши які можна виділити основні складники нормальної, оптимально функціональної, як правило, традиційної сім'ї.

З точки зору М. Мід, нормальною є сім'я, в якій відповідальність за сім'ю як ціле несе батько [112]. За словами В. Дружиніна, сім'я руйнується тоді, коли чоловік або не набуває, або втрачає відповідальність за сім'ю як ціле, не може в силу обставин виконувати свої обов'язки [60, с. 41].

Одразу зазначимо, що тут не йде мова про обов'язкове панування чоловіка-батька над дружиною та дітьми. Чоловік може домінувати в сім'ї, може займати підлегле становище, він може бути емоційно близьким до дружини та дитини, а може бути й емоційно відстороненим і т. д., але він завжди повинен нести відповідальність за сім'ю. І якщо чоловік несе відповідальність за себе й за сім'ю, її теперішнє й майбутнє, то таку сім'ю можна вважати нормальною, а якщо ні – в результаті виникають різноманітні варіанти аномальної сім'ї.

Історія виникнення моногамної сім'ї була довгою та складною. Основною рушійною силою, що спричинила появу нових форм організації шлюбно-сімейних відносин, був розвиток суспільства, виникнення тих чи тих видів діяльності, розподіл і перерозподіл обов'язків та функцій між чоловіками й жінками.

Щодо особливостей сучасної сім'ї, то й сьогодні спостерігають значні зміни поглядів на статево-рольову поведінку чоловіків і жінок, відбувається зміна і трансформація функціонально-рольових аспектів життєдіяльності [221].

Загалом можна виокремити такі основні особливості й тенденції розвитку сучасної модернізованої сім'ї: 1) індивідуалізація членів сім'ї; 2) стирання межі між соціально-статевими ролями; 3) руйнування традиційних гендерних стереотипів маскулінності й фемінності; 4) переважання нуклеарного типу сім'ї, що складається з однієї пари батьків і їхніх неповнолітніх дітей; 5) симетричність у моделі сім'ї, в якій чоловік і жінка рівноправні у розпорядженні сімейними коштами, вихованні дітей і ін.; 6) професійна

зайнятість усіх дорослих членів сім'ї, робота жінок поза домівкою, мотивована не тільки необхідністю додаткового прибутку, а й прагненням жінки до самореалізації; 7) функціональна диференціація життєдіяльності сім'ї в суспільстві, розподіл функцій між сім'єю та іншими інститутами; 8) регулювання характеру репродуктивної поведінки, зниження народжуваності, планування сім'ї; 9) виникнення альтернативних форм шлюбно-сімейних відносин; 10) зменшення цінності та впливу традиційних настанов щодо шлюбу й сім'ї.

Зазначимо, що сім'я як функціональне утворення й мала соціальна група є місцем найтісніших і найбільш значущих символічних інтеракцій між індивідами.

Для підтвердження цього звернемося до концепції символічного інтеракціонізму, що бере свій початок від соціально-психологічної системи Джорджа Герберта Міда [247–248] і «психодраматичної» теорії Джекоба Леві Морено [102; 116; 226]. Ключовими поняттями в концепції символічного інтеракціонізму та «психодраматичної» концепції є відповідно поняття «символу» та «інтеракції» (взаємодії).

Концепція символічного інтеракціонізму (Дж. Мід) ґрунтується на переконанні, що життя людини є продуктом соціальної комунікації, повсякденної взаємодії людей, постійного взаємного пристосування. Соціальну взаємодію (інтеракцію) при цьому розглядають як таку, що відбувається не безпосередньо, а є опосередкованою певними символічними засобами, яким кожен учасник надає власного трактування. І символічними посередниками взаємодії можуть бути як слова, так і дії та предмети. Виникнення символічно опосередкованої взаємодії Дж. Мід пояснює необхідністю координації поведінки людей (через відсутність надійних інстинктів), а також здатністю людини до утворення й використання символів. Значущі символи можуть виконувати свою координувальну функцію лише тоді, коли є надбанням групи. Поняття «мати», «батько», «добре», «погано» тощо в своєму звучанні й специфічному значенні є надбанням групи, звідки окремий індивід ці значення

й здобуває. Людина стає членом суспільства в міру того, як засвоює зразки й норми групової дії. У своїй моделі Дж. Морено опирається на теорію взаємодії в контексті гри. Так, людина «веде гру» разом із іншими індивідами, а характер і процес їхньої взаємодії зумовлений завдяки таким ототожненням як «сценарій», «аудиторія», «актор», «маска» й т. д., що можна розглядати як своєрідні символічні посередники цієї взаємодії.

Ми вважаємо, що інтеракції індивіда можуть відбуватися на п'ятьох рівнях: 1) рівень індивіда (внутрішньоособистісна взаємодія); 2) рівень індивід-індивід (міжособистісна взаємодія); 3) рівень індивід-група (взаємодія між особистістю й групою, що відбувається як безпосередньо («Я»-«Ми»), так і опосередковано (через «Ти»); 4) рівень індивід-суспільство (взаємодія між особистістю та суспільством, що відбувається як безпосередньо («Я»-«Вони»), так і опосередковано (через «Ти», «Ми»); 5) рівень індивід-трансцендентальний об'єкт (духовний рівень взаємодії, що може відбуватися як безпосередньо («Я»-«Трансцендентальний об'єкт»), так і опосередковано (через «Ти», «Ми», «Вони»).

Таким чином, всі інтеракції, які відбуваються на цих рівнях, можуть бути прямими (безпосередніми), так і непрямыми (опосередкованими).

Схематичне зображення холістичної моделі інтеракцій особистості представлено на рис. 1.1.

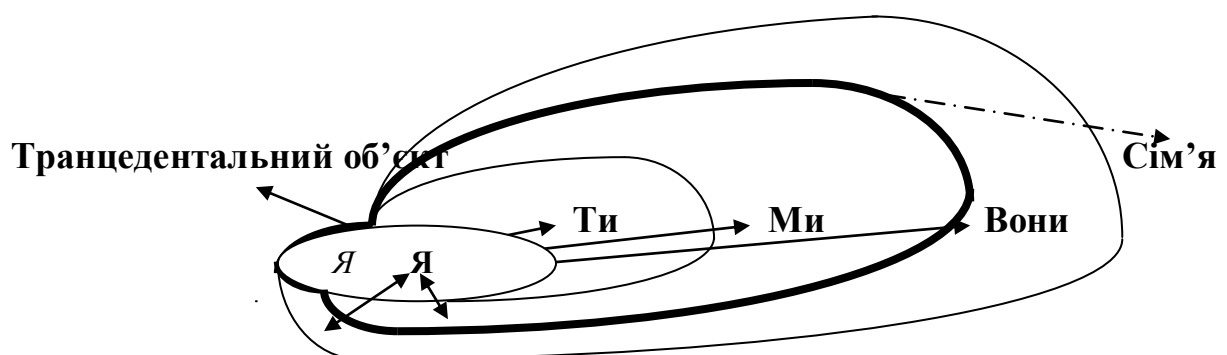

Рис. 1.1. Холістична модель інтеракцій особистості

Тому сім'я й чинить найбільший вплив на особливості функціонування кожного її члена, в тому числі на особливості особистісного становлення й

формування ідентичності. Це підтверджує А. Шутценбергер, яка стверджує, що в сім'ї психічні функції одного члена сім'ї зумовлюють психічні функції іншого її члена [226, с.33].

У табл. 1.1 нами систематизовано внутрішні умови функціонування сім'ї, які визначають особливості інтеракцій між її членами.

Таблиця 1.1

Умови функціонування сім'ї

Ознаки сім'ї	Характеристика
Взаємо-залежність	Вплив елементів сімейної системи один на одного, а також їхня взаємозумовленість (Т. Велента, Т. Зінкевич-Куземкіна, Н. Оліфірович)
Холізм	Всі елементи, які складають сімейну систему, є єдиним цілим, які в результаті свого об'єднання набувають нових властивостей, що відрізняються від їхніх початкових індивідуальних характеристик (Т. Велента, Т. Зінкевич-Куземкіна, Н. Оліфірович)
Структурна організація	Сім'я є сукупністю складових (елементів), що формують єдине ціле (Т. Велента, Т. Зінкевич-Куземкіна, С. Мінухін, Н. Оліфірович, Ч. Фішман)
Специфічність внутрішньо-системних процесів	Процеси життєдіяльності сім'ї, характерні для конкретної сім'ї як системи, що вирізняють її з-поміж інших соціальних систем і груп (Т. Велента, Т. Зінкевич-Куземкіна, Н. Оліфірович)
Динамічність	Сім'я є не статичною, а динамічною системою та перебуває в процесі постійної зміни й розвитку (Т. Велента, Т. Зінкевич-Куземкіна, Н. Оліфірович)
Здатність до само-організації	Наявність у сім'ї внутрішніх сил та ресурсів, що допомагають їй зберігати цілісність, збалансованість і перешкоджають руйнуванню за несприятливих обставин (Т. Велента, Т. Зінкевич-Куземкіна, Н. Оліфірович)
Діалектика гомеостазу та розвитку	Сім'я як система функціонує під впливом двох законів: закону гомеостазу й закону розвитку (А. Варга, Т. Велента, Е. Ейдемільер, Т. Зінкевич-Куземкіна, Н. Оліфірович)
Згуртованість	Психологічна відстань між членами сім'ї, ступінь емоційної близькості й те якою мірою члени сім'ї бачать себе як єдине ціле (М. Боуен, Д. Олсон, О. Черніков)
Ієрархія	Характеризує відносини домінування-підкорення в сім'ї й охоплює такі аспекти, як авторитетність, домінування, влада ухв.алювати рішення й ступінь впливу одного члена сім'ї на інших (Е. Ейдемільер, О. Черніков)
Гнучкість	Здатність сімейної системи адаптуватися до змін внутрішньої чи зовнішньої щодо сімейної системи, дійсності (Д. Олсон, О. Черніков)
Стереотипи взаємодії	Стійкі способи поведінки членів сім'ї, їхні вчинки й повідомлення, які часто повторюються, водночас стандарт поведінки одного члена сім'ї тісно пов'язаний зі стандартом поведінки іншого й навіть керує ним (А. Варга, Е. Ейдемільер)

Продовж. табл. 1.1

Сімейні ролі	Приписи членам сім'ї, що, як, коли та в якій послідовності вони повинні робити, вступаючи у взаємини один із одним, а також бажання, цілі, переконання, почуття, соціальні установки, цінності й дії, які очікують від людини та приписують їй згідно з тією чи тією роллю (Е. Ейдемільер, С. Мінухін)
Сімейні правила	Розподіл сімейних ролей і функцій, визначених місць у сімейній ієрархії, а також визначення, що взагалі дозволено, а що заборонено, що добре, а що погано для кожного члена сім'ї (А. Варга)
Сімейні міфи	Сукупність добре інтегрованих, хоч і неправдивих, переконань, які поділяють усі члени сім'ї (Т. Андреева, А. Варга, В. Сатир)
Границі	Взаємини між сім'єю і соціальним оточенням, а також між різними підсистемами всередині сім'ї (А. Варга, Е. Ейдемільер, С. Мінухін, О. Черніков, В. Юстіцкіс)
Стабілізатори	Спільне місце проживання, спільні гроші, спільні справи, спільні розваги, діти, хвороби, порушення поведінки (А. Варга)
Сімейна історія	Поняття, яке відноситься до історичного контексту сім'ї і описує хронологію значущих подій життя сім'ї протягом декількох поколінь (М. Боуен, А. Варга, Е. Ейдемільер)

Сім'я є тільки відносно замкненою системою, її межі проникливі через взаємодію членів сім'ї зі світом, кожен член сім'ї є членом багатьох інших соціальних груп, де відбувається безліч взаємодій, результати яких проникають до сім'ї як «продукти» цих зовнішніх (щодо конкретної сім'ї) інтеракцій.

Аналізуючи зовнішні впливи на сім'ю, що є наслідком значущих взаємин (інтеракцій) у житті кожного члена сім'ї, звернемося до Дж. Морено, який пропонує поняття «соціального атому». Соціальний атом – це люди, які складають «особистий світ суб'єкта»: його сім'я, друзі, близькі, колеги, всі ті, кого людина любить чи ненавидить незалежно від того, живі вони чи вже померли [226].

Ми вважаємо, що соціальні атоми можуть як «накладатися» один на одного, так і бути розмежованими; в останньому випадку інші члени сім'ї можуть не здогадуватися про існування «атомів» один одного й відповідно вплив «атомів» буде здійснюватися приховано. З одного боку, наявність скритих атомів робить життя кожного члена сім'ї індивідуальним, інтимним, зрозумілим тільки для нього й водночас «закриває» від інших людей, робить незрозумілим. Таким чином, близьке для кожного члена сім'ї соціальне

оточення безпосередньо чи опосередковано впливає на інших членів його сім'ї, навіть якщо їхні соціальні атоми є більшою чи меншою мірою дистанційованими один від одного.

Умови функціонування сім'ї визначають також і функціонально-рольовий розподіл обов'язків усередині кожної конкретної сім'ї, а також особливості їх виконання кожним її членом, зокрема це стосується й виконання чоловіком своєї батьківської ролі й батьківських функцій, що поряд зі зміною сімейного ладу впродовж культурно-історичного розвитку людства також змінювалися і трансформувалися. Нова соціальна ситуація фактично поклала перед чоловіком цілком нові для нього завдання, для ефективного виконання яких потрібно було розвинути, здавалося б, цілком нові індивідуальні особливості та якості. Але чи справді те, що відбувається з образом батька в наш час, є настільки кардинально новим?

Як зазначає відомий дослідник психології чоловіка та батьківства І.Кон, незважаючи на наявність транскультурних констант, історія батьківства не може бути укладена в просту еволюційну схему, адже нормативні канони батьківства ніколи не були цілком однотипними в історичних суспільних устроях. Проте можна виділити одну закономірність: з ускладненням суспільства влада батька, як правило, послаблена [87].

Доцільно розпочати ретроспективний огляд поглядів на батьківство саме з античної цивілізації, безпосереднім нащадком якої є сучасна Європа.

Найяскравішими представниками держав античності були стародавні Греція та Рим.

Фігура батька в стародавній Греції була повною та цілісною, інституціональною, але водночас і соціальною. Хоча батько часто був відсутній у сім'ї, доручаючи освіту своїх дітей, принаймні поки вони не досягнуть певного віку, своїй дружині чи вчителю, сім'я не могла уявити себе без батька. Все, що відбувалося в сім'ї, мало відношення до батька [268]. Тож, як зазначає Ю. Борисенко, в стародавній Греції спочатку батько взагалі не брав участі у вихованні дітей, але згодом, у період поліса, батько почав виконувати функцію

виховання, що ознаменувало собою усвідомлення тогочасним суспільством важливості взаємин батько-діти [27].

У стародавньому Римі батько був, насамперед, фігурою владною та сильною, що відображало силу й складність власне Риму як держави. Дослідники вказують на найбільш радикальний вияв батьківської влади, відображений у давньоримському «*pater familias*» [88; 268]. Батько в ролі «патер фаміліас» був «головою сімейства» й мав абсолютну владу над усіма мешканцями дому. Ця влада також передбачала право розпоряджатися життям і смертю всіх, хто входив до його «сімейства», й була розповсюджена навіть на дорослих і одружених дітей.

Пізніше, коли право страчувати своїх дітей було відмінене, батько міг у будь-який момент залишити дітей без спадщини, а така залежність, як зауважує І. Кон, часто викликала взаємну ненависть і конфлікти між поколіннями [89].

У стародавньому Римі батьківство було чітко визначене соціальними й правовими умовами. Справжнім істинним батьківством вважали всиновлення, в той час як біологічне батьківство не брали до уваги. Відтак, чоловіка визнавали батьком не лише на біологічній основі, а й з огляду на вольовий формальний акт. Так, щоб бути названим батьком, чоловікові потрібно було продемонструвати своє рішення ним бути: він публічно підіймав сина в повітря (доньку просто наказував годувати), вказуючи на свою готовність до відповідальності [268].

Таким чином, батьківство було вольовим актом: чоловік добровільно визнавав або не визнавав себе батьком, аналогом чого в наш час є добровільний акт всиновлення. Тобто вже тоді в основі батьківства лежали не лише біологічні, але й індивідуальні, соціальні й соціокультурні передумови.

Першим, хто почав розхитувати «стовп», що знаменував собою давньоримського батька, був Ісус із Назарету [268]. Християнство, корені якого походять з Палестини, маленької республіки на периферії Римської імперії, зіграло надзвичайно важливу роль у применшенні абсолютності й обмеженні

владності батька. Християнство дуже чітко зв'язує інститут батьківства зі шлюбом: будь-яку дитину, народжена в законному (церковному) шлюбі, автоматично визнають нащадком подружньої пари.

На нашу думку, Бог-Отець у християнстві містить усі характеристики образу греко-римського батька. Сюди належать: 1) абсолютність влади (в тому числі можливість розпоряджатися життям і смертю); 2) авторитарність; 3) одночасна відстороненість (Бога не бачив ніхто з земних людей) і постійна всюдисущість (ніщо не сховається від Божого провидіння); 4) настановлення й навчання своїх дітей (Десять Заповідей, що були дані людям), за потреби й покарання; 5) необмежена здатність до любові (Бог – це Любов).

Римськими нормами батьківського права істотно керувалися й середньовічні монархії. Але це право, завдяки християнству, було різко обмежене, зокрема, було остаточно заборонене вбивство дітей, а також спостерігали зменшення батьківського деспотизму й авторитаризму. Хоча в Середньовіччі, за дослідженнями І. Кона, все-таки підтримували виключно владні функції батька, якого дружина й діти повинні шанувати й підкорятися йому [88].

Період із середини XV до початку XVIII століття деякі дослідники називають «золотим віком батьківства», бо саме тоді батьківська влада вже перестала бути тиранічною, але ще залишалася безумовною [89; 268].

Батьківство в Новому часі стає більш багатограним і багатоликим. І. Кон такі зміни пов'язує, насамперед, із розвитком емоційної культури чоловіків, що проявлялося в можливості вияву чоловіками своїх почуттів. Своєю чергою, розвиток емоційної культури, як доводить у своєму дослідженні І. Кон, нерозривно пов'язаний із соціально-структурними змінами. Зокрема, з помітним розширенням можливостей самостійного вибору життєвого шляху в хлопчиків із дворянських і частково буржуазних сімей, а також із розширенням сфери позасімейного виховання [88].

Саме в цей період починається довгий і важкий процес переорієнтації з влади на авторитет. Як стверджує І. Кон уся друга половина XVIII ст.

проходить у контексті критики сімейного, особливо батьківського виховання. Але скарги на відсутність близьких стосунків між батьками й дітьми, на відсутність вияву ніжних і теплих почуттів до дітей, наявних і в XIX ст., І. Кон розцінює не як констатацію того факту, що стосунки між батьками й дітьми стали прохолоднішими й відстороненішими, а як появу в людей (у тому числі батьків і дітей) нових психологічних потреб, які вони раніше просто не усвідомлювали [88].

У XVIII столітті суспільство остаточно утвердило дитячо-центристську орієнтацію. В цей час поширеним був такий розподіл сімейних обов'язків: жінка займається виключно домом, а чоловік стає годувальником [27; 268].

На початку XIX століття з відходом аграрного й початком індустріального режиму виробництва ще більше утверджується чоловіча економічна роль. А це вимагало від чоловіка тривалішого перебування за межами дому, що призвело до сильного зменшення батьківського контролю над дітьми, а жінки в цей час розширили свою сферу домашнього впливу [27; 268]. Про батьківську любов мова взагалі не йшла, а можливість існування батьківського інстинкту навіть не розглядали.

Процес зміни образу батька досяг свого апогею, коли різко зросла трудова і професійна зайнятість жінок, що призвело до перебудови функціонально-стратегічних аспектів сім'ї. Як наслідок цього, в 1970-х рр. у країнах Європи й США з'являється образ «нового батька», який не тільки заробляє гроші, але й сам виховує дітей і доглядає за ними [5; 89].

Узагальнивши історичні суспільні зміни та те, як у результаті змінювався образ батька, Т. Григорова підсумовує, що образ батька в концепціях батьківства змінювався від образу суворого патріарха до образу годувальника, далі – товариша та зразка для статевого наслідування і, нарешті – сородителя, який розділяє з матір'ю турботу про дітей [50].

На думку Ю. Євсеєнкової, впродовж останніх 50-ти років відбулися найбільш значущі трансформації в системі гендерних ролей і, як наслідок, більш соціальна, ніж материнська, батьківська роль зазнає серйозних змін, що,

своєю чергою, призводить до утворення операційного вакууму батьківської ролі в нових умовах, появи нових форм активності батьків. А це свідчить про формування нової гендерної системи. У зв'язку з описаними змінами відбувається переоцінка або уточнення суспільством батьківських функцій, подальша диференціація гендерних ролей [66].

Неважко помітити, що зміна образу батька, наділення чоловіка тими чи тими батьківськими й сімейними функціями, нерозривно пов'язані зі зміною панівного суспільного устрою й провідною соціальною ситуацією людського існування. Будучи осередком суспільства сім'я найбільш чутливо реагувала на всі його перебудови й максимально яскраво відображала ці зміни особливостями свого функціонування. Поряд із тим фактом, що образ батьківської фігури пов'язаний з конкретною соціальною ситуацією в тій чи тій країні, надзвичайно цікавим і поки практично недослідженим постає запитання: «Зміна образу батька була наслідком чи причиною зміни суспільного ладу?». Цікавим у контексті окресленої проблематики є також дослідження особливостей батьків, які з певних причин не «вписувалися» в образ традиційного для того чи того суспільного ладу батька, наприклад, люблячий, ніжний батько в умовах патріархальної монархії. В такому разі знову постає запитання: «Такі батьки через певні свої індивідуально-психологічні особливості неспроможні були відповідати традиційному образу батька, чи, навпаки, вони були провісниками виникнення змін у психології людини того часу, змін суспільного ладу?». Можна припустити, що саме християнська релігія образом Бога-Отця демонструє образ ідеального батька, який пройшов крізь віки й не втратив своєї актуальності.

1.1.2. Функції та роль чоловіка/батька в традиційній сім'ї

Відзначимо, що на сьогодні, з одного боку, є чоловіки, для яких батьківство – це не що інше як відповідальність і зобов'язання, а з іншого боку, є чоловіки які підкреслюють роль дітей як джерела сенсу, щастя й стабільності.

Як зауважує І. Кон, батько в сім'ї відіграє не одну, а безліч різноманітних ролей, і його успіх як батька залежить від міри його успішності в кожній із них [89].

Розглянемо детальніше погляди вчених на батьківські функції та ролі в сім'ї.

Засновник класичного психоаналізу З. Фройд уважав, що батько (на рівні з матір'ю) відіграє важливу й особливу роль у формуванні «Супер-Его» дитини, що базується на моделі родительського «Супер-Его». Саме З. Фройд виділяв такі найважливіші аспекти взаємин батька й дитини: 1) батько – об'єкт захоплення й любові, 2) батько – об'єкт реалізації потреби в безпеці й захисті, 3) батько – авторитет, який карає за провини й таким чином регулює поведінку, а надалі моральні настанови людини [206].

Водночас засновник аналітичної психології К.-Г. Юнг стверджував, що батько завжди уособлює авторитет і загальну орієнтацію людини в зовнішньому світі. Батько розкриває перед дитиною об'єктивний зовнішній світ і, уособлюючи сферу авторитету й моралі, створює захист від суб'єктивних душевних ухилів [228].

Е. Фромм (психоаналітик, один із представників неофрейдизму) також вважає, що батько – це той, хто вчить дитину пізнавати дорогу у великий світ [209].

Таким чином, батько несе соціалізувальну функцію, тобто вводить дитину в реальний світ, у світ суспільних норм і відносин.

За А. Адлером, що був важливою фігурою раннього психоаналізу, ідеальним батьком є той, хто ставиться до своїх дітей як до рівних і бере активну участь (поряд із дружиною) в їхньому вихованні [8].

Психоаналітик М. Малер стверджує, що особливою роллю й функцією батька є надання дитині першого досвіду взаємодії з кимось іще крім матері [109]. Слідом за нею Дж. Рафаель-Лефф висуває ідею про батька як андиготу материнському [261].

Тож роль батька передбачає допомогу синові в подоланні залежності від матері, яка виникає в ранньому дитинстві.

За винятком годування грудьми батько може виконувати ті самі функції по догляду за немовлям, що й матір, більше того, він може вловлювати сигнали немовляти так само чутливо, як і матір [251].

У багатьох дослідженнях робили особливий акцент на такій важливій функції батька як розвиток статевої моделі поведінки дітей, особливо синів (А. Білер, М. Лемб) [262]. Стосовно цього аналогічні погляди є й у Г. Віткіна, що спеціалізувався в дослідженні вищої когнітивної діяльності й педагогічної психології. Він також вважає основною функцією батька демонстрацію моделі для наслідування своїм синам [266].

Представники когнітивно-біхевіорального напрямку А. Бандура та Р. Уолтерс також вважають, що батько є моделлю, спостерігаючи за якою дитина вчиться [15]. Основна функція батька – бути для сина еталоном чоловіка, як стверджує і Т. Андреева [12].

За І. Коном, батько потрібен дитині з самого народження, й він є, зокрема в хлопчиків, еталоном для формування чоловічої ідентичності [87].

Дж. Плек (засновник парадигми, що базувалася на ідеї про дисфункціональний характер і суперечливість традиційної чоловічої ролі, названою ним «напруженою чоловічої гендерної ролі») доводить, що структура чоловічої ролі містить такі компоненти: 1) норма успішності (або норма статусу) – стереотип, який стверджує, що соціальна цінність чоловіка визначена величиною його заробітку; 2) норма емоційної твердості – стереотип мужності,

згідно з яким чоловік повинен відчувати обмежену кількість почуттів і бути здатним вирішувати свої емоційні проблеми без допомоги сторонніх; 3) норма антижіночності – стереотип, згідно з яким чоловікам потрібно уникати будь-яких «жіночих» проявів [252].

Підсумовуючи теоретичні напрацювання попередників, Ю. Борисенко виділяє такі найважливіші функції, виконання яких вимагає роль батька [27]:

1. Батько як годувальник – роль, що історично склалася й була закріплена за чоловіком. Незважаючи на зміни образу батька, що спостерігають сьогодні, в багатьох сім'ях, особливо в період вагітності дружини й під час догляду за маленькою дитиною, батько є головним і єдиним здобувачем у родині. Хлопчиків із дитинства орієнтують на виконання цієї ролі, яка дає сім'ї необхідне відчуття безпеки й впевненості.

2. Батько як захисник – також історично закріплена функція чоловіка. І хоча в сучасному суспільстві батько не захищає більше дитину від безпосередньої військової небезпеки, проте батько виконує функцію безпосереднього соціального захисту, надаючи своїм дітям змогу навчатися, обирати професію, а також опосередковано через власний соціальний статус і економічний клас.

3. Батько як вихователь – історія демонструє безліч прикладів, коли виховання й освіта покоління, що підрастає, була справою чоловіка-батька. Батько не тільки прищеплює норми й правила поведінки, але й істотно визначає вибори дитини (зокрема й у професійній сфері), розширюючи її кругозір, займаючись, особливо з хлопчиком, якою-небудь спільною справою.

Розвиток суспільства нерозривно пов'язаний із релігійною культурою. Тож і погляди на батьківство, батьківську роль і батьківські функції здебільшого визначені релігійними настановами. Зокрема християнство як одна з найбільш впливових світових релігій визначає психічну стабільність і духовну рівновагу віруючої людини.

Виховання хлопчика в християнській культурі – це, насамперед, формування майбутнього батька (домінантного й такого, що несе

відповідальність за сім'ю (модель «божественної сім'ї») або, рідше, – субдомінантного, але такого ж відповідального) [221]. Утверджується чітка подружня й дитячо-батьківська ієрархія та визнання сім'ї як безумовної цінності.

Християнство завжди поклало на чоловіка відповідальність за те, як він виконує роль батька й чоловіка перед дітьми та дружиною. А центральною місією християнської релігії є примирення кожної людини з Єдиним Богом і Отцем усіх; і тому ті, що страждали від неправильної поведінки батьків, отримують звільнення й надію на те, що в їхніх сім'ях це не повториться [60].

Згідно з Біблією, найпершим обов'язком батька є навчання й наставляння своїх дітей у Законі Господа (Еф 6:4). Якщо батько поклоняється ідолам, то відповідальність за цей гріх несуть і його діти (Ісх 20:5). Відтак батько не може чинити що-небудь лише за власними бажаннями. Обов'язок батька полягає також у забезпеченні дітей харчуванням і задоволення їхніх потреб (Лк 11:11), (2 Кор 12:14), (1 Тим 5:8). Батько повинен добре керувати дітьми, навчати й виховувати їх (Втор 6:7), (Притч 4:3-4), (1 Тим 3:4), (1 Тим 3:12). Саме батько має виправляти недоліки своїх дітей, а при потребі й карати (Притч 13:25), (Евр 12:7-8), (Притч 3:12), (Притч 19:18), (Притч 22:15), (Притч 23:13-14), (Притч 29:17).

Особливу увагу привертає ще й такий обов'язок батька, як молитва за своїх дітей. Батько повинен молитися за дітей для їхнього духовного блага (Бут. 17:18), (1 Пар. 29:19), щоб запобігти їхнім спокусам, а також і під час хвороби своїх дітей (Марк 5:23).

У християнстві розрізняють батьків благочестивих і порочних. Благочестиві батьки: 1) подають хороший приклад своїм дітям (4 Цар. 15:3), (2 Пар. 34:2); 2) навчають свою дитину на початку її життя й в молоді роки (Притч. 22:6).

На нашу думку, звернення до вічних християнських цінностей, утвердження християнської моделі сімейного життя допоможе вирішити багато

проблем сьогодення, пов'язаних із вихованням дітей, стосунками в сім'ї, дитячо-батьківськими взаєминами тощо.

На рис 1.2 нами представлено співвідношення батьківських функцій у сім'ї й обов'язки стосовно дітей за шкалами «домінування-підкорення» та «відповідальність».

Рис. 1.2. Розподіл функцій і обов'язків батька відповідно до шкал «домінування» та «відповідальність»

Таким чином, батько зокрема й родителі загалом відіграють вирішальну роль у становленні особистості сина. На думку К.-Г. Юнга, життя, яке не вдалося прожити родителям через обставини, що склалися, передається у спадок дітям, тобто останні проживатимуть життя, яке компенсуватиме те, що не відбулося в житті родителів.

Про те як саме родителі впливають на становлення особистості чоловіка-батька буде мова далі.

1.1.3. Родительське програмування в процесі становлення особистості чоловіка-батька

Аналізуючи процес становлення особистості чоловіка-батька в контексті родительського програмування, ми опиратимемось на концепцію транзактного аналізу Еріка Берна [54; 186-187; 222], бо саме в ній знаходимо досить деталізоване пояснення феномену родительського програмування в процесі становлення особистості.

Вагоме місце у концепції транзактного аналізу займає розгляд феномену життєвого сценарію, у формуванні якого провідну роль відіграють родителі.

За визначенням Е. Берна, життєвий сценарій – це план життя, що складений у дитинстві, підкріплений батьками, виправданий наступними подіями й завершений так, як було вирішено з самого початку [187, с.110]. Життєвий сценарій – це план дій життєвої драми особистості, що передбачає *який шлях* особистість обере в своєму життєвому шляху, а також *де та як* вона підійде до його кінця. Сценарій реалізується здебільшого неусвідомлено, хоча інколи й усвідомлено [54].

Сценарій записаний у его-станах дитини через транзакції між нею та родителями. Коли діти стають дорослими, то розігрують свої сценарії у контексті того соціального оточення, в якому живуть і яке має власні драматичні форми. Основою життєвого сценарію є сценарні рішення, які приймає дитина в ранньому дитинстві. Характерними особливостями цих рішень є те, що, по-перше, вони вважаються найкращими для кожної конкретної дитини стратегіями виживання у світі й, по-друге, сценарні рішення приймаються на основі дитячих емоцій і дитячої перевірки їх на відповідність дійсності. Того члена сім'ї, який не розіграє очікуваний сценарій, часто сприймають як «білу ворону». Однак для деяких сімейних сценаріїв може бути потрібна така людина, щоб створити інтригу або мати «цапа-відбувайла» на сімейній сцені. Багато сімейних сценаріїв мають певну системну лінію,

написану для кожного члена в сім'ї, та, відповідно, різні приписи для чоловіків і жінок [54; 187].

Визначальними особливостями життєвого сценарію є такі:

1) сценарій – це план життя (дитина не просто формує основні погляди на життя, а власне складає план свого життя, який оформлюється у своєрідну драму, що має чітко означений початок, середину й закінчення);

2) сценарій веде до розв'язки (при програванні життєвого сценарію особа неусвідомлено вибирає поведінку, яка наближує її до фінальної сцени, яку ще називають розплатою за сценарій);

3) сценарій є наслідком рішень (дитина сама приймає рішення про свій план життя, але на відміну від рішень, які приймають дорослі люди, це рішення дитина приймає без ретельного обдумування на основі відчуттів);

4) сценарій підкріплений батьками (батьки, хоч і не можуть змусити дитину прийняти те чи те рішення, вони тим не менше з перших днів життя передають дитині певні послання, на основі яких вона формує уявлення про себе, інших людей і життя);

5) сценарій не усвідомлюється (тобто перебуває поза межами свідомості; в дорослому житті можна ближче підійти до спогадів дитинства за допомогою снів і фантазій, що в результаті дасть змогу усвідомити рішення, які були прийняті в ранньому дитинстві);

б) викривлення реальності з метою «виправдання» сценарію (в дорослому віці реальність часто інтерпретується таким чином, щоб вона відповідала прийнятим сценарним рішенням і «виправдовувала» їх) [186–187].

Сценарні послання передають родителі зі своїх трьох еґо-станів у три еґо-стани дитини. К. Штайнером була розроблена сценарна матриця, яка наочно демонструє те, як відбувається передача сценарних послань (рис. 1.3).

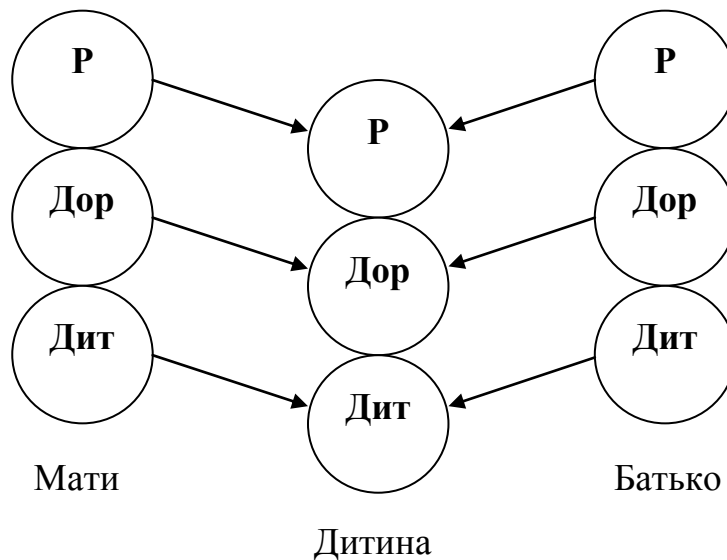

Рис. 1.3. Сценарна матриця батьківського програмування

Із его-станів батьків у его-стани дитини передаються і моделі сім'ї, які визначають оптимальну кількість дітей і основні аспекти їхнього виховання, сімейні традиції й права кожного члена сім'ї (аж до найдрібніших деталей сімейного побуту). Сімейні моделі можуть бути жорсткими (які обов'язково виконувати) й м'якими (від яких можна відійти або змінити їхній зміст) [106].

Таким чином, батьки, хоч і не можуть змусити дитину прийняти ті чи ті сценарні рішення, тим не менше чинять сильний вплив, передаючи їй вербальні й невербальні послання, на основі яких дитина формує уявлення про себе, про інших і про життя, що власне й утворює зміст життєвого сценарію [103].

Сценарні послання можуть передаватися невербально, вербально або і вербально, і невербально одночасно.

Спочатку сценарій формується невербально. А першими життєвими персонажами хлопця є матір, батько й найближчі родичі. Сприймаючи повідомлення про себе через перші враження від контактів, діти починають розуміти вирази обличчя й відгукуватися на них. Хлопчики, яких ніжно пригортали до себе, до яких усміхалися й з якими розмовляли, отримували повідомлення, кардинально відмінні від тих, які отримували діти, яких тримали на руках із острахом, ворожістю чи тривогою. Хлопчики, яких мало торкалися

та які відчували байдужість або ворожість родителів, «вчилися» відчувати негативні емоції щодо самих себе.

Можемо припустити, що чоловік «повертатиме» своїй дитині ті емоції й почуття, які він отримав у власному дитинстві від своїх батьків. Так, отримавши любов, турботу, ніжність у ранньому дитинстві, він пам'ятатиме це на підсвідомому рівні й транслюватиме в теперішнє стосовно своїх власних дітей. Водночас чоловік, у підсвідомості якого немає інформації про любов і турботу, а є інформація про страх, тривогу, байдужість, холодність, не матиме внутрішнього ресурсу до позитивних виявів своїх почуттів і емоцій.

Підтвердження цього знаходимо в багатьох дослідників, які стверджують, що саме перші відчуття/враження дітей чинять найсильніший вплив на формування життєвого сценарію, визначаючи їх майбутню психологічну позицію та ролі, які вони гратимуть у житті [54; 103; 106; 186–187; 222].

Якщо провідні персонажі (як-от батько) відсутні, то відповідно в інформаційному полі будуть відсутніми спогади про такі контакти й можна передбачити, що штучно сформовані уявлення про те, як треба можуть стати джерелом додаткових тривог.

Вербальний механізм формування сценарію відбувається через певні послання, які умовно можна поділити на 1) спрямовані безпосередньо до дитини (наприклад, «Чоловіки не плачуть!», «Не будь дівчиськом!», «Ти ж майбутній чоловік!», «От виростеш – зрозумієш!») і 2) спрямовані до інших персонажів, де хлопчик є спостерігачем (наприклад, матір може говорити про батька: «Ти – справжній чоловік!», «Ти думаєш тільки про свою роботу, а не про нас!», «Ти – не чоловік!», «Все мушу вирішувати за тебе!» й т. д.).

Ці послання, своєю чергою, можуть бути як конструктивними, так і деструктивними. Конструктивні послання містять «корисні» позитивні сценарні рішення. Наприклад, безпосередні послання до сина від батьків про його гендерну приналежність і систему правил чоловіка-батька: «Ти – хлопчик!», «Ти мужній!», «Ти маєш допомагати!», «Дівчаток не кривдять!» тощо. Деструктивні послання містять негативні «сценарні» рішення та є джерелом

тривоги на все життя. «Коли ти дитина – тебе люблять, а коли ти чоловік, то ставлення до тебе змінюють!», - робить висновок хлопчик, спостерігаючи за конфліктами в сім'ї.

Загалом всі послання, які отримує хлопчик від батьків можна умовно поділити на:

- 1) організаційні (що та як має робити чоловік-батько в сім'ї);
- 2) емоційні (що відчуває чоловік-батько в сім'ї та як виявляє свої емоції);
- 3) структурні (яке місце чоловіка-батька в сімейній системі).

Спостерігаючи деструктивні вияви поведінки батьків (невербальний механізм), а також отримуючи їхні деструктивні послання (вербальний механізм), хлопчик на підсвідомому рівні може засвоїти їх як варіанти норми і прийняти відповідні сценарні рішення.

Таким чином, отримуючи від батьків позитивні послання, хлопчик формує позитивні сценарні рішення, отримуючи негативні, відповідно формує негативні сценарні рішення. Але підкреслимо, що саме антагонізм послань, спрямованих до дитини й спостережуваних нею в житті, провокує непередбачувані сценарні рішення.

Своєрідними механізмами батьківського програмування є сімейні міфи, сімейна історія та ритуали.

Сімейні міфи – це складні сімейні знання, неусвідомлена взаємна угода між близькими людьми. Е. Ейдеміллер і В. Юстицькіс як синонім до поняття «сімейний міф» пропонують такі поняття, як «образ сім'ї», «образ ми», «вірування», «переконання», «сімейне кредо», «узгоджені очікування» [61].

Передача сімейних міфів з покоління в покоління дозволяє вивчати еволюцію сімейного контексту у вигляді сімейних історій. Кожна сім'я зберігає історії, які розказують і переказують. І всі члени сім'ї є нащадками цієї традиції, точніше нащадками частини цієї традиції, цієї історії [227].

Сімейна історія (тема) – це специфічна проблема, яка несе особливе навантаження й довкола якої формується конфлікт, що періодично повторюється у сім'ї. Тема визначає спосіб організації життєвих подій і ззовні

наявна в стереотипах поведінки, які повторюються із покоління в покоління. З часом у сім'ї відбувається накопичення дисфункційних патернів і це в кінцевому результаті призводить до патологізації її членів (концепція «трансмисії» М. Боуена) [193]. Ці дані були закладені в основу створеної вченим концепції патологізувального сімейного успадковування.

Сімейний міф виявляється через патерни функціонування, тобто певні ритуали. Такі ритуали утворюють сукупність, певну цілісність, гештальт стосунків, вони є неусвідомлено структурованими й охоплюють усіх членів сім'ї. Кожен із цих ритуалів сприяє «урівноваженню сімейних рахунків», коли позиція або «експлуаторська установка» може бути, а може й не бути врівноважена «установкою на щедрість» [227].

Спостерігаючи сімейні структури, можна виявити «спадкові структури» з повторами, які не були результатами усвідомленого рішення й навіть не були помічені. Спадковими є такі чинники, як кількість дітей, різниця у віці між дітьми, навіть число шлюбів, викиднів і абортів. Все відбувається так, наче склад і структура сім'ї повторюється і успадковується психологічно, так наче існує єдиний для всіх неписаний закон [227].

Існує також припущення, яке підтримують багато дослідників, про те, що неусвідомлений зв'язок зі своїм батьком і батьком свого батька може прослідковуватися впродовж декількох поколінь. І виявами такого зв'язку є феномени «синдрому річниці» (А. Шутценбергер) «склепу й привида» (Н. Абрахам і М. Терек), «прихованої лояльності сім'ї» як неусвідомлюваної ідентифікації з членом сім'ї, що трагічно загинув або пропав (І. Бузоремі-Надем) і у вигляді «сімейних міфів» (А. Варга).

Дуже цікавими є дослідження впливу порядку народження дітей, тобто сиблінгової позиції, на формування особистості, а також на особливості функціонування вже в своїй власній сім'ї.

Як стверджує Р. Річардсон, порядок народження й рольова позиція, поряд із іншими чинниками, що сприяють формуванню особистості, чинить важливий вплив на життя людини. Вчений стверджує, що те, якими ми є в своєму

уявленні про себе, як реагуємо на події й спілкуємося зі своїм оточенням поза сім'єю – все це починається з того, як члени сім'ї ставились до нас як до майбутніх чоловіків і жінок [170].

За визначенням, порядок народження є послідовністю, в якій брати й сестри народилися. У цьому контексті такі розповсюджені фрази, як «первісток», «старша дочка», «середня дитина» свідчать про важливість порядку народження в сімейному статусі [237, с. 41].

Одним з перших на цю проблему звернув увагу З. Фройд [206–207]. Пізніше до цієї проблематики звертався у своїх дослідженнях А. Адлер [7–8]. Так, А. Адлер припустив, що порядок народження є основним чинником у розвитку особистості. Первісток на якийсь час є єдиною дитиною й «купається» в безмежній любові батьків, є маленьким «принцом» або «принцесою». Потім дитина стає «скинутою з престолу» й займається відновленням статусу. З цих причин первістки мають тенденцію ставати орієнтованими на владу. Дитина, що народилася другою, часто намагається копіювати поведінку старшого брата чи сестри. Як наслідок, ця дитина стає орієнтованою на досягнення. Дитина, яка народилася останньою іноді є «розпещеною», не прагне долати труднощі, що може спричинити занадто пасивне ставлення до життя.

У низці досліджень була спроба оцінити вплив порядку народження на особистість і в чистому вигляді гіпотеза А. Адлера не була підтвердженою. Та взаємозв'язок між порядком народження й розвитком все таки існує, але він є складним і містить низку чинників.

Далі буде розглянуто основні підходи до дослідження проблеми ідентичності, визначено поняття «батьківська ідентичність», описано етапи розвитку батьківської ідентичності й провідний механізм розвитку батьківської ідентичності чоловіка.

1.2. Розвиток батьківської ідентичності як психолого-педагогічна проблема

1.2.1. Поняття, структура й етапи розвитку батьківської ідентичності чоловіка

Ідентичність особистості досліджували й досліджують представники різних галузей психології. Так, вивченням ідентичності в межах досліджень самосвідомості та самостворення займалися Н. Антонова [13–14], Г. Брейкуелл [236], А. Ватерман [264], П. Гнатенко [44], І. Гофман [49], Е. Еріксон [63], О. Кернберг [80–81], Х. Кохут [93], М. Малер [109], Н. Мак-Вільямс [107], С. Максименко [108], Дж. Мід [247–248], В. Москаленко [117], М. Пірен [138], Т. Титаренко [195], Х. Турецька [196–197], Р. Фогельсон [241], Н. Чепелева [214] та ін. У соціально-психологічному контексті ідентичність представлена в працях У. Джеймса [55], Ч. Кулі [97], Х. Ремшмідта [169], Г. Теджфела [258–259], Дж. Тернера [194; 259] та ін. Особливості етнічної, національної, гендерної, та професійної ідентичності розглядалися у працях А. Алексєєвої [48], У. Бек [18], О. Кікінежді [83], М. Козловець [86], Л. Шнейдер [220].

Визначення змістового наповнення поняття «батьківська ідентичність» можна здійснити на основі аналізу основних підходів до цієї проблематики.

Загалом можна виділити такі основні теоретичні підходи до дослідження проблеми ідентичності: 1) психоаналітичний підхід; 2) когнітивний підхід; 3) ідентичність з точки зору символічного інтеракціонізму.

Психоаналітичний підхід у дослідженні проблеми ідентичності містить теорію Еріка Еріксона та її розвиток. Учення про ідентичність одна з основних концепцій Е. Еріксона, власне з ним і пов'язують появу терміна «ідентичність», хоча саме поняття не визначене ним достатньо чітко. Загалом, згідно з Е. Еріксоном під ідентичністю розуміють відчуття тотожності самому собі й опанування особистістю власним «Я» незалежно від змін «Я» та ситуації,

здатність особистості до повноцінного вирішення завдань, які постають перед нею на кожному етапі її розвитку. У цьому контексті Е. Еріксон також виділяє два чинники, які формують ідентичність особистості або, як він спочатку її називає, «Его-ідентичність»: 1) відчуття тотожності самому собі й безперервності свого існування в часі й просторі; 2) визнання самототожності значущими для цієї особистості людьми [63].

За Е. Еріксоном, у формуванні й розвитку Его беруть участь такі механізми: інтродекція, ідентифікація та формування ідентичності. Як вважає дослідник «постала в кінці юності ідентичність містить усі значимі ідентифікації, але водночас і змінює їх із метою створення єдиного й причинно зв'язаного цілого» [63, с. 171].

Згідно з положеннями концепції Е. Еріксона, особистість будується навколо свого ядра, яким є «его-ідентичність». За твердженням дослідника ідентичність – це «більше, ніж сума ідентифікацій, набутих у дитинстві, <...> це впевненість індивіда в тому, що його здатність зберігати внутрішню тотожність і цілісність (психологічне значення Его) узгоджене з оцінкою його тотожності й цілісності, даною іншими [63, с. 261]. Процес набуття «его-ідентичності» розпочинається у юності й основними завданнями особистості на цьому віковому етапі є зібрання воедино всіх наявних знань про себе й інтеграція їх у особистісну ідентичність [63].

Він дає визначення також і змістовому наповненню ідентичності як конфігурації, що поступово об'єднує конституційні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисти, успішні сублімації та постійні ролі [14].

Важливим досягненням Е. Еріксона є, на нашу думку, розгляд досягнення ідентичності як процесу, що відбувається в руслі як індивідуальної, так і суспільної культури, та синтезує дві ідентичності: соціальну й особистісну. Соціальну ідентичність розглядають як особистісне утворення, яке відображає внутрішню солідарність людини з груповими ідеалами й стандартами [63].

Загалом Е. Еріксон трактує ідентичність як психосоціальний феномен і наголошує на значенні соціокультурного чинника у формуванні особистості.

У сучасному психоаналізі проблему ідентичності особливо активно розробляють у контексті межових особистісних розладів у теорії об'єктних стосунків (М. Малер, О. Кернберг) і психології самості (Х. Когут).

Для позначення психічної структури, яка є «основою для відчуття існування як незалежного центру ініціативи й сприйняття, інтегрованого з нашими головними прагненнями й ідеалами та з переживаннями нами того, що наше тіло й психіка являє собою певну одиницю в просторі й континуум у часі» [93, с. 173] Х. Когут використовує поняття «Самість», що може бути означене і як «Власне Я» (Н. Мак-Вільямс) та «Я» (О. Кернберг).

Дуже цікавим у контексті формування й розвитку ідентичності особистості є підхід Маргарет Малер [109], яка, аналізуючи процес розвитку дитини від народження до 24 місяців, виділяє в ньому кілька фаз: аутистичну (0–1-1,5 міс.), симбіотичну (1,5–5 міс.) та сепарації-індивідуації (5–24 міс.). На думку дослідниці, тотожність самому собі – ідентичність – досягається саме під час проходження фази сепарації-індивідуації. При цьому в нормальній симбіотичній фазі виявляється важлива філогенетична здатність дитини формувати емоційну прихильність до матері, готуючи ґрунт для всіх подальших людських взаємин. Найпершими ознаками фази є те, що дитина починає активно, повзком віддалятися від матері. Після цього дитина проходить через період захопленості своїм власним автономним функціонуванням, що майже виключає участь матері. Для формування ідентичності в цьому періоді особливе значення має стимулювальний ефект такої автономної діяльності дитини, що допоможе дитині у встановленні меж свого тіла й призведе до зростання поінформованості про частини власного тіла й саме тіло як таке. Потім настає надзвичайно важливий період возз'єднання, впродовж якого дитина, завдяки своєму кращому усвідомленню стану сепарації від матері, знову звертає свою на неї увагу. Все це, зрештою, призводить до

примітивного відчуття дитиною власного Я, свого буття й індивідуальної ідентичності.

Як певну інтрапсихічну структуру, «суб'єктивне переживання себе, разом із його окремими аспектами, самосвідомістю й саморефлексією, відчуттям структурної єдності й безперервності в часі, почуттям відповідальності за свої дії» [81, с. 32] розглядає ідентичність сучасний психоаналітик Отто Кернберг. На його думку, ідентичність є інтрапсихічною структурою вищого порядку, «природа якої підтверджена в поведінці, виражена у формуванні характеру та у людській глибині й моральній визначеності в стосунках із іншими людьми» [81, с. 32]. Як основний чинник і базис нормальної ідентичності О. Кернберг називає «інтерсуб'єктивність» і це не залежить від того, чи наявна вона в переживаннях себе, чи відкинута за допомогою проєктивних механізмів. Ядерна структура такої інтерсуб'єктивності формується піковими афективними переживаннями «при найбільш ранній ідентифікації з об'єктом любові («інтроєктивній ідентифікації»), так і при найбільш ранній ідентифікації з об'єктом ненависті на «периферії» переживання себе («проєктивній ідентифікації»), що пізніше піддається дисоціації, проєктується більш ефективно й, зрештою, витісняється» [81, с. 32]. Саме ця ядерна структура, на думку О. Кернберга, й формує «ядро переживання самого себе» як частини функцій і структури Его.

Дослідник розглядає формування почуття ідентичності як результат інтерналізації – загального процесу побудови інтрапсихічних структур. Інтерналізація містить низку складних внутрішньопсихічних процесів, що здійснюються у міжособистісному контексті. О. Кернберг розглядає інтерналізацію як процес «побудови інтрапсихічних структур, що є результатом як дійсних, так і фантазійних взаємодій зі значимими об'єктами під впливом лібідозних і агресивних потягів та репрезентованих специфічними афективними станами» [81, с. 236]. Під час симбіотичної стадії розвитку, коли Я- та об'єкт-репрезентації ще не диференційовані одні від одного, виникає інтроєкція; коли Я- та об'єкт-репрезентації відокремлені одне від одного (стадія

сепарації-індивідуації) має місце ідентифікація. Формування ідентичності належить до більш загального інтрапсихічного процесу інтеграції лібідинально й агресивно заряджених Я-репрезентацій у цілісне «Я» паралельно з одночасною інтеграцією лібідинально й агресивно заряджених об'єкт-репрезентацій у ширшу репрезентацію значимих об'єктів. І результатом цього процесу якраз і є Его-ідентичність [81, с. 236].

О. Кернберг розглядає поперечний структурний критерій ідентичності як її цілісність або дифузність. Під цілісністю або дифузністю ідентичності О. Кернберг має на увазі інтегрованість окремих елементів ідентичності Я- та об'єкт-репрезентацій. Цілісною ідентичністю характеризується така структура особистості, за якої усі Я-репрезентації (і «хороші», і «погані») інтегровані в цілісне Я, а всі «хороші» й «погані» об'єкт-репрезентації інтегровані в цілісні образи інших. У психічній організації межової особистості, що характеризується дифузною ідентичністю, така інтеграція не здійснюється, таким чином усі Я- та об'єкт-репрезентації є нецільними, взаємно суперечливими когнітивно-афективними репрезентаціями. Нездатність інтегрувати «хороші» й «погані» аспекти реальності Я та інших пов'язана з потужною ранньою агресією. Дисоціація між «хорошими» й «поганими» Я- та об'єкт-репрезентаціями захищає любов і «добре» від руйнування ненавистю й «поганим» [80].

Когнітивний підхід представлено роботами Дж. Тернера, Г. Теджфела, Г. Брейкуелл. Згідно з цим підходом ідентичність розглядають як когнітивну систему, що містить дві підсистеми: особистісну й соціальну. Г. Теджфел вважає, що це два полюси єдиного біполярного континууму. На одному полюсі спостерігаються форми поведінки, що повністю визначені особистісною ідентичністю, на другому – форми поведінки, визначені соціальною ідентичністю. Особистісна ідентичність передбачає самовизначення особистості, враховуючи фізичні, інтелектуальні і моральні якості. Соціальна ідентичність пов'язана зі знаннями індивіда про власну приналежність до

різних соціальних груп із ціннісними й емоційними виявами цієї приналежності [258].

Дж. Тернер, розвиваючи ідею біполярного континууму, ввів поняття самокатегоризації – когнітивного віднесення себе до деякого класу ідентичних об'єктів. Дослідник виділив три рівні самокатегоризації:

- 1) самокатегоризація себе як людської істоти – людська ідентичність;
- 2) групова самокатегоризація – соціальна ідентичність;
- 3) особистісна самокатегоризація – особистісна ідентичність.

Дж. Тернер також звертав увагу на існування тісної взаємозалежності між особистісною та соціальною ідентичністю, оскільки, на його думку, це не стільки різні форми ідентичності, скільки різні форми самокатегоризації: особистість категоризує себе в межах певного біполярного континууму «ближче» то до одного, то до іншого полюсу [73; 259].

Як вважає Г. Брейкуелл, ідентичність має соціальне походження, а особистісна ідентичність – вторинна щодо соціальної. Засвоєні індивідом категорії соціальної ідентичності, з точки зору Г. Брейкуелл, дають можливість людині пізнавати себе як особистість, що відрізняється від інших. Особистісна ідентичність відповідно є продуктом соціальної психології, але, будучи сформованою, починає активно впливати на розвиток соціальної. Таким чином, динаміка ідентичності людини – це процес безперервної діалектичної взаємодії особистісної та соціальної ідентичностей [236].

Г. Брейкуелл розглядає ідентичність як динамічну структуру, пов'язану як з біологічним, так і соціальним контекстом життя людини. За Г. Брейкуелл структура ідентичності містить такі компоненти [236]:

- 1) біологічний організм – «серцевина» ідентичності, яка з часом стає все менш значущою її частиною;
- 2) змістовий вимір – сюди належать усі риси й ознаки, якими людина характеризує себе та які характеризують її як унікальну особистість. Змістові характеристики, що утворюють цей вимір належать до таких аспектів психічного й соціального життя людини, як виконувані нею ролі, групова

приналежність, цінності, мотиви, емоції, установки, каузальні схеми, персональні конструкти;

3) ціннісний вимір – оцінка людиною своїх змістових характеристик, беручи до уваги соціальні норми й цінності та свої індивідуальні переконання;

4) часовий вимір – існування елемента ідентичності в суб'єктивному часі особистості.

Символічний інтеракціонізм. Засновник концепції символічного інтеракціонізму Дж. Мід під ідентичністю розумів здатність людини сприймати свою поведінку й життя в цілому як зв'язане, єдине ціле. Розглядаючи проблему співвідношення соціальної детермінації ідентичності й свободи людини, Дж. Мід виділяє усвідомлювану й неусвідомлювану ідентичність. Неусвідомлювана ідентичність базується на неусвідомлено прийнятих нормах, звичках. Це прийнятий людиною комплекс очікувань, отриманий нею від соціальної групи, до якої вона належить. Усвідомлювана ідентичність виникає, коли людина починає міркувати про себе, про свою поведінку. Підкреслюється значення когнітивних процесів, тому що перехід від неусвідомлюваної до усвідомлюваної ідентичності можливий тільки за наявності рефлексії. Людина усвідомлює свою ідентичність, міркуючи про себе за допомогою набутої в соціальній взаємодії мови. Отже, усвідомлювана ідентичність не означає автономію особистості від соціуму: вона формується за допомогою категорій, вироблених у мові. Водночас наявність усвідомлюваної ідентичності означає момент відносної свободи, тому що людина перестає слідувати ритуалізованому розгортанню подій і починає думати про мету й тактику своєї поведінки.

Співвідношення між соціальною детермінацією й самодетермінацією особистості Дж. Мід вирішує через виділення аспектів ідентичності «І» («Я») та «Ме» («Мене»). Мід вважав, що «Ме» формують засвоєні людиною установки (сенси і цінності), а «І» – це те, як людина як суб'єкт психічної діяльності спонтанно сприймає ту частину свого Я, що позначена як «Ме». Сукупність «І» і «Ме» утворить власне особистісне, чи інтегральне, «Self» («Я»).

Дж. Мід уважав, що при народженні людина не має ідентичності, вона виникає як результат її соціального досвіду, взаємодії з іншими людьми. Таким чином, він робить акцент на соціальній зумовленості ідентичності – вона виникає лише за умови належності індивіда до соціальної групи, в спілкуванні з членами цієї групи. При цьому виняткове значення надається символічній комунікації – вербальній й невербальній [247–248].

Ідеї Дж. Міда були розвинені І. Гофманом, який виділяє три види ідентичності:

1) соціальна ідентичність – типізація особистості іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи, до якої вона належить;

2) особистісна ідентичність – індивідуальні ознаки особистості: всі унікальні ознаки цієї людини (наприклад, відбитки пальців) та унікальна комбінація фактів і дат історії її життя;

3) Я-ідентичність – суб'єктивне переживання індивідом своєї життєвої ситуації, своєї безперервності й своєрідності.

Особистісна ідентичність, за І. Гофманом, також є соціальним феноменом – сприйняття особистісної ідентичності відбувається за умови, що інформація про факти життя людини відома його партнерові по взаємодії.

Для аналізу взаємодії І. Гофман вводить поняття знаку. Знак – це будь-яка ознака людини, яку вона використовує в ситуації взаємодії для підкреслення своїх якостей, своєї відмінності від інших. Для розуміння процесу означування І. Гофман вводить розрізнення між актуальною та віртуальною соціальною ідентичністю. Актуальна соціальна ідентичність – типізація особистості на основі атрибутів, які легко доказові, очевидні. Віртуальна соціальна ідентичність – типізація особистості на основі атрибутів, які лише можна припустити [13; 151].

Дослідник Р. Фогельсон, який теж працював у руслі символічного інтеракціонізму, своєю чергою, виокремлював чотири види ідентичності:

1) «реальна ідентичність» – те, яким індивід бачить себе, його самоопис, «Я сьогодні»; 2) «ідеальна ідентичність» – позитивна ідентичність, до якої індивід

прагне, яким бачить себе в ідеалі; 3) «негативна ідентичність» – це та ідентичність, якої індивід намагається уникати, яким би не хотів себе бачити; 4) «декларована ідентичність» – набір образів, які індивід презентує іншим людям, щоб вплинути на оцінку ними своєї ідентичності. Як стверджує Р. Фогельсон, людина намагається наблизити «реальну ідентичність» до «ідеальної» та максимально збільшити дистанцію з «негативною ідентичністю» [241].

Учений Ю. Хабермас розвинув ідеї Дж. Міда й Р. Фогельсона та запропонував концепції балансу ідентичності: особистісна й соціальна ідентичності є двома вимірами й у сукупності утворюють Я-ідентичність. Вертикальний вимір – особистісна ідентичність – забезпечує зв'язність історії життя людини. Горизонтальний вимір – соціальна ідентичність – забезпечує можливість виконувати різні вимоги всіх рольових систем, до яких належить людина [73].

Аналіз та синтез опрацьованих теоретичних джерел дає змогу означити поняття батьківської ідентичності чоловіка як усвідомлення соціальної ролі батька, прийняття чоловіком себе як батька, відчуття повної тотожності собі в цьому, а також відповідність поведінки внутрішній моделі батька.

Беручи за основу структуру ідентичності особистості Г. Брейкуелл, доповнивши і модифікувавши її, нами виділено такі складові структури батьківської ідентичності чоловіка [165]:

1) біологічний вимір – психофізіологічні особливості чоловіка, спадковість і генетична детермінованість; спрямованість на продовження роду, передачу власних генів наступним поколінням;

2) змістовий вимір – характеристики й ознаки, що стосуються чоловіка як батька, які він приписує собі сам та які йому приписують значимі люди;

3) ціннісний вимір – характеристики, що властиві чоловікові чи до яких він прагне згідно з пріоритетами своєї ціннісно-сміслової сфери;

4) оціночний вимір – всі оцінки, позитивні чи негативні, які приписує чоловік кожному елементу змістового виміру;

5) часовий вимір – існування й розвиток відчуття тотожності самому собі в плані переживання батьківства в часі.

Оскільки формування структури батьківської ідентичності чоловіка відбувається задовго до народження дитини, то, загалом, можна виділити п'ять основних етапів її розвитку: засвоєння моделей батьківської поведінки (перший етап), психофізіологічна статева ідентифікація (другий етап), формування ціннісно-сислової сфери майбутнього батька (третій етап), фізіологічне батьківство (четвертий етап), актуалізація батьківських почуттів, батьківської ідентичності (п'ятий етап) [165].

Перший етап може тривати від народження хлопчика до початку його входження в підлітковий вік. У цей період у формуванні батьківської ідентичності чільне місце належить спостереженню й засвоєнню хлопцем тих моделей поведінки, які демонструє та виявляє його власний батько стосовно своїх дітей. Засвоєння таких моделей батьківства спочатку відбувається за механізмом імпринтінгу, тобто неусвідомленого закарбовування в пам'яті пропонувананих моделей батьківського ставлення й батьківської взаємодії.

У процесі дорослішання, з розвитком у дитини моральних почуттів, критичного мислення, вона вже може розрізнити, що є доброго в ставленні батька до неї, а що поганого. Але батько все ще продовжує залишатися досить авторитетною фігурою, тому дитина радше шукатиме причини поганого батькового ставлення в собі, виправдовуючи його дії та вчинки.

Та незважаючи на це, пам'ятаючи якісь негативні моменти у вихованні, що мали місце в дитинстві, чоловік, уже будучи батьком, може свідомо чинити по-іншому стосовно своєї дитини, але може й навпаки – повторювати ті моделі батьківської поведінки, які спостерігав у дитинстві. Це, мабуть, здебільшого залежатиме від міри психологічної ідентифікації хлопця з батьком, що, за З. Фройдом, виникає як результат вирішення Едіпового комплексу [206]. Якщо ідентифікація хлопця з батьком була досить сильною та стійкою, то є велика ймовірність, що він чітко повторюватиме моделі батьківської поведінки в дорослому житті, виховуючи вже своїх власних дітей. Щодо цього слушно

зауважила А. Співаковська, яка стверджувала, що те, якими ми стали батьками, значною мірою залежить від того, що ми бачили, пережили, відчули в поведінці власних батьків [185].

Ми розглянули ситуацію, коли батько присутній у сім'ї, тобто сім'я є повною. У випадку неповної сім'ї хлопець спостерігає за іншими чоловічими фігурами, які він ототожнює з образом батька, й формує «уявний образ батька».

Другий етап розвитку батьківської ідентичності припадає на підлітковий вік. Цей етап супроводжується значними психофізіологічними змінами в організмі хлопця. У зв'язку з гормональними змінами, що значно стимулюють і посилюють сексуальне зацікавлення однієї статі іншою, набуває нових обрисів таке психічне утворення як статева ідентичність підлітків, що великою мірою впливає й на розвиток батьківської ідентичності чоловіка. Підкреслимо, що підлітковий вік характеризується відчуттям сильного статевого потягу до особи протилежної статі, власне сексуальний потяг є свідченням того, що репродуктивна система підлітка сформована й розвинена. Але, звичайно, підліток ще зовсім не готовий бути батьком у психолого-соціальному відношенні.

Третій етап припадає на юнацький вік чоловіка й може охоплювати весь період ранньої дорослості. До кінця юнацького віку вже можна говорити про сформованість ціннісно-сміслової сфери особистості [179] та сформованість її ідентичності [63]. Чоловік досить чітко усвідомлює, хто він і ким є, чого прагне й потребує, усвідомлює свої пріоритети й цінності тощо.

На цьому етапі розвитку батьківської ідентичності відбувається диференціація статевої та батьківської сфер. У зв'язку з цим можна припустити, що якщо ще в ранньому юнацькому віці вибір «подруги» хлопець здійснював у основному за критерієм «сексуально приваблива», то до кінця юнацького віку він все більше бере до уваги критерій «майбутня дружина й мати моїх дітей». Це етап формування й усвідомлення готовності чи не готовності до батьківства.

Четвертий етап розвитку батьківської ідентичності чоловіка пов'язаний із вагітністю дружини (подруги). В цей період чоловік особливо гостро переживає

те, яким батьком він буде, пригадуючи й аналізуючи відомі йому моделі батьківської поведінки. Для чоловіка в цей період дитина існує ще на «теоретичному рівні», тобто він розуміє, що вона вже є, але до кінця усвідомити її існування йому досить важко, адже, на відміну від дружини, він не відчуває дитини «в собі».

Для чоловіка період очікування дитини це час соціальних та психо-соціальних перебудов. Якщо у фізіології чоловіка змін не відбувається, то для особистісного становлення його як чоловіка-батька цей період є надзвичайно важливим. Особливістю є те, що напруження соціально-психологічних процесів збільшується по мірі розвитку вагітності дружини і апогеєм є народження первістка.

Етап очікування дитини є нормативною кризою становлення батьківської сфери, яка називається кризою періоду перинатального розвитку дитини [41].

Конструктивним вирішенням кризи становлення батьківської сфери чоловіка у період очікування першої дитини є формування (чи створення адекватних передумов до подальшого формування) батьківської ідентичності. Батьківська ідентичність – це усвідомлення, прийняття та переживання чоловіком себе батьком, прийняття та готовність реалізації соціальної ролі батька, відчуття повної особистісної самореалізації у цьому, а також прийняття чоловіка як батька значущими людьми.

Деструктивні способи вирішення цієї кризи у чоловіка є: наполягання на перериванні вагітності дружини, ігнорування її вагітності, відмова від батьківських функцій, розрив шлюбу, ігнорування потреб дитини, ревність дружини до дитини, інфантильна поведінка, втеча у алкогольну чи наркотичну залежність, психосоматичні захворювання тощо.

Бажаність, спланованість вагітності партнерами забезпечить швидше включення батьківського інстинкту чоловіка [160] й вияв ніжних почуттів до дитини в майбутньому, коли вона народиться. І навпаки, випадковість зачаття, небажаність вагітності, неготовність до вагітності партнера сповільнює становлення чоловіка як батька [41; 161].

П'ятий етап розвитку батьківської ідентичності починається не так із появою дитини на світ, як із моменту включення чоловіка в процес взаємодії з дитиною. Завершення цього періоду немає, так як він триває впродовж усього життя чоловіка. На цьому етапі на фоні безпосереднього виконання батьківських обов'язків відбувається актуалізація результатів формування батьківської ідентичності чоловіка. Рання активна взаємодія чоловіка з немовлям є запусковим механізмом батьківського інстинкту [160] та актуалізації батьківської ідентичності.

Загалом перші три етапи, виділені в розвитку батьківської ідентичності чоловіка, можна назвати доактуалізаційним періодом. Адже цей період характеризується розвитком ще не власне батьківської ідентичності чоловіка, а лише тих компонентів, які є ключовими у її формуванні й без яких вона б не змогла оформитися в цілісну структуру.

Четвертий етап розвитку батьківської ідентичності є перехідним періодом, який супроводжується сильними переживаннями щодо свого майбутнього батьківства й того, «який із мене буде батько», «чи готовий я до цього» тощо, тобто його ще можна назвати етапом внутрішніх трансформацій.

І лише п'ятий етап розвитку батьківської ідентичності можна назвати актуалізаційним періодом. У цей період актуалізовані всі компоненти батьківської ідентичності чоловіка як цілісної структури.

Підкреслимо, що батьківська ідентичність є не статичною, а динамічною структурою, яка, навіть будучи вже сформованою, продовжує розвиватися, певним чином змінюючись та модифікуючись.

У табл. 1.2 представлено періоди й етапи розвитку батьківської ідентичності чоловіка, а також основні новоутворення кожного етапу.

Таблиця 1.2

Періоди й етапи розвитку батьківської ідентичності чоловіка

Період	Етап	Тривалість	Основні утворення
Доактуалізаційний	I. Засвоєння моделей батьківської поведінки	від народження до початку підліткового віку	наявність моделей батьківської поведінки внаслідок наслідування власного батька чи інших значущих чоловіків
	II. Психофізіологічна статеві ідентифікація	підлітковий вік	фізіологічна готовність до репродуктивної діяльності, формування статевої та гендерної ідентичності
	III. Формування ціннісно-сислової сфери майбутнього батька	юнацький вік – рання дорослість	диференціація статевої та батьківської сфер, усвідомлення власної готовності чи неготовності до батьківства
Перехідний	IV. Фізіологічне батьківство	вагітність дружини/подруги, народження дитини	загострення переживань стосовно майбутнього батьківства, трансформація стосунків між партнерами як майбутніми батьками
Актуалізаційний	V. Прийняття та виконання ролі батька	від моменту включення в процес взаємодії з дитиною та впродовж усього життя чоловіка	актуалізація батьківських почуттів, батьківської ідентичності та її корекція впродовж життя

Аналізуючи етапи розвитку батьківської ідентичності чоловіка, розуміємо, що, уже починаючи з першого формування хлопцем образу батька відбувається через закріплення спостережуваних моделей поведінки власного батька. Цей механізм є детермінантою процесу розвитку батьківської ідентичності та його роль не зникає впродовж усього життя чоловіка.

1.2.2. Ідентифікація з батьком – провідний механізм розвитку батьківської ідентичності чоловіка

Аналіз праць зарубіжних і українських дослідників дав змогу стверджувати, що ідентифікація сина з батьком є потужним ресурсом розвитку його батьківської ідентичності.

Першим дослідником явища ідентифікації в широкому контексті й ідентифікації сина зі своїм батьком зокрема був Зігмунд Фройд [206–207]. Проблема ідентифікації займала чільне місце й у працях засновника аналітичної психології Карла Гюстава Юнга [228–229].

Саме психоаналіз і аналітична психологія К.-Г. Юнга й проклали шлях вивченню проблеми ідентифікації в психологічному, соціокультурному й соціальному контекстах. У психоаналітичній традиції до розгляду цієї проблеми в своїх працях зверталися такі дослідники, як А. Адлер [7–8], Д. Берлінгейм [20], Е. Берн [220], Дж. Боулбі [29], Д. Віннікотт [36], Е. Еріксон [63], Г. Етчегоєн [65; 238], Ч. Сокарідес [257], Р. Тайсон [190], Ф. Тайсон [190], М. Таргет [260], П. Фонагі [230], Е. Фромм [208–209], Г. Штольце [224] та інші.

Зокрема Е. Еріксон вважав, що в основі формування ідентичності є процес ідентифікації [63].

Розглядаючи різні підходи до означення терміна «ідентифікація», який походить від латинського «*identifico*», що буквально означає «ототожнювати», можна виокремити такі погляди на це явище.

За Е. Берном, ідентифікація – це повторення дій рольової моделі (чоловіка, жінки, батька, матері) [220]. Його підтримує Дж. Джевїртц, який вважає, що ідентифікація – це набуття, засвоєння ролей, цінностей, ідеалів, моделей поведінки іншого [243]. А. Бандура визначає ідентифікацію як копіювання іншого суб'єкта (його моделей поведінки, почуттів, думок) [235]. Б. Паригін визначає ідентифікацію як процес уподібнення суб'єктом себе зі значущим іншим [135]. Ідентифікацію також розглядають і як процес

налагодження стосунків, бо коли один суб'єкт ідентифікує себе з іншим, він відчуває до нього почуття симпатії, розглядає його як значущу особистість [234].

О. Шульган, підсумовуючи досвід попередників, стверджує, що ідентифікація – об'ємне за змістом поняття, яке дозволяє говорити про встановлення тотожності різних об'єктів за допомогою визначених ознак, про варіювання «відмінності», «порівняння», «знаходження подібності» (трьох основних сфер функціонування механізмів ототожнення), про емоційно-когнітивний процес неусвідомленого ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою, зразком [225].

У класичному психоаналізі ідентифікацію з батьком розглядають, насамперед, як механізм розвитку й формування хлопцем своєї чоловічості, усвідомлення й прийняття ним себе як я-чоловік, тобто формування його статевої ідентичності [190].

Статева ідентичність, на нашу думку, є наріжним каменем у формуванні батьківської чи материнської ідентичності особистості, адже усвідомлення хлопцем себе як «Я-чоловік» веде до усвідомлення ним себе як «Я-майбутній батько», відповідно, усвідомлення дівчиною себе як «Я-жінка» веде до усвідомлення нею себе як «Я-майбутня мати».

Особистість не ідентифікує себе з будь-ким; суб'єкту, який здійснює ідентифікацію, притаманне сильне емоційно-ціннісне ставлення до об'єкта ідентифікації, яке може бути як позитивним (що трапляється значно частіше), так і негативним (хоч може і не усвідомлюватися як негативне на кшталт «ідентифікації з агресором»). Відповідно процес розвитку статевої, а далі й батьківської, ідентичності хлопця нерозривно пов'язаний із роллю батька в його житті й успішністю ідентифікації з ним.

Згідно з дослідженнями З. Фрейда існують стадії психосексуального розвитку зі своїми особливостями, детермінантами й механізмами процесу ідентифікації з батьком і набуттям власної статевої ідентичності в результаті їх проходження [206].

Гіпотеза З. Фрейда стосовно існування «комплексу Едіпа», що припадає на фалічну стадію психосексуального розвитку, прояснює особливості формування статевої та батьківської ідентичності чоловіка.

За Г. Штольце основою едіпової ситуації є включення дитини в тристоронні взаємини (після відділення від матері), де третьою фігурою є батько. Таким чином, едіпова ситуація наявна в образі вперше пережитих тристоронніх взаємин: стосунків Я, що перебуває між материнським і батьківським. Дослідник стверджує, що про «едіповий комплекс» ми можемо говорити тоді, коли людина через слабкість Я фіксована на псевдорішенні не допустити третю особу в наявну систему взаємин, крім того, ще й прагне налагодити більш тісні двосторонні відносини з кимось уже знайомим. Цей патологічний процес, за Г. Штольце, означає заперечення й регресію, якщо говорити мовою психодинаміки, й вбивство батька й інцест з матір'ю, якщо говорити мовою міфології [224].

Зупинимося детальніше на процесі відділення від матері та включення в систему взаємин батька, що має безпосередній зв'язок із формуванням статевої, а потім і батьківської, ідентичності чоловіка.

За У. Штейнбергом, найбільш рання ідентифікація в дітей обох статей виникає з тією людиною, яка про них піклується [223] й зазвичай такою людиною виступає мати.

Ми вважаємо, що в цьому випадку не зовсім вірно говорити про ідентифікацію. Впродовж першого року життя діти обох статей справді сприймають себе невіддільними від тієї людини, яка про них піклується, й зазвичай це мати. Але це злиття по типу конфлюенції ще не може бути ідентифікацією. На нашу думку, ідентифікація, навіть якщо й відбувається на неусвідомленому рівні, передбачає включення певних свідомих механізмів й процесів. Якщо говорити про статево ідентифікацію, то це, насамперед, усвідомлення своєї статі, розуміння належності інших людей до тієї чи тієї статі й бажання (усвідомлене чи неусвідомлене) ідентифікувати себе з іншим.

До кінця першого року життя, з початком формування «Я-свідомості», дитина, усвідомлюючи свою «окремішність», поступово починає «відділятися» від матері. Відокремлення від матері супроводжується негативними переживаннями, серед яких тривога й страх, пов'язані з відчуттям дитиною своєї безпомічності. Якраз тут батько відіграє особливо важливу роль у житті сина. Ця роль у тому, щоб через прийняття й підтримку ввести сина в «реальний» світ [224]. Водночас таке прийняття й підтримка викличе надалі бажання ідентифікувати себе з батьком. І це бажання буде сильно емоційно зарядженим.

Якщо на цьому етапі через відсутність батька або через його нездатність виконати цю роль ідентифікація сина з ним надалі не відбудеться або відбудеться не повністю – існує велика загроза ненабуття або втрати ним (сином) своєї статевої ідентичності. Зазначимо, що тут мова йде про «батьківську фігуру» в житті дитини, роль якої може виконати не лише біологічний батько, але й інші представники чоловічої статі. Тож про позитивне вирішення Едіпового комплексу в хлопців можна говорити тоді, коли в них виникає бажання ідентифікувати себе зі своїм батьком, а також, коли ця ідентифікація успішно відбулася.

На думку Філліса та Роберта Тайсонів, хлопець особливо потребує підтримки батька (як союзника, та як прикладу для наслідування), коли він виявляє відмінності між статями й у нього з'являються й накопичуються перші чоловічі бажання (наприклад, здійснювати сечовипускання стоячи). В цьому випадку фігура батька є надзвичайно важливою та необхідною, оскільки він може зменшити ранню кастраційну тривогу хлопчика, стабілізувати його статево ідентичність [190] і сприятиме адекватному розвитку його батьківської ідентичності.

Для того, щоб ідентифікація сина з батьком відбулася й відбулася успішно, необхідно, щоб фігура батька була доступною, що передбачає «фізичне» й «емоційне» включення батька в процес догляду за дитиною та її виховання. Від того наскільки близьким в емоційному плані буде батько до

сина, наскільки активною буде його взаємодія з ним, великою мірою залежить не тільки «важкість»/«легкість» процесу відділення сина від матері наприкінці першого року життя, а й успішність вирішення Едіпового комплексу в цілому. Водночас емоційна й фізична близькість батька й сина є детермінантою емоційної близькості чоловіка до власних дітей у майбутньому.

Основним механізмом формування ставлення до власних дітей у майбутньому буде емоційна пам'ять, тобто пам'ять про пережиті почуття, що зазвичай у цьому віці витісняються у сферу підсвідомого. Можна припустити, що пережиті сином у немовлячому й ранньому віці емоційні відреагування на батька здебільшого визначатимуть і міру його ідентифікації з ним надалі. Так, пережиті позитивні емоції та почуття сприятимуть ідентифікації з ним, а негативні – перешкоджатимуть нормальному перебігу цього процесу.

При емоційно позитивному ставленні батька до сина його модель батьківського ставлення як батька до власних дітей може бути сформована як на свідомому, так і на неусвідомленому рівні. В обох випадках ідентифікація з батьком може бути як повною, так і частковою (закріплюються лише певні моделі поведінки й ставлення, при цьому залишається місце для власних експериментів), що є потужним ресурсом особистісного росту, бажанням стати кращим, ніж був батько. Надалі, виходячи з повноти процесу ідентифікації з батьком, формуватиметься ригідна (при повній ідентифікації з ним) та гнучка (при частковій ідентифікації) батьківська ідентичність чоловіка.

Особливої уваги вимагає проблема агресивного, жорстокого ставлення до сина з боку батька, бо закріплені в пам'яті усвідомлені або витіснені переживання батьківського ставлення до себе будуть істотно визначати ставлення хлопця до власних дітей, особливо синів.

На наш погляд, існує три можливі шляхи розвитку в чоловіка моделі батьківського ставлення до власних дітей при жорстокому й агресивному ставленні його власного батька до нього. Перший шлях – повна ідентифікація з батьком (як захисний механізм по типу «ідентифікації з агресором») і застосування закріпленої моделі поведінки стосовно своїх дітей. Другий шлях –

витіснення у сферу підсвідомого негативних переживань і застосування до своїх дітей протилежної поведінки по типу реактивного утворення. При цьому затратиметься значна психічна енергія на формування захисних механізмів Его, що порушуватиме психічну рівновагу й емоційну стабільність чоловіка. Третій шлях – усвідомлення, опрацювання й відреагування пережитих у дитинстві негативних емоцій та почуттів і, на основі опрацювання негативного раннього досвіду взаємодії з батьком, створення нової, відмінної від батьківської моделі поведінки. Зазначимо, що третій шлях розвитку моделі батьківської поведінки при негативному ставленні власного батька є важчим, тривалішим і таким, що часто вимагає психотерапевтичного втручання, але разом із тим лише він є найбільш оптимальним для формування адекватної моделі батьківської поведінки, що сприятиме збереженню й відновленню психічної рівноваги та стабільності чоловіка.

Окрему нішу досліджень породжує ситуація відсутності батька в сімейній системі. При цьому сприймання хлопцем батька може мати такі емоційні акценти: захоплення батьком як ідеалізованим об'єктом, агресивне відношення до батька (батько поганий, злий, недобрий) або амбівалентні почуття до батька (почуття й захоплення, й злості). Останній випадок є найбільш деструктивним для особистості дитини, бо викликатиме сильні внутрішні конфлікти, що можуть переходити в неврози, різноманітні психосоматичні захворювання тощо.

Тож спостережувані й закріплені в дитинстві способи взаємодії батька з братами й сестрами, з мамою та з ним самим мають колосальний вплив на формування батьківських ставлень і почуттів чоловіка до власних дітей і є потужним механізмом формування його батьківської ідентичності.

Отже, батьківська ідентичність – це усвідомлення чоловіком соціальної ролі батька, прийняття себе батьком, відчуття повної тотожності собі в цьому й відповідність поведінки внутрішній моделі батька, а провідним механізмом розвитку батьківської ідентичності є ідентифікація з батьком.

Кожен із п'яти етапів розвитку батьківської ідентичності чоловіка характеризується певними новоутвореннями, поява яких свідчить про завершення попереднього й початок наступного етапу. Так, перший етап характеризується наявністю моделей батьківської поведінки внаслідок наслідування власного батька чи інших значущих чоловіків, другий – фізіологічною готовністю до репродуктивної діяльності, формуванням статевої та гендерної ідентичності, третій – диференціацією статевої та батьківської сфер, усвідомленням власної готовності чи неготовності до батьківства, четвертий – загостренням переживань стосовно свого майбутнього батьківства, трансформацією стосунків між партнерами як майбутніми батьками, а п'ятий – актуалізацією батьківських почуттів і, власне, батьківської ідентичності як цілісного утворення. Перші три етапи відносимо до доактуалізаційного, четвертий – до перехідного, а п'ятий – до актуалізаційного періодів процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка.

Батьківська ідентичність, яка постає в біологічному, змістовому, ціннісному, оцінному й часовому вимірах і містить когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти, – не статична, а динамічна структура, яка, навіть будучи вже сформованою, продовжує розвиватися, певним чином змінюючись та модифікуючись.

Основні результати першого розділу відображено в таких працях: [41; 159–160; 162; 164–165; 167].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ ВПЛИВУ СІМ'Ї НА РОЗВИТОК БАТЬКІВСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧОЛОВІКА

У другому розділі обґрунтовано концептуальну модель, яку було покладено в основу планування й розробки емпіричного вивчення впливу батьківської сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка; подано психологічне обґрунтування вибору методик емпіричного дослідження; наведено результати порівняльного констатувального дослідження, а також виявлено взаємозв'язки особливостей функціонування батьківської сім'ї чоловіка й компонентів його батьківської ідентичності.

2.1. Концептуальна модель дослідження впливу сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка

Батьківська ідентичність є усвідомленням чоловіком соціальної ролі батька, прийняття себе як батька, відчуття повної тотожності собі в цьому, а також відповідність поведінки внутрішній моделі батька [165].

Батьківська ідентичність як результат інтегрованих переживань чоловіком свого досвіду й інтерпретацій (усвідомлено чи неусвідомлено) створеного ним суб'єктивного «образу батька» не виникає спонтанно в конкретний момент життя чоловіка. У процесі розвитку власне батьківської ідентичності значне місце відведене явищу адаптації чоловіка до батьківської ролі. Усвідомлення змін образу «Я», усвідомлення себе батьком перетворюється в ключовий момент формування батьківської ідентичності.

Аналіз літератури [36; 88; 129] доводить можливість виділення трьох складників батьківства: біологічного, психологічного та соціального.

Біологічний складник (інстинктивний компонент) указує на генетичну детермінованість батьківства, його інстинктивну природу, тобто здатність чоловіка відчувати потребу в нащадках закладена в його генотипі та є

біологічно зумовленим явищем. Потреба в дітях, як будь-яка потреба, певною мірою біологічно детерміноване явище, тобто визначається задатками індивіда, вродженими властивостями і здібностями, що перетворюються у стійкі мотиви його діяльності в тому числі і репродуктивної діяльності. Разом з тим, потреба в дітях – сукупність індивідуальних установок особистості по відношенню до дітей, що сформувалися протягом життя людини під впливом різноманітних факторів соціального середовища. Потреба в дітях, зокрема її втілення в репродуктивній діяльності, дає можливість чоловікові повною мірою реалізувати себе як особистість, пережити почуття гармонії зі світом. Також поява дітей може наповнити життя людини глибоким смислом, допомогти в усвідомленні того, що життя прожито не даремно, адже відбулася передача генів наступним поколінням. Сильно розвинена потреба в дітях не вичерпується лише репродуктивною діяльністю людини. Вона продовжує виявляти себе в турботі про своїх нащадків та любові до них [160].

Психологічний складник батьківства містить усі психофізіологічні й психологічні характеристики чоловіка, що виявляються у турботі до своїх дітей; сюди належать когнітивні образи чоловіка про те, яким повинен бути батько та як він повинен ставитись до дітей.

Соціальний складник батьківства містить культурні особливості, соціальні норми й правила, що існують у конкретному суспільстві, а також норми й правила конкретної сім'ї. Цей складник батьківства є чи не найвагомим з усіх, адже саме суспільні погляди на образ чоловіка як батька, на його функції та роль у сім'ї значною мірою визначають позицію чоловіка.

Отже, феномен батьківської ідентичності може бути розглянуто на декількох векторах, що розкривають складну структуру його організації. Насамперед, це вектор індивідуально-психологічні особливостей чоловіка. Наступний вектор характеризує батьківську ідентичність стосовно власної сімейної системи та її взаємозв'язку з родительською сім'єю чоловіка. Далі процес розвитку батьківської ідентичності розкривається ще й стосовно системи суспільства (рис 2.1).

Рис.2.1. Вектори дослідження феномену батьківської ідентичності

Індивідуально-психологічні особливості чоловіків ми досліджували за допомогою методики Куна-Макпартленда «Хто я?» (тест 20-ти висловлювань, модифікація Т. Румянцевої); для вивчення особливостей сімейної системи чоловіка використали методику «Шкала сімейного оточення» (ШСО, адаптація С. Купріянова), проєктивну експресивну методику «Сімейна соціограма» (автор Е. Ейдеміллер); вектор «система суспільства» частково було досліджено нами за допомогою проєктивної методики «Уявлення про ідеального батька» (автор Р. Овчарова).

За Р. Овчаровою [129], формування батьківства відбувається під впливом різноманітних чинників, які є ієрархічно організовані й репрезентовані на декількох рівнях: 1) макрорівень – рівень суспільства (суспільні впливи); 2) мезорівень – рівень батьківської сім'ї (впливи батьківської сім'ї); 3) мікрорівень – рівень власної сім'ї; 4) індивідуальний рівень (рівень конкретної особистості). При цьому чинники, які впливають на формування батьківства дослідниця поділяє на зовнішні й внутрішні. Група зовнішніх

чинників зумовлена сукупністю зовнішніх впливів, а внутрішні чинники – це особливості особистості, індивідуальність людини.

Зовнішні й внутрішні чинники можна співвіднести з виділеними вище рівнями: зовнішні чинники – це чинники макрорівня, мезорівня й мікрорівня; внутрішні чинники – це чинники індивідуального рівня.

На нашу думку, найбільший вплив на розвиток батьківської ідентичності (після індивідуального рівня) матиме батьківська сім'я. Зразки й стереотипи поведінки, засвоєні там, будуть свідомо чи неусвідомлено апробуватися у власній сім'ї й можуть змінюватися або залишатимуться незмінними. Схематичне зображення рівнів і чинників розвитку батьківської ідентичності чоловіка зображено на рис. 2.2.

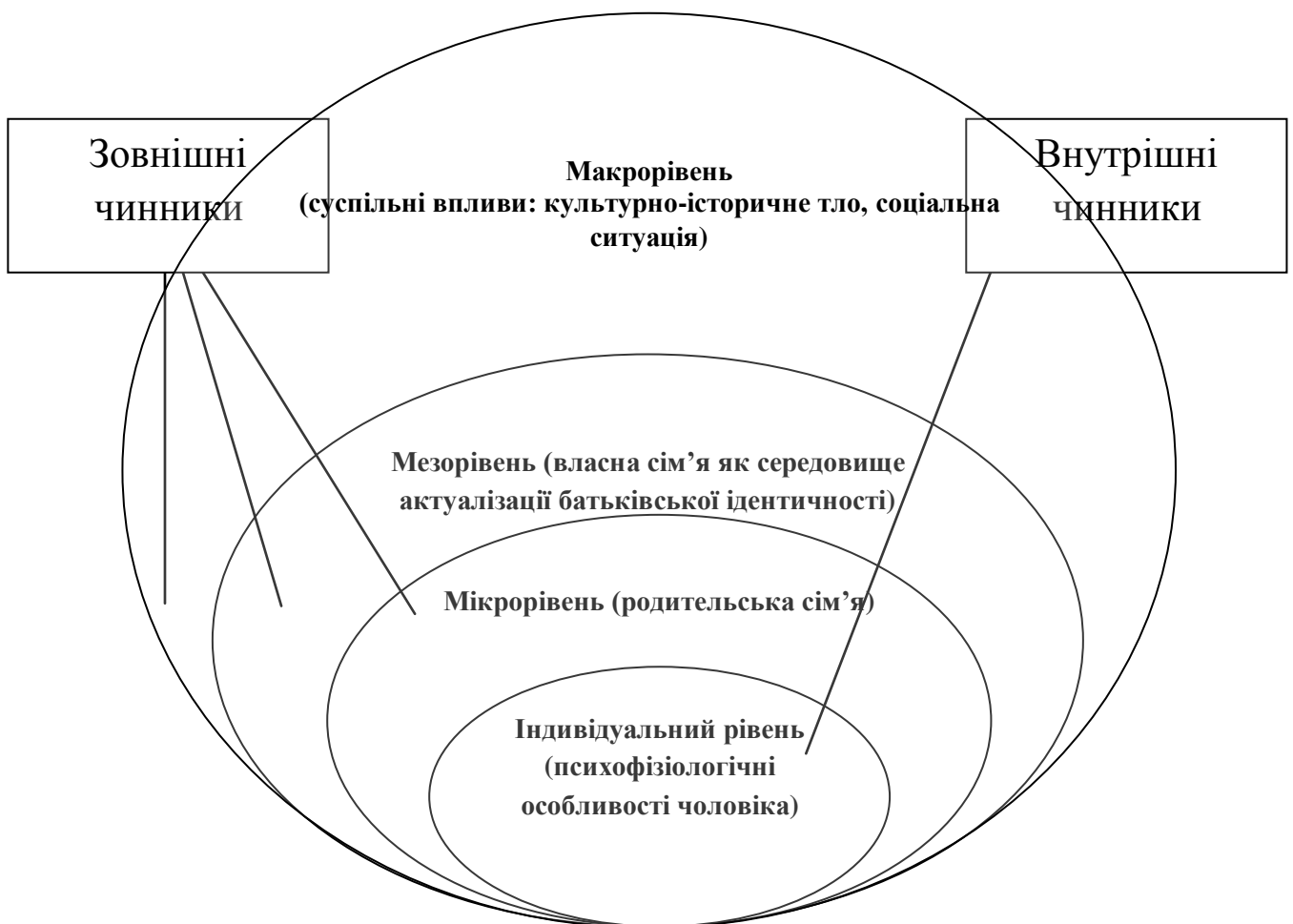

Рис. 2.2. Рівні й чинники розвитку батьківської ідентичності чоловіка (концептуальна модель дослідження)

Тому *метою* нашого дослідження є аналіз впливу суб'єктивного сприйняття особливостей функціонування батьківської сім'ї чоловіка на процес становлення його батьківської ідентичності.

Виходячи з вищезазначеного визначення поняття «батьківська ідентичність» можемо виділити три основні її компоненти:

1) когнітивний компонент (усвідомлення чоловіком соціальної ролі батька);

2) емоційний компонент (прийняття чоловіком себе як батька, відчуття повної тотожності собі в цьому);

3) поведінковий компонент (відповідність поведінки чоловіка внутрішній моделі батька).

Враховуючи ці складники в нашому емпіричному дослідженні, передбачено аналіз уявлень чоловіка про свого батька, про себе як батька й образ ідеального батька за всіма трьома компонентами: когнітивним, емоційним і поведінковим.

Загалом концептуальну модель, на якій базувалося наше емпіричне дослідження, можна звести до твердження, що батьківська ідентичність є продуктом трансформаційної взаємодії психологічних особливостей конкретного чоловіка, культурно-історичних і соціальних умов його життєдіяльності, акумульованих у середовищі його батьківської сім'ї й актуалізованих у власній сім'ї чоловіка. Причому результати цієї взаємодії будуть здебільшого неусвідомлювані (якщо мова йде про батьківську сім'ю) й усвідомлені (якщо мова йде про власну сім'ю чоловіка).

2.2. Організаційно-методичне забезпечення емпіричного дослідження

Попередній розділ нашої роботи показав необхідність глибокого емпіричного дослідження, яке вимагає дотримання чіткого й науково обґрунтованого плану роботи. Розробляючи план констатувального експерименту, ми опиралися на етапи психологічного дослідження запропоновані В. Дружиніним [59].

Емпіричне дослідження було спрямоване на аналіз особливостей впливу сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка та експлікацію механізмів та тенденцій розвитку батьківської ідентичності.

Опрацювання літератури й обґрунтування концептуальної моделі дисертаційної роботи дозволило висунути гіпотезу про те, що на розвиток батьківської ідентичності чоловіка найбільший вплив чинить саме родительська сім'я, а його власна (створена ним) сім'я, своєю чергою актуалізує (запускає) патерни батьківської поведінки, отримані чоловіком від батька.

Виходячи з цього було сформульовано експериментальні гіпотези дослідження:

1) якщо родительська сім'я характеризується високими показниками конфліктності й контролю, то, відповідно, в чоловіка-батька будуть простежуватись авторитарні, ригідні риси характеру;

2) чим згуртованішою була родительська сім'я чоловіка, тим більш емоційно включеним буде він у власній (створеній ним) сім'ї;

3) образ себе як батька чоловік формує, відштовхуючись від образу свого власного батька.

Для експериментальної перевірки гіпотез ми обрали вербальну стандартизовану методику «Шкала сімейного оточення» (ШСО) (адаптація С. Купріянова) й методику семантичного диференціалу «Уявлення про ідеального батька» (автор – Р. Овчарова), яку ми модифікували, додавши ще два варіанти «Уявлення про власного батька» й «Уявлення про себе як батька/майбутнього батька».

Крім того, нам вдалося цікавим порівняти самоствалення чоловіків, які мають дітей (реальних батьків), тобто таких, що перебувають у актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності чоловіка, й чоловіків, які ще їх не мають (ми назвали їх потенційними батьками, бо всі респонденти цієї групи на запитання анкети «Чи плануєте Ви мати дітей?» дали ствердну відповідь), тобто таких, що перебувають у доактуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності чоловіка, а також провести порівняльний аналіз сприймання образу «дитини» чоловіками, що перебувають у доактуалізаційному й актуалізаційному періодах відповідно.

Тож у процесі ході планування ми визначили такі завдання емпіричного дослідження:

1) порівняти особливості самоствалення, уявлень про власну особистість у чоловіків із дітьми й чоловіків, які ще не мають дітей;

2) провести порівняльний аналіз смислового наповнення поняття «дитина» чоловіками, що перебувають у доактуалізаційному періоді розвитку своєї батьківської ідентичності, й чоловіками, що перебувають у актуалізаційному періоді цього процесу;

3) дослідити взаємозв'язок показників шкали сімейного оточення й особливостей сприймання чоловіком себе батьком (реальним чи майбутнім);

4) дослідити взаємозв'язок між сприйняттям власного батька й себе як я-батько, а також із образом ідеального батька в чоловіків без дітей і тих, які вже мають власних дітей за компонентами «когнітивний», «емоційний», «поведінковий»;

5) показати на конкретних прикладах особливості процесу становлення батьківської ідентичності чоловіка в доактуалізаційному, перехідному й актуалізаційному періодах.

В емпіричному дослідженні взяв участь 231 чоловік, з яких 174 ще не мали дітей, а 57 були реальними батьками.

Опис загальної вибірки наведено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Статистичні характеристики загальної вибірки досліджуваних (n=231)

	Вік	Кількість дітей у родительській сім'ї	Скільки дітей хотів би мати
Середнє арифметичне (M _x)	24,2	2,11	2,14
Стандартне відхилення	-	1,02	0,59
Мода (M _o)	-	2,00	2,00
Медіана (M _d)	-	2,00	2,00
Мінімум	15	1	1
Максимум	63	8	5

З усіх досліджуваних 108 виховуються чи виховувалися одинаками, в 105 є брат чи сестра, 9 чоловіків виховувалися чи виховуються у сім'ї, в якій було троє дітей, 2 – в сім'ї з чотирма дітьми, 3 – в сім'ї, де було п'ятеро дітей, 2 – де було шестеро дітей у сім'ї, ще двоє досліджуваних виховувалися в сім'ї, де семеро й восьмеро дітей відповідно.

Нижче (табл. 2.2) представлено опис вибірки чоловіків, які перебували в доактуалізаційному періоду розвитку батьківської ідентичності.

Таблиця 2.2

**Статистичні характеристики вибірки чоловіків доактуалізаційного періоду
(n=174)**

	Вік	Кількість дітей у родительській сім'ї	Скільки дітей хотів би мати
Середнє арифметичне (M _x)	18,8	1,96	2,12
Стандартне відхилення	-	0,74	0,51
Мода (M _o)	-	2,00	2,00
Медіана (M _d)	-	2,00	2,00
Мінімум	15	1	1
Максимум	28	7	4

У табл. 2.3 представлено опис вибірки чоловіків, які перебували в актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності.

Таблиця 2.3

**Статистичні характеристики вибірки чоловіків актуалізаційного періоду
(n=57)**

	Вік	Кількість дітей у батьківській сім'ї	Скільки дітей хотів би мати	Кількість власних дітей
Середнє арифметичне (M _x)	34,6	2,58	2,25	1,64
Стандартне відхилення	-	1,51	0,84	0,60
Мода (M _o)	-	2,00	2,00	2,00
Медіана (M _d)	-	2,00	2,00	2,00
Мінімум	26	1	1	1
Максимум	63	8	5	3

Нижче подано обґрунтування доцільності і валідності обраних методів емпіричного дослідження.

У пілотному дослідженні основним методом вивчення особливостей поведінки чоловіків було обране спостереження [26; 132; 145; 147]. Так, ми проводили спостереження за батьками в процесі ігор із дітьми на дитячих майданчиках; фіксували емоційні реакції батьків у ситуаціях успіху й невдачі їхніх дітей; здатність до емпатії, бажання допомогти; здатність до вольової саморегуляції; поведінкові особливості). Ми також використовували спостереження як додатковий метод під час проведення всіх інших методів дослідження.

Анкета для батьків містила низку питань, спрямованих на отримання загальних відомостей про особистість досліджуваного (стать, вік, місце проживання, освітній рівень, професія, сімейне становище тощо) (авторський варіант; додаток А.1).

Для діагностики особливостей змісту Я-концепції потенційних і реальних батьків нами була використана методика Куна-Макпартленда «Хто я?» (тест 20-ти висловлень, в модифікації Т. Румянцевої [153]). Методика містить 20 запитань «Хто я?». В інструкції вказано, що відповідь має бути простою (запропоновано використовувати іменники й прикметники). Обробку

відповідей здійснювали за допомогою методу контент-аналізу. Всі відповіді розподілені за двома категоріями: об'єктивні й суб'єктивні характеристики. Об'єктивні характеристики виражають віднесення себе до певної групи або класу, чії межі й умови існування відомі всім, тобто є об'єктивно наявними (наприклад, «чоловік», «українець», «батько», «студент», «лікар» тощо), а суб'єктивні виражають оцінку якостей своєї особистості, своїх знань, здібностей, емоційних станів, здоров'я й т. д. (наприклад, «розумний», «комунікабельний», «хороший батько/чоловік» і ін.). Порядок відповідей є відображенням ієрархії конструктів Я-концепції конкретного чоловіка. Використовуючи цю методику, ми ставили собі за мету визначити, яке місце в Я-концепції чоловіків, які ще не мають дітей, займає така характеристика, як «Я – майбутній батько», й чи присутня вона взагалі. Відповідно, ми визначали, яке місце в Я-концепції посідає характеристика «Я – батько» в чоловіків, які вже є реальними батьками. Бланк методики наведений у додатку А.2.

Для оцінки соціально-психологічного клімату батьківської сім'ї потенційних і реальних батьків ми пропонували досліджуваним вербальну стандартизовану методику «Шкала сімейного оточення» (ШСО) в адаптації С. Купріянова [110]. Основою цієї методики є оригінальна методика Family Environment Scale (FES) [249], запропонована Р. Мусом у 1974 р. Текст методики подано в додатку А.3, бланк у додатку А.4 і ключ у додатку А.5.

Основна перевага цієї методики в тому, що за її допомогою можна виміряти й описати такі важливі умови функціонування сім'ї, як:

- а) взаємини між членами сім'ї (показники ставлення);
- б) спрямування особистісного зростання, якому в сім'ї надане особливе значення (показники особистісного зростання);
- в) організаційна структура сім'ї (показники, які управляють сімейною системою).

Шкали цієї методики дають можливість визначити й показники, котрі мають відношення до характеристики сімейного оточення [110]:

1. Показники стосунків між членами сім'ї:

1) згуртованість (ступінь, із яким члени сім'ї турбуються один про одного, допомагають одне одному; вираженість почування реальної взаємодопомоги);

2) експресивність (ступінь, із яким у цій сім'ї дозволено відкрито діяти й виражати свої почуття);

3) конфліктність (ступінь відкритості вираження гніву, агресії й конфліктних взаємин, характерний для сім'ї).

2. Показники особистісного зростання:

4) незалежність (ступінь заохочення членів сім'ї до самоствердження, незалежності й самостійності в обмірковуванні проблем й прийнятті рішень);

5) орієнтація на досягнення (ступінь надання різним видам діяльності (навчанню, роботі й ін.) характеру досягнення й змагання);

6) інтелектуально-культурна орієнтація (ступінь активності членів сім'ї в соціальній, культурній, політичній сферах діяльності);

7) орієнтація на активний відпочинок (ступінь, що характеризує участь сім'ї в різних видах активного відпочинку й спорту);

8) морально-етичні аспекти (ступінь сімейної поваги до етичних і моральних цінностей і норм).

3. Показники управління сімейною системою:

9) організація (ступінь важливості для сім'ї порядку й організованості щодо структурування сімейної активності, фінансового планування, ясності й визначеності сімейних правил і обов'язків);

10) контроль (ступінь ієрархічності сімейної організації, ригідності сімейних правил і процедур, контролю членами сім'ї одне одного).

У цьому дослідженні також було використано методику семантичного диференціалу «Уявлення про ідеального батька» (автор – Р. Овчарова) [129]. Методика складається з переліку 54 полярних якостей особистості, кожен парю оцінюються за 7-бальною шкалою залежно від вираженості цієї якості (додаток А.6). Всі закладені в методику якості диференційовані за трьома

компонентами: когнітивним, емоційним, поведінковим. На кожний компонент припадає по 16 якостей. Обробка результатів передбачає якісну й кількісну інтерпретацію. Кількісна обробка результатів полягає в підрахунку балів за кожним компонентом (когнітивним, емоційним, поведінковим). У результаті отримуємо аналогічні показники уявлень про ідеального батька. Якісна обробка передбачає аналіз окремих відповідей і отриманих показників досліджуваного. Ми пропонували досліджуваним заповнити три варіанти цієї методики: 1) оцінити свої якості як майбутнього чи реального батька; 2) оцінити якості свого батька; 3) оцінити якості ідеального батька. В результаті це дало змогу співставити показники за перерахованими вище критеріями в трихотомії я-батько/мій батько/ідеальний батько. Модифіковані варіанти методики подано в додатку А.7, додатку А.8, додатку А.9, а ключ – у додатку А.10.

Для того, щоб виявити позицію чоловіка в системі міжособистісних взаємин батьківської чи своєї власної сім'ї, а також характер комунікацій у сім'ї, було використано проєктивну експресивну методику «Сімейна соціограма» (Е. Ейдеміллер) [61]. Досліджуваним було запропоновано бланк із зображеним колом діаметром 110 мм і така інструкція: «Перед Вами на аркуші зображене коло. Намалюйте в ньому самого себе й членів своєї сім'ї у вигляді кілець і підпишіть їх іменами».

Батьківство, зокрема батьківська ідентичність, належить до тих проблемних аспектів психології людини, котрі важко піддаються вивченню за допомогою традиційних вербальних методів психодіагностики. Водночас проєктивний метод дозволяє глибше й більш різносторонньо дослідити його особливості.

Методика «Сімейна соціограма» дозволяє налагодити емоційний контакт між психологом і досліджуваним, зняти захисні механізми в досліджуваних, усунути стереотипне мислення, уникнути соціально бажаних відповідей. Специфікою цієї методики при роботі з чоловіками є, насамперед, те, що вона відображає просторове бачення сімейної ситуації чоловіком та дозволяє

провести глибинну рефлексію чоловіком своєї маскулінності і батьківської ідентичності.

У випадку, коли психолог має на меті провести не лише діагностичну, але і консультативну (психокорекційну, психотерапевтичну) роботу, він може одразу після виконання завдання обговорити з досліджуваним малюнок.

Оцінку результатів психодіагностики ми проводили за критеріями, визначеними авторами методики [61]:

1) кількість членів сім'ї, котрі потрапили в площину кола конкретного чоловіка. В цьому випадку ми співставляли кількість намальованих членів сім'ї з реально наявними в житті чоловіка. Можливі випадки, що той член сім'ї, з яким досліджуваний перебуває в конфліктних стосунках, не потрапляє у велике коло – він або за його межами, або взагалі відсутній; водночас хтось із сторонніх людей, тварин, улюблених предметів може бути зображеним як член сім'ї;

2) величина кілець. Більше, порівняно з іншими, коло «Я» вказує на задовільну/завищену самооцінку, менше – на занижену. Величина кіл інших членів сім'ї засвідчує їх значимість у очах досліджуваного;

3) співвідносне розташування кілець (щодо площини тестового поля й одне відносно інших). Розташування досліджуваним свого кільця в центрі загального кола може вказувати на егоцентричну спрямованість особистості, а розташування себе внизу, збоку від інших членів сім'ї – на переживання емоційного відторгнення. Так, найбільш значимих для себе членів сім'ї досліджуваний малює у вигляді великих за розміром кілець у центрі або у верхній частині тестового поля;

4) дистанція між фігурами. Віддаленість одного кола від інших може вказувати на конфліктні стосунки в сім'ї, емоційне відторгнення досліджуваного. Своєрідне «злипання», коли кільця нашаровані одне на одне, дотичні або перебувають одне в одному, свідчить про недиференційованість «Я» в членів сім'ї, наявність симбіотичних зв'язків у сім'ї.

Згідно з вищеописаними формальними критеріями була проведена якісна обробка кожної соціограми.

Використання цієї методики дозволяє за короткий проміжок часу наочно побачити особливості взаємин між членами сім'ї, місце в ній чоловіка й здійснити об'єктивну інтерпретацію місця конкретного чоловіка в сімейній системі.

Українськими науковцями М. Гасюк і Г. Шевчук було виокремлено формальні та змістові критерії, котрі відображають алгоритм обробки результатів методик «Сімейна соціограма» [42].

Формальні ознаки – це характерні елементи, «риси» малюнків, які ілюструють даний критерій (композиція та типи фігур, їх розміри, особливості розташування на аркуші; види ліній; загальна насиченість малюнка. Змістові ознаки – це психологічний зміст формальних ознак малюнка (наприклад, наявність штрихувань, уривчастість ліній свідчать про підвищений рівень тривожності автора малюнка і т. д.) [42, с. 58].

Охарактеризуємо інтерпретаційно-оцінні критерії обробки проєктивної експресивної методики «Сімейна соціограма».

1. Цілісність, повнота, структурованість взаємозв'язків сімейної системи.

Змістові ознаки критерію. Як відомо, структура сім'ї – це її склад і сукупність взаємин у ній. Поняття «структура сім'ї» містить: 1) склад сім'ї; 2) системи різних рівнів (сім'я в цілому, підсистеми (холони) подружжя, батьків, дітей); 3) основні параметри (згуртованість, ієрархія, гнучкість, зовнішні й внутрішні межі, рольова структура сім'ї); 4) характер структурних проблем (міжпоколінні коаліції, реверсія ієрархії й т. ін.) [108]. Основними характеристиками, котрі дозволяють описати структуру сім'ї топографічно (як квазіпросторовий зріз сімейного життя) є поняття «зв'язок» і «ієрархія». Зв'язок – це психологічна відстань між членами сім'ї. Якщо вона дуже мала (симбіоз) або, навпаки, дуже велика (роз'єднаність), то це може призвести до сімейних дисфункцій. Ієрархія характеризує взаємини домінантності/підпорядкування в сім'ї. Ієрархічність може бути низькою,

помірною, високою [110]. Критерій цілісності, повноти, структурованості, взаємозв'язків сімейної системи відображає наявність помірної психологічної відстані між членами сім'ї, безпосередність комунікативних зв'язків, відсутність міжпоколінних коаліцій чи ізолянтів.

Формальні ознаки критерію. Досліджуваний чоловік малює всіх членів сімейної системи, можливе зображення батьківської сім'ї (чоловіка чи/і дружини), але без утворення коаліційних чи симбіотичних взаємозв'язків. Величина кілець пропорційна загальній композиції малюнка; розташування – центральне, верхньо-центральне. Співвідносне розташування кілець передбачає відсутність ізольованих чи, навпаки, розташованих упритул фігур. Дистанція між фігурами помірна, пропорційна відносно розмірів усього комплексу кілець.

2. Включеність майбутньої дитини до сімейної структури. Цей критерій використовують під час дослідження сімей, які очікують дитину. В нашому дослідженні було дві такі сім'ї.

Змістові ознаки критерію. Досліджуваний адекватно сприймає майбутні зміни структури сім'ї, взаємин між її членами, намагається психологічно підготуватися, спрогнозувати перебудову взаємостосунків, обов'язків, особливостей життя після народження дитини.

Формальні ознаки критерію. Поряд із фігурами подружніх партнерів зображена фігура, якою позначають майбутню дитину. Вона розташована на близькій відстані до батьків, найкраще – якщо між їхніми фігурами.

3. Ціннісні орієнтації й очікування щодо дитини в системі сім'ї.

Змістові ознаки критерію. Як вказує М. Рокич, під цінністю ми розуміємо або переконання індивіда у перевагах якихось цілей, певного смислу існування порівняно з іншими цілями або в перевагах певних типів поведінки порівняно з іншими типами [129]. Отож, критерій розкриває певну сукупність поглядів, очікувань, налаштувань чоловіка щодо місця й ролі дитини в сім'ї. За відповідними формальними ознаками можна прогнозувати особливості стилю виховання дитини та ін.

Формальні ознаки. Про цінність майбутньої дитини в сім'ї свідчить місце розташування її фігурки в тестовому полі (верх, центр, низ) і величина кола дитини – чим більший його розмір, тим більша цінність. Якщо досліджуваний малює коло дитини зверху, то існує ймовірність ставлення до дитини як до «над-цінності» (стиль виховання, найімовірніше, гіперопіка) – особливо часто це спостерігається у випадках, коли дитина єдина в сім'ї або була довгоочікуваною, наприклад, після тривалого лікування. Розташування дитини поза загальною композицією сімейної системи, внизу тестового поля може свідчити про відкидаюче, ігнорувальне ставлення до неї. Оптимальним є розміщення фігури дитини між фігурами батьків.

4. Нечіткість (недостатня чіткість) внутрішніх і зовнішніх меж сім'ї.

Змістові ознаки критерію. Можливе утворення в сім'ї коаліцій: як між її власними членами, так і членами батьківських сімей чоловіка/дружини чи іншими особами. Сім'я роз'єднана, нецілісна, внутрішні зв'язки – дифузні, хаотичні.

Формальні ознаки. Структура сім'ї може містити фігури сторонніх осіб, які утворюють із її членами окремі підгрупи. Кільця, які позначають членів сім'ї, зображені розрізнено, на великій відстані одне від одного, так що вони не утворюють на площині тестового поля єдиної композиційної структури.

5. Симбіотичні зв'язки в сім'ї.

Змістові ознаки критерію. Взаємини в сім'ї характеризуються дуже близькою психологічною відстанню між її членами, коли вони надміру емоційно пов'язані. Проблеми одного члена сім'ї миттєво стають проблемами всіх інших і вже ціла сім'я починає переживати неблагополуччя. «Проблемній ланці» всі намагаються допомогти й хоча в нормі це добре, проте в цьому випадку така особистість позбавлена можливості вирішувати свої проблеми самостійно. Члени сімей, у яких існують симбіотичні зв'язки, практично ніколи не мають можливості залишитись на самоті – кожен крок будь-кого з них перебуває під взаємним контролем (або контролем домінантної особистості). Якщо симбіотичні зв'язки є між кимось із родителів і дитиною, то можливий

стиль виховання за типом гіперопіки й формування в подальшому «дорослої дитини», яка боїться відповідальності й самостійних рішень у житті.

Формальні ознаки. Малювання фігур так, що вони дотичні, нашаровані одна на одну або фігури можуть перебувати одна в одній.

6. Конфліктність, емоційна відчуженість.

Змістові ознаки критерію. Сім'я переживає відкрите чи латентне неблагополуччя. Комунікативні взаємозв'язки, як правило, опосередковані, однією з характерних рис є відсутність спільного проведення дозвілля. В сім'ї можуть бути присутні ізолянти, можливе утворення різного роду коаліцій між членами сімейної системи. Стосунки в такій сім'ї напружені.

Формальні ознаки. Досліджуваний не одразу приступає до виконання завдання, ставить поточньювальні щодо інструкції запитання; під час малювання є паузи понад 10 с. Графічне зображення сім'ї, як правило, являє собою розрізнені, промальовані на великій відстані одна від одної фігури членів сімейної системи, їхні розміри переважно різні; частина зображеної композиції може бути розташована за межами тестового поля. Загалом, малюнок не створює враження цілісної картини: в сім'ї (на малюнку) можуть бути присутні ізолянти, можливе утворення різного роду коаліцій, «забування» зобразити окремих членів сімейної системи тощо.

7. Домінантність батьківської сім'ї чоловіка/дружини.

Змістові ознаки критерію. Відомо, що одним із основних завдань молодого подружжя є побудова власної сім'ї зі своїми цінностями, традиціями, ритуалами й т. ін., як запоруки психологічного й духовного благополуччя й зростання всієї сімейної системи й кожного її члена зокрема. Для цього неминуче необхідним є психологічне відокремлення молодої сім'ї від батьківської. Особливості розв'язання сім'єю завдань цього етапу її розвитку гостро відображаються під час періоду очікування й появи дитини, процесу її виховання. Психологічна невідокремленість подружніх партнерів (одного чи обох) від батьківської сім'ї дозволяє з високою ймовірністю прогнозувати психологічну незрілість сім'ї або одного з її членів, наявність підвищеного

рівня конфліктності, присутності міжпоколінних коаліцій, латентного чи відкритого неблагополуччя сім'ї, інших негативних явищ [38; 42; 61–62; 129; 143].

Формальні ознаки. На малюнку зображені фігури батьківської сім'ї чоловіка чи/ї дружини великого розміру, розташовані у верхній або центральній частині загального тестового поля над фігурами основних членів досліджуваної сімейної системи. Присутні міжпоколінні коаліції; можливе «забування» намалювати когось із членів сім'ї або наявність ізолянтів. Композиція фігур членів досліджуваної сімейної системи просторово не відокремлена від фігур, котрі позначають батьківську сім'ю, – всі разом вони утворюють єдину композиційну структуру.

8. Емоційна відчуженість чоловіка від сім'ї.

Змістові ознаки критерію. Причиною емоційної відчуженості/ відокремленості чоловіка від сім'ї як однієї з ознак неблагополуччя останньої можуть бути особливості утворення чи функціонування сімейної системи (наприклад, шлюб за розрахунком чи вимушений шлюб унаслідок незапланованої вагітності та ін.).

Формальні ознаки. Зображення фігури, яка позначає чоловіка, малого розміру й на значній відстані від основної композиції фігур членів сімейної системи або ж «забування» намалювати себе. Якщо сім'ю малюють у верхній/центральній частині загального кола, то фігура чоловіка здебільшого розташована знизу або взагалі за його межами. Проте, якщо досліджуваний малює свою фігуру у верхній/центральній частині загального кола великого розміру, а інші члени сім'ї розташовує знизу, збоку чи докола себе, найімовірніше маємо справу з егоцентричною позицією досліджуваного.

9. Егоцентрична позиція чоловіка.

Змістові ознаки критерію. У період становлення сімейної системи інколи наявні ситуації, коли чоловік намагається зберегти егоцентричну позицію в ній, що дуже часто є наслідком того, що він був єдиною (або улюбленою молодшою) дитиною в батьківській сім'ї. У власній, створеній ним, сім'ї в

нього нерідко спостерігається інфантильна поведінка. Будь-які проблеми чи завдання, котрі постають перед членами сімейної системи, він відсуває ним на друге місце – після його власних потреб і бажань.

Формальні ознаки. Фігура, яка позначає чоловіка, зображена великого (нерідко – найбільшого) розміру в центральній або верхній частині тестового кола. Всі інші фігури – знизу, збоку або довкола неї.

10. Відсутність сепарації молодого сім'ї від батьківської.

Змістові ознаки критерію. Сім'я психологічно не відокремлена від батьківської сім'ї чоловіка/дружини, що супроводжується можливістю утворення в молодій сім'ї міжпоколінних коаліцій, а це, своєю чергою, призводить до посилення конфліктних тенденцій, загального емоційного відчуження між подружніми партнерами.

Формальні ознаки. На малюнку поруч із фігурою одного з членів сім'ї (чоловіка або дружини) зображені фігури членів його/її батьківської сім'ї. Фігури можуть бути розташовані в різних частинах тестового поля чи поза ним. Присутні міжпоколінні коаліції.

Зазначимо, що найбільш повну й цілісну картину сімейної ситуації можна отримати в процесі індивідуальної бесіди з досліджуваним, яка не підлягає формалізації.

Малюнки «Сімейної соціограми» оцінюють за кожним з вищеописаних критеріїв, присвоюючи йому певну кількість балів: від 0 до 7, де при «0 балів» малюнок не містить жодної з перелічених ознак, не відображає змісту цього критерію, а «7 балів» означає, що малюнок за своїми особливостями цілковито відображає зміст оцінюваного критерію, зазначені тенденції є центральними, домінуючими для автора малюнку, рівень вираження інтенсивності ознак високий.

Первинний аналіз даних ми розпочинали з побудови таблиць і графіків розподілу частот, із якими трапляється кожне значення досліджуваних ознак. Підраховували абсолютну й відносну частоти розподілу даних (результатів

тестування за кожною методикою) [126]. На основі отриманих результатів були побудовані графіки (гістограми) розподілу частот даних.

Для перевірки нормальності розподілу даних ми використовували графічний спосіб (побудова графіків накопичувальних частот, – якщо розподіл відповідає нормальному, отримані на графіку точки лежать на одній прямій) і статистичний критерій нормальності Колмогорова-Смирнова. Цей критерій вважають найбільш придатним для визначення ступеня відповідності емпіричного розподілу нормальному. Він дозволяє оцінити ймовірність того, що ця вибірка належить генеральній сукупності з нормальним розподілом. Якщо ця ймовірність складає $p \leq 0,05$, то цей емпіричний розподіл суттєво відмінний від нормального, а якщо $p > 0,05$, то роблять висновок про приблизну відповідність цього розподілу нормальному [126; 180].

Для вимірювання ступеня лінійної залежності між показниками функціонування родительської сім'ї чоловіка й компонентами його батьківської ідентичності ми використовували метод кореляційного аналізу даних – за допомогою визначення коефіцієнту кореляції r -Пірсона (Pearson r) [126; 180].

Ступінь або силу кореляційного зв'язку визначаємо за величиною коефіцієнта кореляції (загальна класифікація): 1) сильний, або тісний $r > 0.7$; 2) середній $0.50 < r < 0.69$; 3) помірний $0.30 < r < 0.49$; 4) слабкий $0.20 < r < 0.29$; 5) дуже слабкий $r < 0.19$.

Згідно з частковою класифікацією кореляційних зв'язків: 1) висока значуща кореляція – при r , яке відповідає рівню статистичної значущості $p \leq 0,01$; 2) значима кореляція – при r , що відповідає рівню статистичної значущості $p \leq 0,05$; 3) тенденція достовірного зв'язку – r відповідає рівню статистичної значущості $p \leq 0,10$; 4) незначима кореляція – при r , що не досягає рівня статистичної значущості.

При обробці даних ми використовували пакет статистичних програм SPSS 21.0 for Windows і пакет програм Microsoft Office for Windows XP Professional.

2.3. Результати емпіричного дослідження

2.3.1. Особливості образу «Я» та смислове наповнення поняття «дитина» в чоловіків

Для виявлення особливостей Я-концепції, самоствавлення, а також особливостей уявлень про власну особистість у потенційних і реальних батьків було використано методику «Хто Я?», авторами якої є М. Кун і Т. Макпарленд.

Аналіз отриманих результатів і порівняння реальних батьків (група 1) та потенційних батьків (група 2) відбувалось за такими критеріями, як тип особистості, ідентифікаційні характеристики Я-концепції, рівень розвитку рефлексії. Також ми визначили місце гендерної ідентичності й місце батьківської ідентичності в структурі Я-концепції досліджуваних [158].

На рис. 2.3 представлено розподіл досліджуваних за групами ідентифікаційних характеристик.

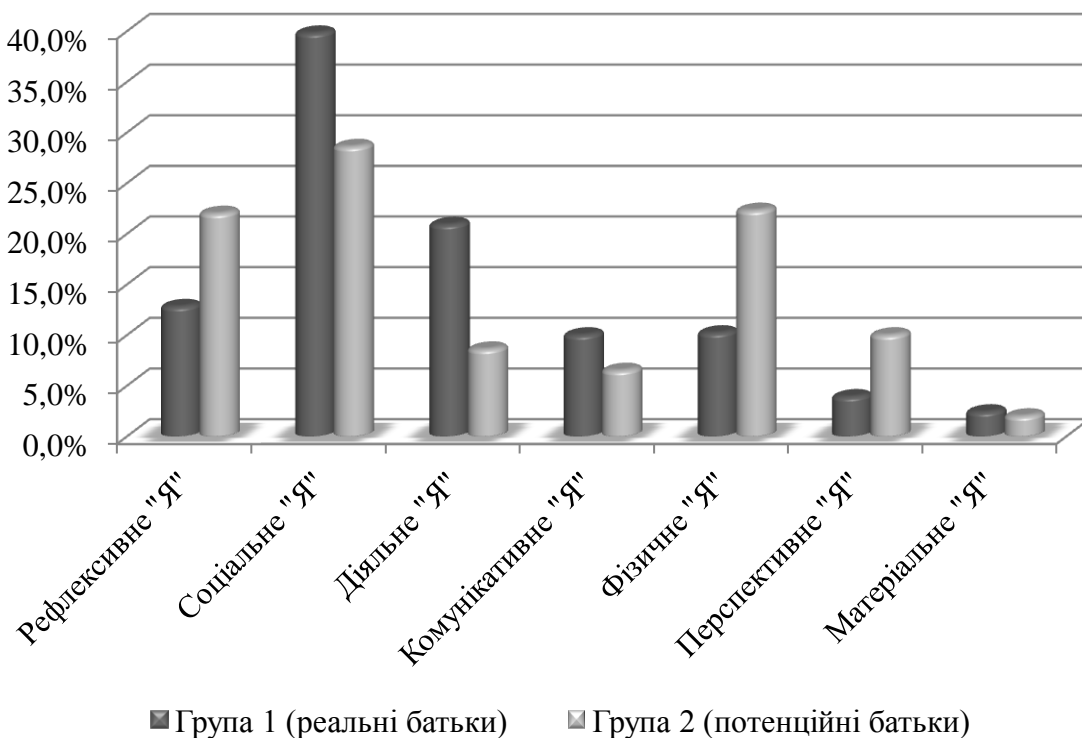

Рис. 2.3. Розподіл досліджуваних за групами ідентифікаційних характеристик

Найчастіше досліджувані як першої, так і другої груп описували своє соціальне «Я» (39,8% від усіх характеристик у реальних батьків і 28,6% – у потенційних батьків), яке містить групову приналежність, зазначення статі, навчально-професійні рольові позиції, сімейні ролі, етнічно-регіональну й світоглядну ідентичність. Причому найпоширенішими ідентифікаційними характеристиками в досліджуваних як першої, так і другої груп стали сімейні ролі («син», «брат», «батько», «внук», «ще неодружений», «одружений чоловік» і т. д.) та навчально-професійна рольова позиція («студент», «навчаюсь в університеті», «правознавець», «соціальний педагог», «колега», «медик», «хірург», «учитель» тощо). На третій і четвертій позиціях у групі потенційних батьків є пряме зазначення статі (5%) й етнічно-рольова позиція (3,7%). В реальних батьків на третій і четвертій позиціях є пряме зазначення статі (5,3%) й групова приналежність – 5,2% («футболіст», «член суспільства», «член колективу», «геймер» тощо).

На другому місці в групі потенційних батьків розташоване фізичне «Я» (22,3%), яке містить опис своїх фізичних даних, у тому числі опис зовнішності особистості, хворобливих проявів, захоплень у їжі, шкідливих звичок. Позначення власної фізичної ідентичності стосується розширення людиною власних меж усвідомленого внутрішнього світу, оскільки межі між «Я» й «не-Я» спочатку проходять по фізичних межах у системі самосвідомості людини. Саме усвідомлення свого тіла є провідним чинником розвитку самосвідомості людини. Розширення й збагачення фізичного «Я» в процесі особистісного розвитку тісно пов'язано з рефлексією власних емоційних переживань і тілесних відчуттів.

У реальних батьків опис своїх фізичних характеристик розташований аж на четвертому місці (10,2%). Сюди ввійшли такі характеристики, як «здоровий», «сильний», «спортивний», «привабливий» і т. д. На нашу думку, зміщення цієї групи характеристик на четверту позицію в реальних батьків, в порівнянні з потенційними, відбулось завдяки тому, що реальні батьки роблять більший акцент на соціальному й діяльному «Я» у своїй Я-концепції, що,

власне, є необхідним для оптимального виконання ними своїх сімейних і батьківських функцій та обов'язків.

Особистісна ідентичність («життєрадісний», «веселий», «мрійник», «чесний», «співчутливий», «відповідальний», «самотійний», «закомплексований», «чуйний», «гордий», «суворий до недоліків», «привітний», «самокритичний», «душа компанії» та ін.), як у першій групі (22%), так в другій групі (12,8%) досліджуваних знаходиться на третій позиції, що свідчить про достатній розвиток рефлексії досліджуваних. Здатність до рефлексивного мислення є надзвичайно важливою для оптимального становлення й розвитку зокрема й батьківської ідентичності чоловіка, бо дає змогу виявити й проаналізувати свої «сильні»/«слабкі» якості й риси характеру, щоб мати можливість особистісно розвиватися й самоудосконалюватися й надалі. Важливим чинником формування особистісної ідентичності є маскулітність, яка обумовлює вираженість таких важливих ознак ідентичності, як автономність, саморозуміння, контактність та гнучкість у спілкуванні, зрілість життєвих орієнтацій, а також здатність до творчої самореалізації [11].

Діяльне «Я» особистості відображає заняття, захоплення, а також самооцінку здібностей до діяльності, оцінку своїх знань, умінь, навичок, компетенцій, досягнень. Як показало дослідження, діяльне «Я» займає другу позицію (20,9%) в реальних батьків і четверту позицію (8,6%) в потенційних батьків. Серед характеристик, які відзначають респонденти, були такі: «люблю слухати музику», «люблю читати», «любитель відкривати щось нове», «любитель спорту», «активний», «шанувальник мистецтва», «охочий до відвідування концертів», «водій авто», «не люблю сидіти на місці», «екстремал», «громадський діяч», «любитель активного відпочинку», «люблю фотографувати», «люблю походу в гори», «люблю танцювати», «люблю вчитись» тощо). Те, що діяльне «Я» є другою за значущістю групою ідентифікаційних характеристик у реальних батьків свідчить про високий рівень актуалізації поведінкового компонента в їхній Я-концепції загалом і в батьківській ідентичності зокрема, тобто те, що чоловік бере на себе

відповідальність за сім'ю й за дітей спонукає його діяти й розвиватись як у професійному плані, так і в плані дозвілля й власних інтересів.

Далі за значущістю в потенційних батьків стоїть комінукативне «Я», що в загальній сукупності набрало 10% від усіх характеристик. У потенційних батьків ця група займає передостанню позицію (6,5%). Найпоширеніші характеристики тут стосувалися самого суб'єкта спілкування, а також особливостей і оцінок його взаємодії з людьми («відкритий у спілкуванні», «комунікабельний», «дружелюбний», «легкий на підйом», «люблю веселити друзів», «легко почувуюся в будь-якій компанії», «душа компанії», «добре ставлюся до людей», «люблю знаходити нових друзів», «знаходжу спільну мову з людьми», «простий у спілкуванні»).

На п'яту позицію в потенційних батьків вийшло перспективне «Я» (10%), що, своєю чергою, є на передостанній позиції в реальних батьків (3,9%). У потенційних батьків на перший план вийшли професійна перспектива й перспектива діяльності («майбутній педагог», «майбутній юрист», «майбутній професіонал», «прагну реалізувати себе», «прагну змінити світ на краще», «студент, який прагне знань»), тоді як у реальних батьків на перший план виходить матеріальна перспектива, що свідчить про стурбованість чоловіків з дітьми фінансовими питаннями, а також бажанням і пошуком можливостей більшого заробітку («шукач хорошої роботи», «прагну отримати хороший заробіток» тощо).

Матеріальне «Я» зайняло останню позицію в обох групах досліджуваних: 2,4% – в реальних і 2% в потенційних батьків. Це може свідчити про те, що для чоловіків матеріальні атрибути-характеристики є важливим і актуальними настільки, наскільки підкреслюють та/чи додають ваги іншим їхнім ідентифікаційним характеристикам.

Узагальнені результати чоловіків, які мають дітей представлено в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

**Узагальнені результати чоловіків, які мають дітей за методикою
«Хто Я?» Куна-Макпарленда**

Ранг	Ідентифікаційні характеристики	Кількість виборів	
		абс.	%
1	<i>Рефлексивне «Я»</i>	140	12,8
	особистісна ідентичність	104	9,5
	екзистенційне «Я»	36	3,3
2	<i>Соціальне «Я»</i>	450	39,8
	навчально-професійна рольова позиція	98	9,0
	сімейна приналежність, сімейні ролі	158	14,5
	групова приналежність	57	5,2
	пряме зазначення статі	58	5,3
	етнічно-регіональна ідентичність	49	4,5
	світоглядна ідентичність: політична, конфесійна приналежність	14	1,3
3	<i>Діяльне «Я»</i>	228	20,9
	заняття, діяльність, інтереси, досвід	134	12,3
	самооцінка здатності до діяльності, самооцінка знань, умінь, навичок, досягнень	94	8,6
4	<i>Комунікативне «Я»</i>	109	10,0
	спілкування, особливості й оцінка взаємодії з людьми	61	5,6
	коло друзів, сприйняття себе членом групи друзів	48	4,4
5	<i>Фізичне «Я»</i>	121	10,2
	суб'єктивний опис своїх фізичних даних, зовнішності	105	9,6
	шкідливі звички, залежності в їжі тощо	7	0,6
6	<i>Перспективне «Я»</i>	42	3,9
	професійна перспектива	7	0,6
	перспектива діяльності	7	0,6
	особистісна перспектива	6	0,5
	сімейна перспектива	2	0,2
	оцінка прагнень	3	0,3
	комунікативна перспектива	2	0,2
	фізична перспектива	4	0,4
	матеріальна перспектива	12	1,1
7	<i>Матеріальне «Я»</i>	25	2,4
	ставлення до зовнішнього середовища	18	1,7
	ставлення до матеріальних благ	3	0,3
	опис своєї власності	4	0,4
<i>Всього</i>		<i>1090</i>	<i>100,0</i>

Узагальнені результати потенційних батьків представлено в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

**Узагальнені результати потенційних батьків за методикою
«Хто Я?» Куна-Макпарленда**

Ранг	Ідентифікаційні характеристики	Кількість виборів	
		абс.	%
1	<i>Рефлексивне «Я»</i>	726	22,0
	особистісна ідентичність	640	19,4
	екзистенційне «Я»	86	2,6
2	<i>Соціальне «Я»</i>	944	28,6
	навчально-професійна рольова позиція	240	7,3
	сімейна приналежність, сімейні ролі	296	9,0
	групова приналежність	78	2,4
	пряме зазначення статі	165	5,0
	етнічно-регіональна ідентичність	124	3,7
	світоглядна ідентичність: політична, конфесійна приналежність	41	1,2
3	<i>Діяльне «Я»</i>	286	8,6
	заняття, діяльність, інтереси, досвід	218	6,5
	самооцінка здатності до діяльності, самооцінка знань, умінь, навичок, досягнень	68	2,1
4	<i>Комунікативне «Я»</i>	216	6,5
	спілкування, особливості й оцінка взаємодії з людьми	104	3,1
	коло друзів, сприйняття себе членом групи друзів	112	3,4
5	<i>Фізичне «Я»</i>	739	22,3
	суб'єктивний опис своїх фізичних даних, зовнішності	729	22,0
	шкідливі звички, залежності в їжі тощо	10	0,3
6	<i>Перспективне «Я»</i>	329	10,0
	професійна перспектива	115	3,5
	перспектива діяльності	87	2,6
	особистісна перспектива	59	1,8
	сімейна перспектива	39	1,2
	оцінка прагнень	13	0,4
	комунікативна перспектива	2	0,1
	фізична перспектива	3	0,1
	матеріальна перспектива	11	0,3
7	<i>Матеріальне «Я»</i>	64	2,0
	ставлення до зовнішнього середовища	56	1,7
	ставлення до матеріальних благ	6	0,2
	опис своєї власності	2	0,1
<i>Всього</i>		<i>3304</i>	<i>100,0</i>

Методика «Хто Я?» М. Куна й Т. Макпартленда дозволяє діагностувати людей емоційно-полярного і врівноваженого типів, а також тих, хто сумнівається. Ми порівняли отриманий розподіл за цими типами особистостей у реальних і потенційних батьків (рис. 2.4).

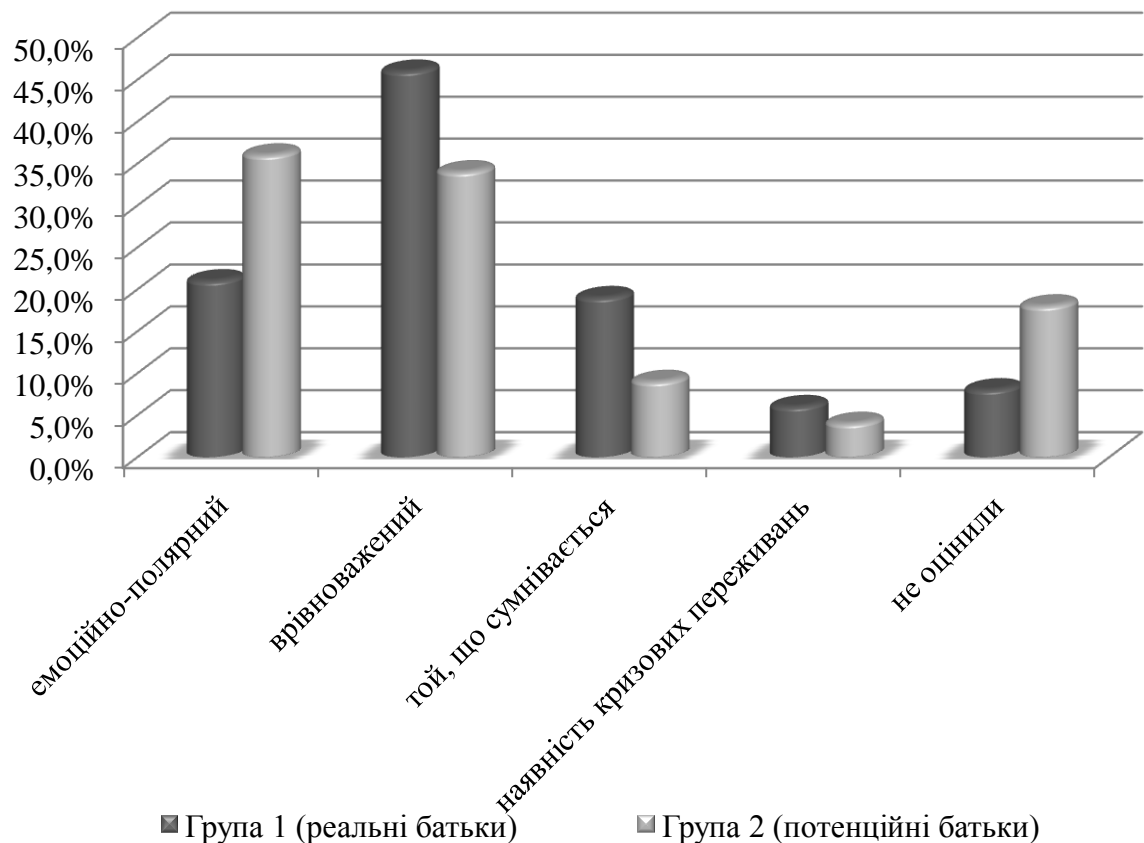

Рис. 2.4. Розподіл досліджуваних за типами особистості за методикою «Хто Я?» Куна-Макпартленда

Отже, 46% реальних батьків належать до врівноваженого типу особистості, 21% до емоційно-полярного типу; тих, хто сумнівається виявлено 19%; наявність кризових переживань простежено у 6%, а 8% не ідентифікували свої переживання. Щодо потенційних батьків, то тут розподіл за типами різко відрізняється від попередньої групи. Так, 36% досліджуваних цієї групи є емоційно-полярними особистостями, 34% належать до особистостей урівноваженого типу; тих, хто сумнівається, є 9%; наявність

кризових переживань було констатовано в 4% і 18% досліджуваних не ідентифікували свої переживання.

Для конкретизації отриманих результатів коротко охарактеризуємо зазначені типи. Так, для врівноваженого типу характерна висока стресостійкість, здатність швидко вирішувати конфліктні ситуації, вміння підтримувати конструктивні стосунки з людьми, терпеливість, адекватність і толерантне ставлення до себе й інших. Для особистостей емоційно-полярного типу характерні емоційна нестабільність, максималізм у оцінках себе й оточення, це, як правило, емоційно виразні люди, в яких стосунки з іншими людьми великою мірою залежать від того, наскільки подобається їм конкретна людина. Що ж до особистостей, які сумніваються в оцінці власного «Я», то вони є нерішучими в ухваленні рішень або пережили психічну травму й зараз їм важко приймати важливі рішення.

Тож, як бачимо з вищенаведеного розподілу, реальні батьки є здебільшого врівноваженими особистостями. Наявність власної сім'ї й дітей змушує чоловіка брати на себе відповідальність і приймати важливі рішення, а для цього необхідно вміти володіти собою, своїми емоціями, бути стресостійким. Але майже четверта частина досліджуваних у цій групі належить до емоційно-полярного типу, що свідчить про наявність сильних емоцій як позитивного, так і негативного забарвлення, які чоловіки виявляють у стосунках. Таким чином підтверджується припущення, що для сучасних чоловіків-батьків характерна висока емоційність і вразливість. Той факт, що в цій групі виявлено також значну частину тих, хто сумнівається в оцінці себе (а це в основному чоловіки, в яких є малолітні діти), нашо вхує на думку, що батьківство змушує чоловіка істотно переглянути свої особистісні якості й компетенції через призми «добрий/поганий батько», «добрий/поганий чоловік». У цій групі досліджуваних також виявлено більше тих, хто заявив про наявність кризових переживань (причому це знову ж молоді батьки). Останнє може свідчити про те, що перехід до актуалізаційного періоду становлення

батьківської ідентичності є кризовим періодом, який супроводжують значні стресові реакції та емоційні переживання.

Потенційні батьки, своєю чергою, в більшості віднесли себе до емоційно-полярного типу, що є звичним для юнацького вікового періоду розвитку. Також значна частина з цієї групи досліджуваних належить до врівноваженого типу (тут більше одружених чоловіків або тих, що планують створювати сім'ю), що свідчить про готовність брати на себе відповідальність за інших, вирішувати проблеми тощо. Тих, що сумнівається, в цій групі незначна частина, як і тих, кому притаманні кризові переживання. Але майже п'ята частина досліджуваних з цієї групи не оцінили себе, що може свідчити як про наявність проблемних зон у формуванні особистісної ідентичності, так і про низький рівень розвитку рефлексії в цих чоловіків.

Як стверджують М. Кун та Т. Макпартленд, наявність прямого й опосередкованого емоційно-позитивного визначення своєї статі свідчить про сформованість позитивної гендерної ідентичності, можливості багатоманітної рольової поведінки, прийняття своєї привабливості, що є важливим для успішного встановлення партнерських взаємин із іншими людьми [99], а також важливим критерієм гармонійності процесу становлення батьківської ідентичності. Гендерна ідентичність формується шляхом гендерної соціалізації, яка передбачає засвоєння певної системи статевої ролі з метою досягнення відповідності визначеним і притаманним даному суспільству правилам та уявленням щодо поведінки представників чоловічої та жіночої статі, що, своєю чергою, супроводжується сильними емоційно-полярними коливаннями, особливо в період юнацького віку.

Порівняння обох груп досліджуваних за цим критерієм представлено на рис. 2.5.

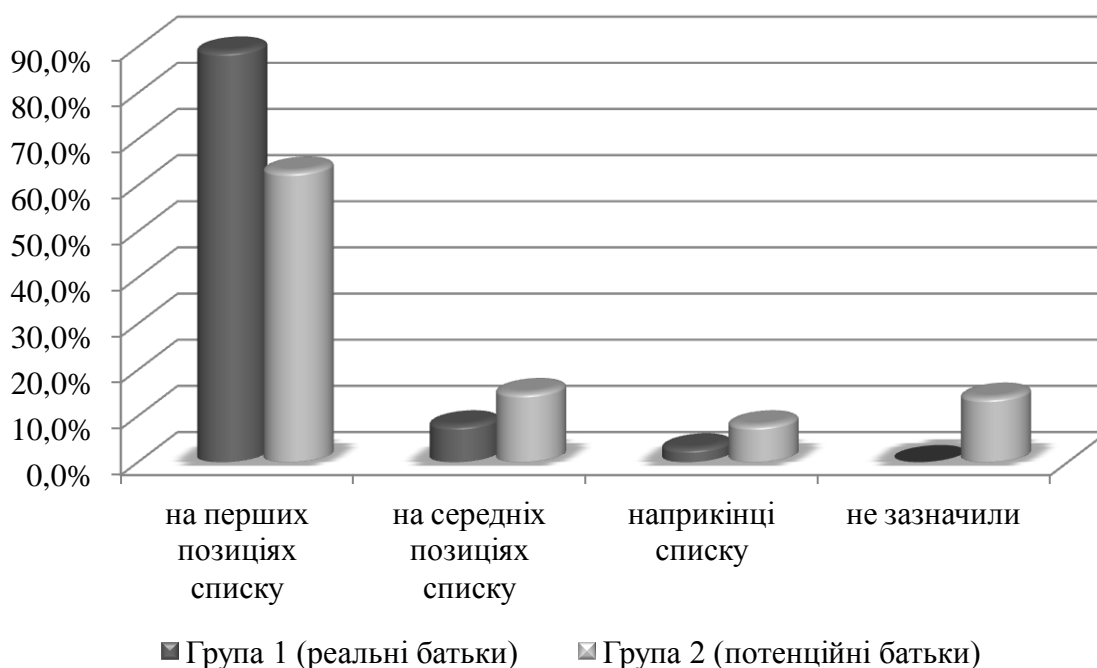

Рис. 2.5. Місце розташування визначення статі в списку відповідей за методикою «Хто Я?» Куна-Макпарленда

Так, серед реальних батьків не виявлено жодного, хто б не зазначив своєї статі в списку відповідей. Причому 89% з усіх досліджуваних у цій групі свою стать указали на перших позиціях списку, 8% – на середніх позиціях і лише 3% свою стать зазначили в кінці списку. Також практично в усіх досліджуваних першої групи (93%) простежуємо позитивне ставлення до цієї характеристики, 5% досліджуваних зазначили, що сумніваються, і лише 2% виявили своє негативне ставлення до своєї статі. Це свідчить про те, що в тих чоловіків, які вже мають дітей, гендерна ідентичність є цілком сформованою й вони сприймають її в позитивному емоційному ракурсі. Що ж до того невеликого числа досліджуваних, у яких простежуємо негативне відношення до своєї статі, то тут можемо припускати наявність серйозного внутрішнього особистісного конфлікту, що потребує детального індивідуального вивчення й дослідження.

Щодо чоловіків, які не мають дітей, тобто тих чоловіків, які перебувають у доактуалізаційному періоді становлення батьківської ідентичності, то свою стать зазначили 86% досліджуваних. Із них 63% зазначили цю характеристику на перших позиціях списку, 15% – на середніх, а 8% у кінці списку відповідей.

Позитивне ставлення до своєї статі виявили 92% досліджуваних, 3% досліджуваних сумніваються, а 5% досліджуваних зазначили своє негативне ставлення до цієї характеристики. Тож загалом можна говорити про відносну сформованість гендерної ідентичності в цій групі досліджуваних. А той факт, що 14% досліджуваних узагалі не зазначили своєї статі, підтверджує, що юнацький період розвитку (не зазначили свою стать саме юнаки) – це кризовий і переломний період у формуванні гендерної ідентичності, який власне й завершується згідно з епігенетичною теорією розвитку Е. Еріксона або оптимальним її (гендерної ідентичності) оформленням, або розвитком дифузної гендерної ідентичності.

На рис. 2.6. подано порівняння місця розташування визначення себе як «Я-батько» чи «Я-майбутній батько».

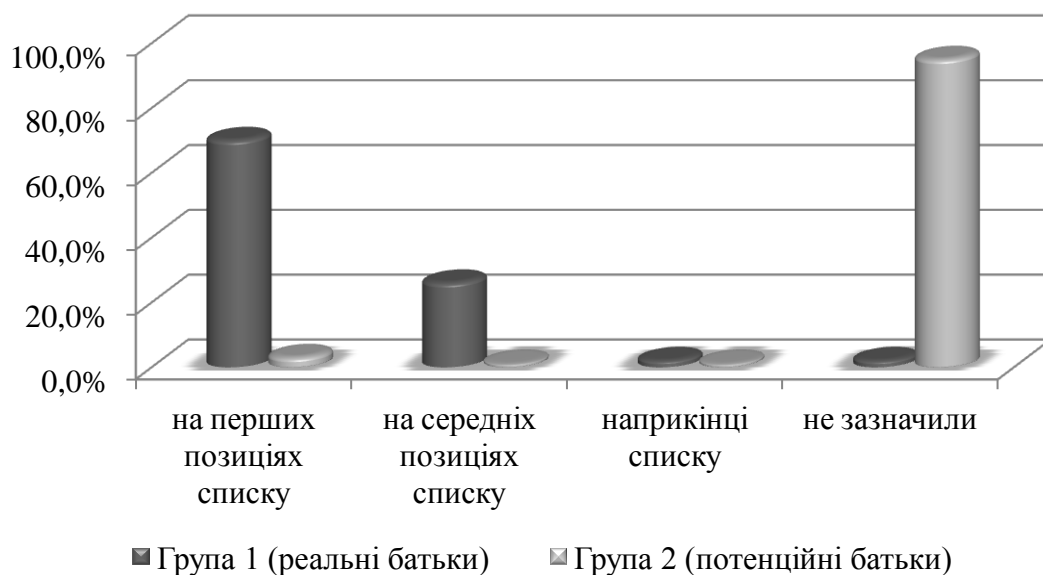

Рис.2.6. Місце розташування визначення себе як Я-батько чи Я-майбутній батько в списку відповідей за методикою «Хто Я?» Куна-Макпарленда

З реальних батьків 2% досліджуваних не зазначили цієї характеристики у своєму листку відповідей, що може свідчити про певні негативні явища у формуванні їхньої батьківської позиції та становлення батьківської ідентичності. З тих, що зазначили, 70% поставили цю характеристику на

перших позиціях списку, 26% – на середніх позиціях, 2% – на останніх позиціях списку. Як бачимо, батьківство, а також усвідомлення себе батьком займає вагоме місце в Я-концепції чоловіків з дітьми.

Що ж до потенційних батьків, то лише 5% досліджуваних указали цю характеристику у своєму листку відповідей і цю характеристику вказали лише ті чоловіки, які вже є одруженими, а двоє з них перебувають в очікуванні первістка. 3% досліджуваних поставили цю характеристику на перші позиції списку й по 1% розмістили її на середніх і кінцевих позиціях.

Юнаки не відмітили цієї характеристики у своїх відповідях. Цим підтверджуємо припущення про те, що саме вагітність дружини/подруги або планування вагітності є перехідним періодом у процесі розвитку батьківської ідентичності чоловіка, коли починають активізуватися всі ті механізми й сценарні рішення, які чоловік «виробляв» у процесі свого особистісного розвитку, а також ті, що були біологічно закладені.

Надзвичайно цікавим є порівняння смислового наповнення поняття «дитина» чоловіками, що перебувають у доактуалізаційному періоді розвитку своєї батьківської ідентичності, та чоловіками, що перебувають у актуалізаційному періоді цього процесу.

Респонденти отримали завдання написати двадцять слів, які в них асоціюються зі словом «дитина». В цілому було оброблено 3680 слів-асоціацій [163].

Відповіді респондентів було розподілено за такими категоріями: «Епітети», «Переживання», «Гештальт немовляти», «Взаємодія з дитиною», «Аksesуари», «Розваги», «Навчання, виховання», «Родичі, сім'я», «Харчування», «Фінанси», «Діяльність дорослих» і «Інше».

Співвідношення категорій асоціативного ряду до слова «дитина» в досліджуваних групах чоловіків представлено на рис. 2.7 (реальні батьки) і рис. 2.8 (потенційні батьки).

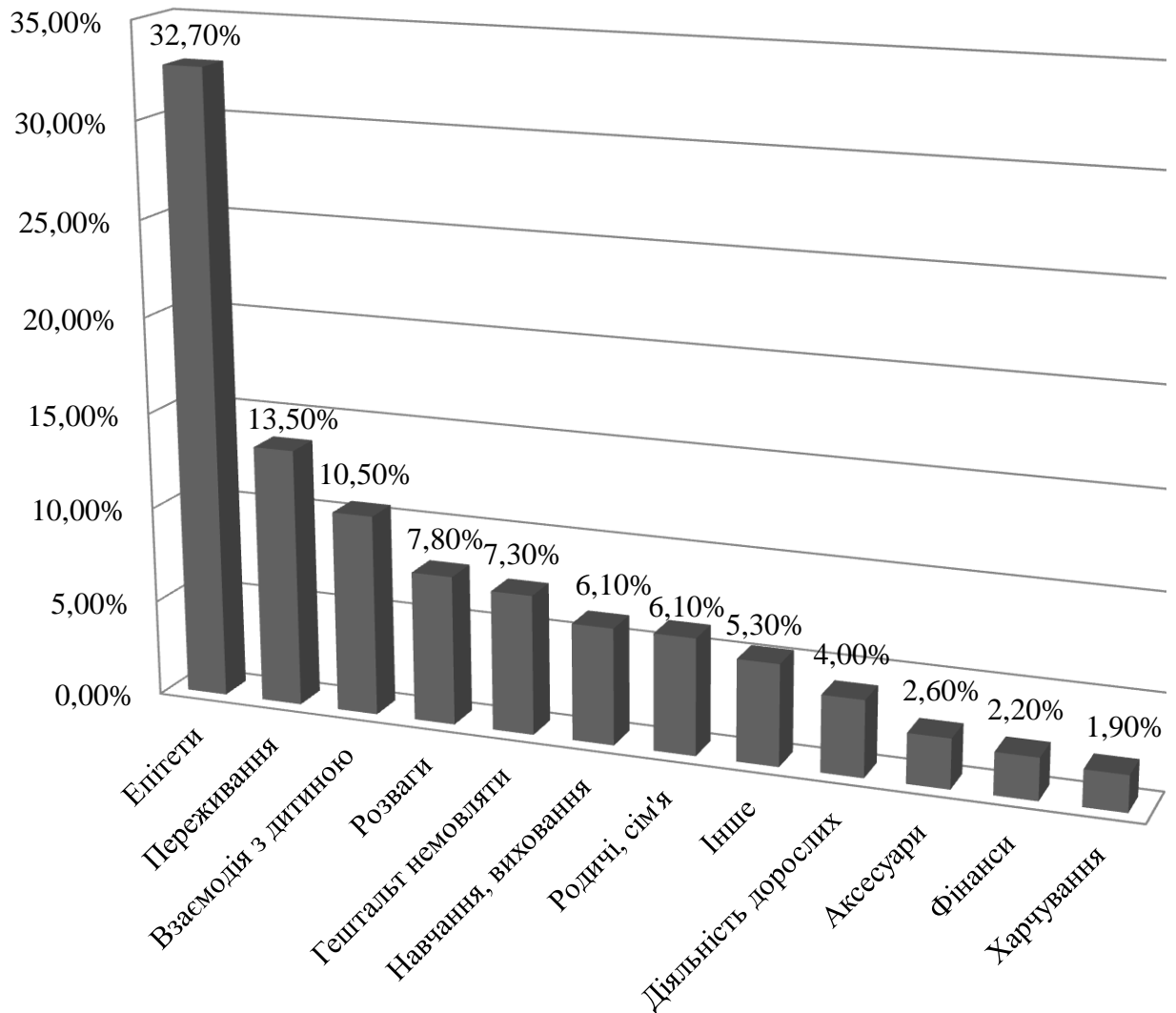

Рис 2.7. Співвідношення категорій асоціативного ряду до слова «дитина» в реальних батьків (група 1)

У групі 1 (реальні батьки) найбільш вагомими є категорії «Епітети» (32,7%), «Переживання» (13,5%) й «Взаємодія з дитиною» (10,5%). А найменш значущими в цій групі є категорії «Акcesуари» (2,6%), «Фінанси» (2,2%) й «Харчування» (1,9%).

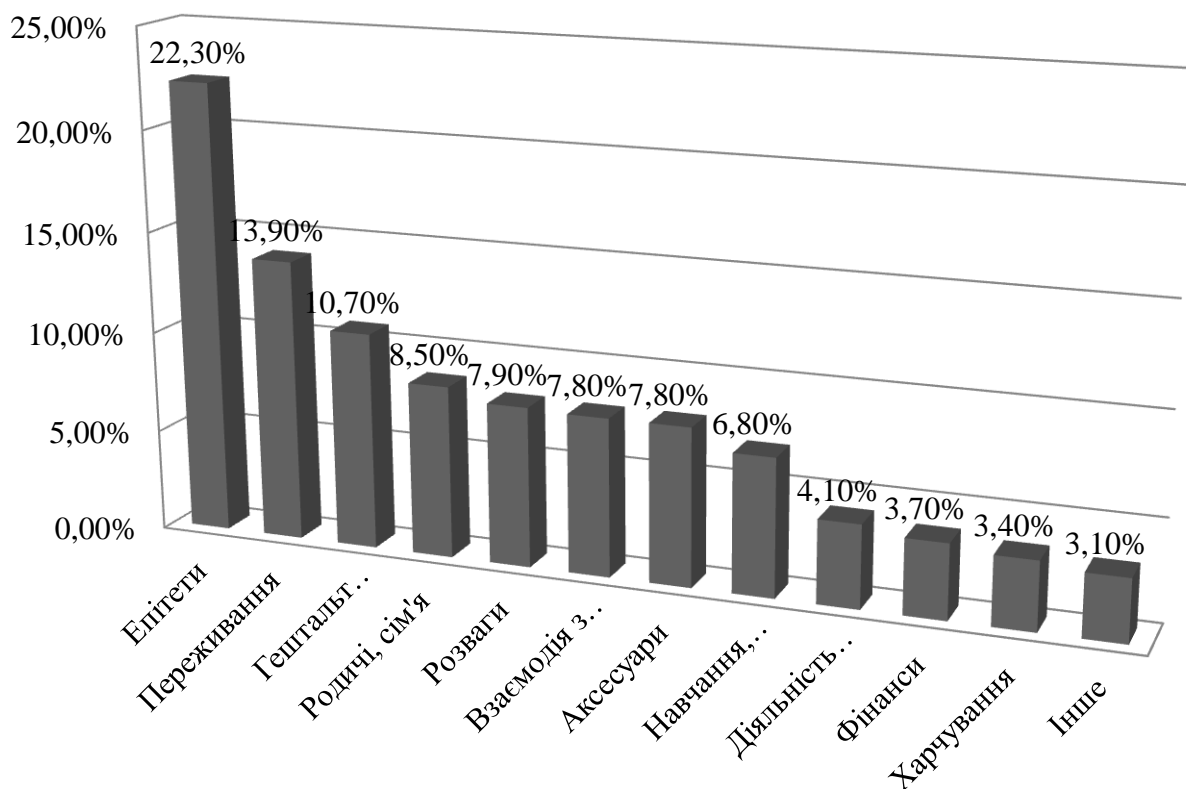

Рис 2.8. Співвідношення категорій асоціативного ряду до слова «дитина» в потенційних батьків (група 2)

Згідно з отриманими даними в потенційних батьків найбільш вагомою є категорія «Епітети» (22,3%); наступними за рангом йдуть категорії «Переживання» (13,9%) й «Гештальт немовляти» (10,7%), а найменш значущими виявилися категорії «Фінанси» (3,7%), «Харчування» (3,4%) й «Інше» (3,1%).

З отриманих даних можна зробити висновок, що емоційний аспект сприйняття чоловіками дитини є найбільш вагомим як у доактуалізаційному, так і в актуалізаційному періодах. Розбіжності в цих групах стосуються когнітивного й поведінкового аспектів сприймання. Так, у чоловіків без дітей когнітивний аспект (сприймання через певні знання) є дуже значущим. Водночас для чоловіків з дітьми не менш значущим є сприймання дитини в контексті поведінкового аспекту (тобто взаємодії).

Детальне представлення категорій наведена на рис. 2.9–2.16.

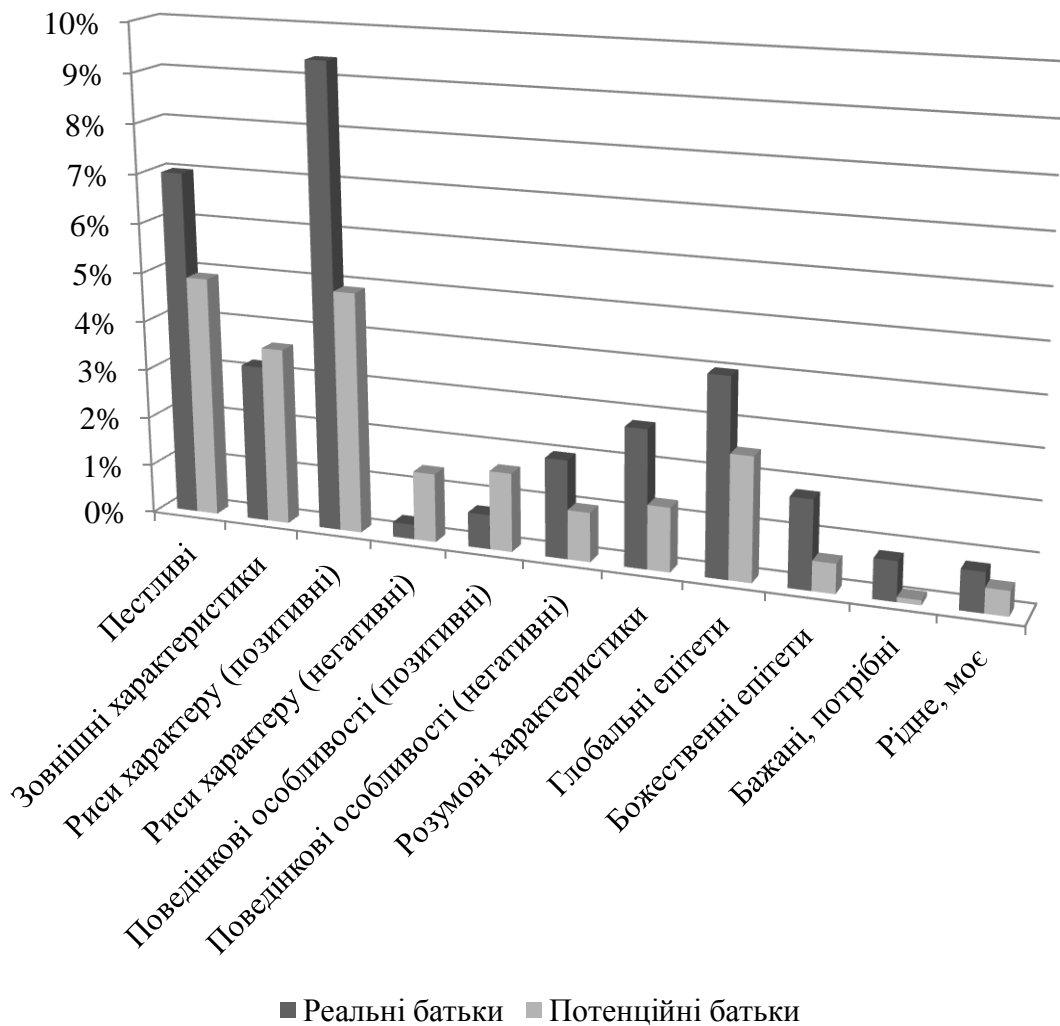

Рис. 2.9. Розподіл характеристик за категорією «Епітети»

Як видно з рис. 2.9 чоловіки з дітьми більш схильні до пестливих епітетів (зокрема таких, як «сонечко», «квіточка», «малятко», «зайчик», «крихітка» тощо), ніж чоловіки без дітей. Практично немає різниці між цими групами за підкатегорією «зовнішні характеристики», що містять такі асоціації, як «гарна», «красива», «маленька», «тендітна» й т. д.

Цікавим є порівняльний аналіз цих груп за підкатегоріями «риси характеру» й «поведінкові особливості». Так, асоціювати дитину з позитивними рисами характеру більш схильні чоловіки, які вже мають дітей. Це ж стосується й підкатегорії «розумові характеристики». Але чоловіки з цієї групи також запропонували й більше слів-асоціацій, що стосуються негативного аспекту

поведінкових особливостей дитини. У чоловіків же, які ще не мають дітей, чіткої диференціації за цими категоріями ми не простежили.

Це може свідчити про те, що в актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності вже присутня тенденція розділяти особистісні й поведінкові особливості дитини, а, точніше, тенденція позитивного сприймання особистості дитини навіть у разі здійснення нею негативних вчинків, що є хорошим підґрунтям для засвоєння батьками важливих правил конструктивної взаємодії з дитиною, зокрема правила критикувати вчинок дитини, а не її особистість.

Чоловіки з дітьми також значно більший акцент зробили на розумових характеристиках дитини і саме в них було виявлено більше генералізованих слів, таких як «бажані», «потрібні», «дар Божий» тощо.

Можна стверджувати, що вже сама поява дитини зміщує когнітивний компонент її сприймання чоловіками в бік емоційного компоненту. Підтвердженням цього є й детальний аналіз таких категорій, як «Емоції та почуття» й «Взаємодія з дитиною» (рис.2.10).

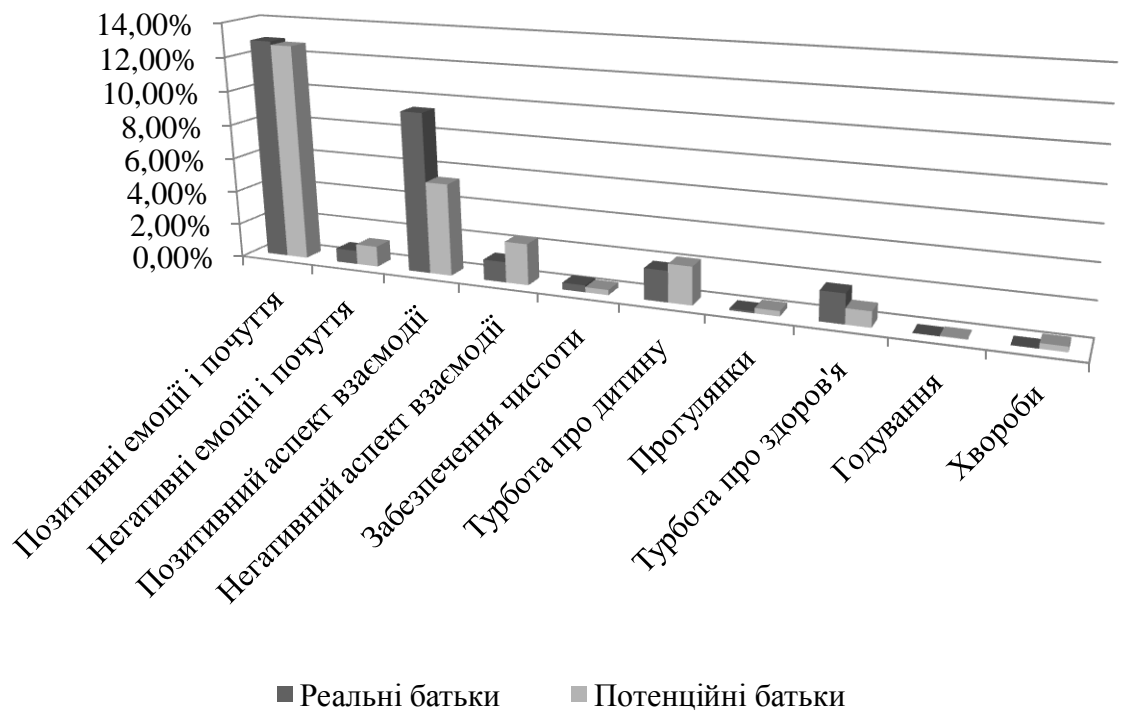

Рис. 2.10. Розподіл слів-асоціацій за категоріями «Емоції, почуття», «Взаємодія з дитиною», «Діяльність дорослих»

З рис. 2.10 видно, що позитивні емоції й почуття трапляються з однаковою кількістю в обох групах чоловіків.

Водночас чоловіки з дітьми практично не асоціюють поняття «дитина» з «прогулянками», «годуваннями» й «хворобами», хоча процентне співвідношення за підкатегорією «турбота про здоров'я» в них дещо більше, ніж у чоловіків без дітей. Такий процентний розподіл підкатегорій може свідчити про наявність певних тривог, пов'язаних із вихованням дітей у чоловіків, які їх ще не мають, а також підтверджує припущення, що з народженням дитини когнітивний локус сприймання поступається емоційному.

Цікавою є категорія «Гештальт немовляти» (рис. 2.11). Сам термін «гештальт немовляти» означає комплекс ознак, властивих дитині, які викликають позитивну емоційну реакцію в дорослих (бажання «поняньчити», «потурбуватися») [142]. Цікаво, що особливо значущих відмінностей у цій категорії ми не простежили. Хоча чоловіки без дітей і звертають трохи більшу увагу на поведінкові особливості немовляти (зокрема такі вияви, як «кричить», «плаче», «грається», «повзає», «смокче» й т. д.), а також і на інфантильну результативність («пісяє», «какає», «слинявить» тощо).

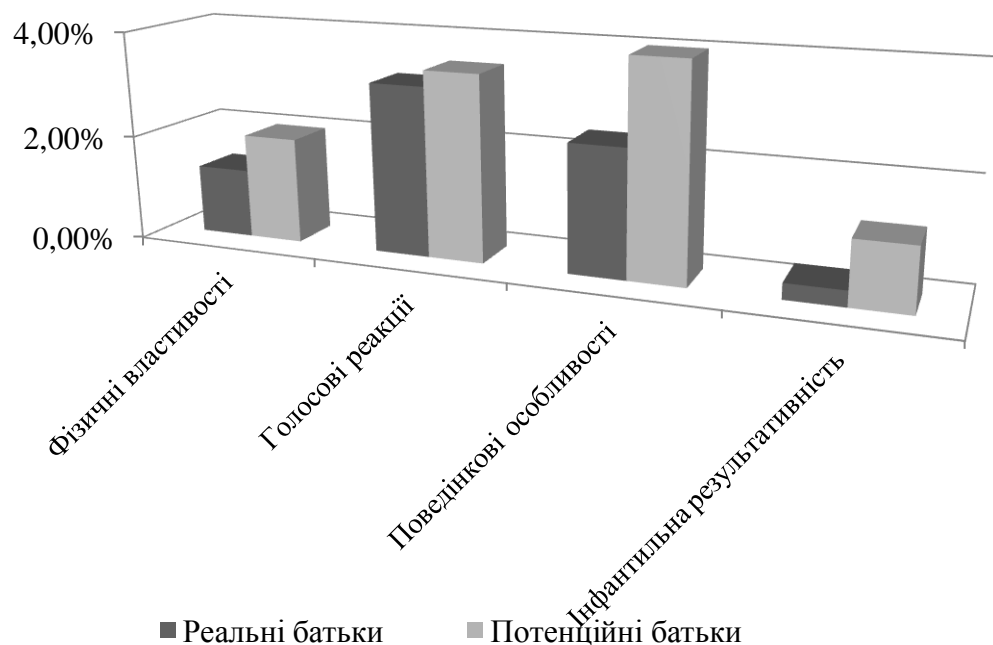

Рис. 2.11. Розподіл слів-асоціацій за категорією «Гештальт немовляти»

Як видно з розподілу характеристик за категорією «Акcesуари» (рис. 2.12), «матеріальний» аспект більше турбує чоловіків, які ще не мають дітей. Цим підтверджуємо наше припущення про те, що в потенційних батьків переважає когнітивний компонент у сприйманні дитини, тобто тепер (у період життя без дітей) такі чоловіки здебільшого асоціюють дитину з необхідними для її нормального догляду та виховання атрибутами, ніж з певними емоціями й почуттями.

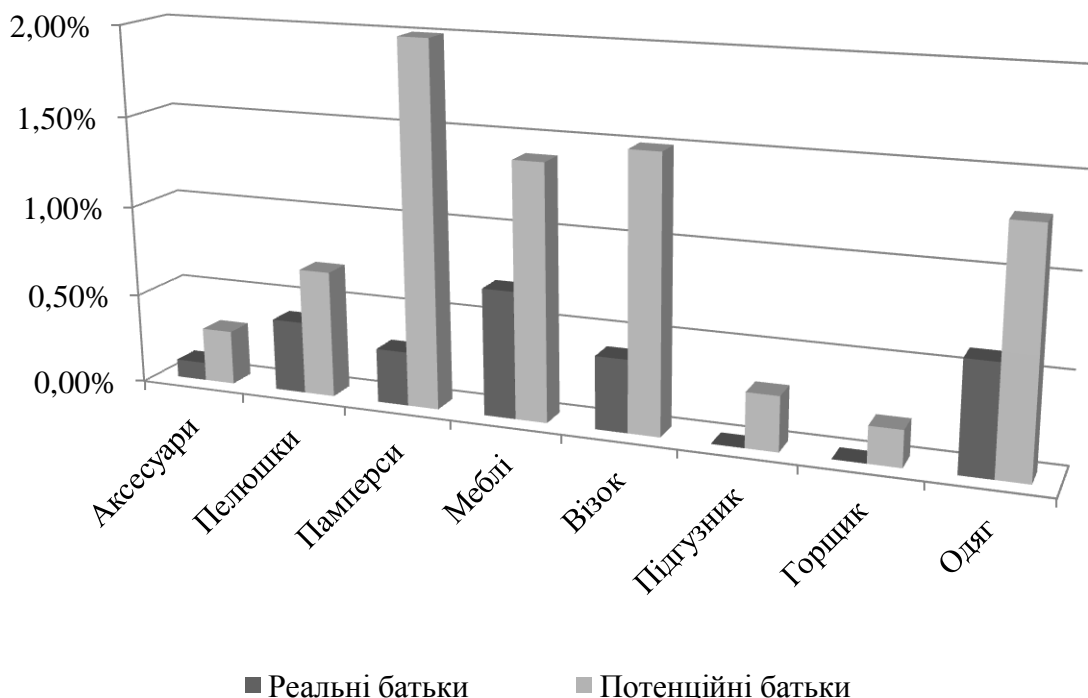

Рис.2.12. Розподіл слів-асоціацій за категорією «Акcesуари»

Схожий висновок можна зробити й з аналізу наступної категорії – «Харчування» (рис 2.13).

Так, про «харчування» більше турбуються чоловіки другої групи (без дітей). Вони ж і більш схильні до детальної диференціації самого поняття «харчування», зокрема саме в них більше слів набрала підкатегорія «молоко». Чоловіки з першої групи (реальні батьки) здебільшого обмежились сукупним поняттям «дитяче харчування» у своїх відповідях-асоціаціях. Але винятком є

підкатегорія «солодощі», що отримала однакову кількість слів-асоціацій у обох групах. На нашу думку, в цьому випадку «солодощі» асоціюються не так і харчуванням дитини, як із позитивними емоціями, що супроводжують процес вживання дітьми солодощів. Водночас у реальних батьків виявлено більше слів, пов'язаних уже власне з процесом годування: «соска», «пляшечка» й т. д., тобто йдеться про поведінковий складник батьківської ідентичності чоловіка.

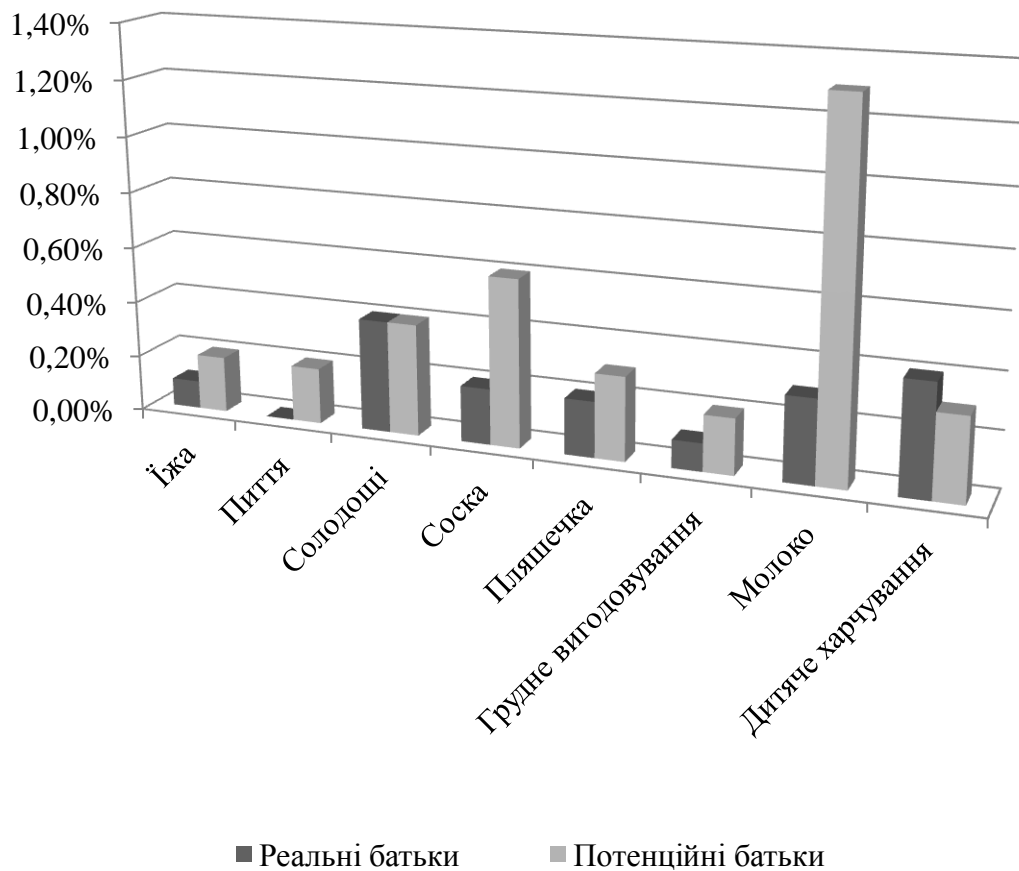

Рис. 2.13. Розподіл слів-асоціацій за категорією «Харчування»

Що ж до категорії «Розваги» (рис. 2.14), то цікавим є те, що потенційні батьки й тут більше турбуються про «матеріальні» атрибути розваг, тобто іграшки, в той час, як реальні батьки більше думають про відпочинок і розваги з дитиною чи без неї, тобто знову таки в представників першої групи на перший план виходить емоційний складник батьківської ідентичності чоловіка.

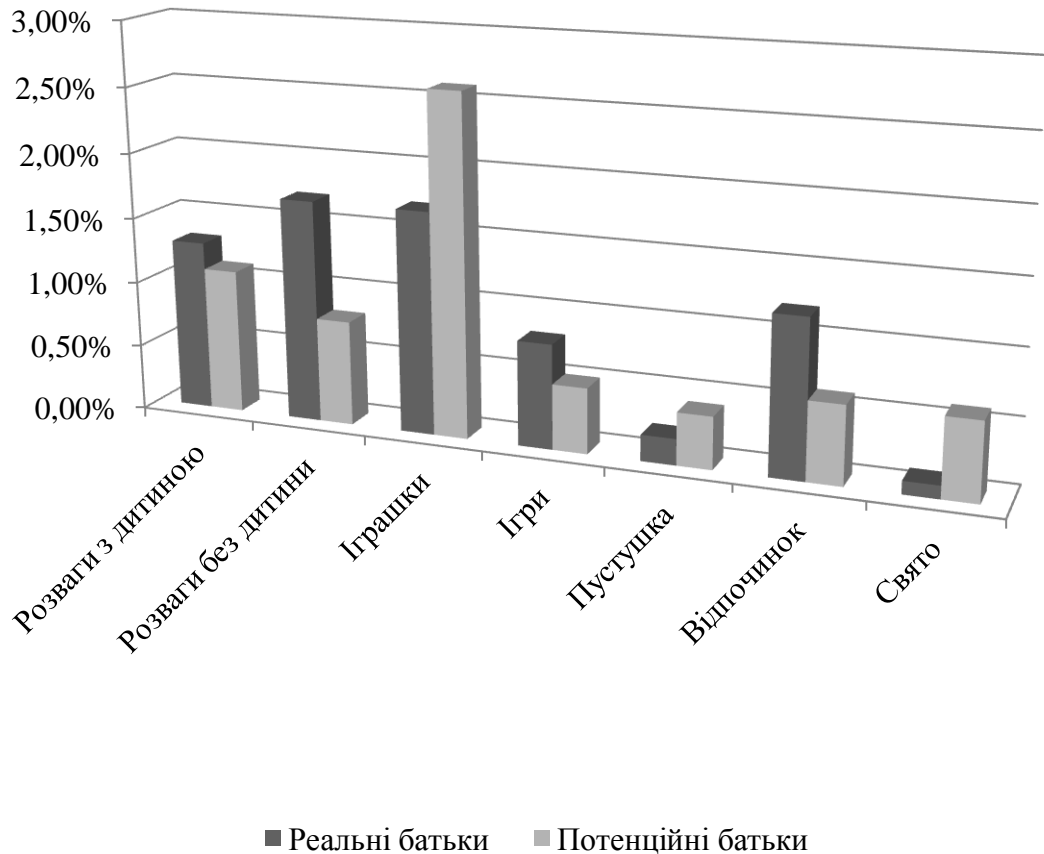

Рис. 2.14. Розподіл слів-асоціацій за категорією «Розваги»

У категорії «Навчання, виховання» (рис. 2.15) згадка про сам аспект виховання трапляється практично з однаковою частотою в обох групах чоловіків, в той час, як турбота про освіту, садок, школу й т. д. більше притаманна чоловікам без дітей. Таким чином, можна стверджувати, що реальні батьки, розв'язуючи в процесі дорослішання дитини проблеми, пов'язані з закладами соціалізації дитини, засвоюють досвід того, що такі проблеми вирішуються у міру їх настання, тому немає потреби приділяти їм аж надто велику увагу та емоційну енергію. Водночас більше слів-асоціацій, які було віднесено до категорії «Фінанси» (рис. 2.15) наявні в реальних батьків, що свідчить про те, що утримування дітей вимагає великих фінансових вкладень, що не може не турбувати чоловіків, які їх мають.

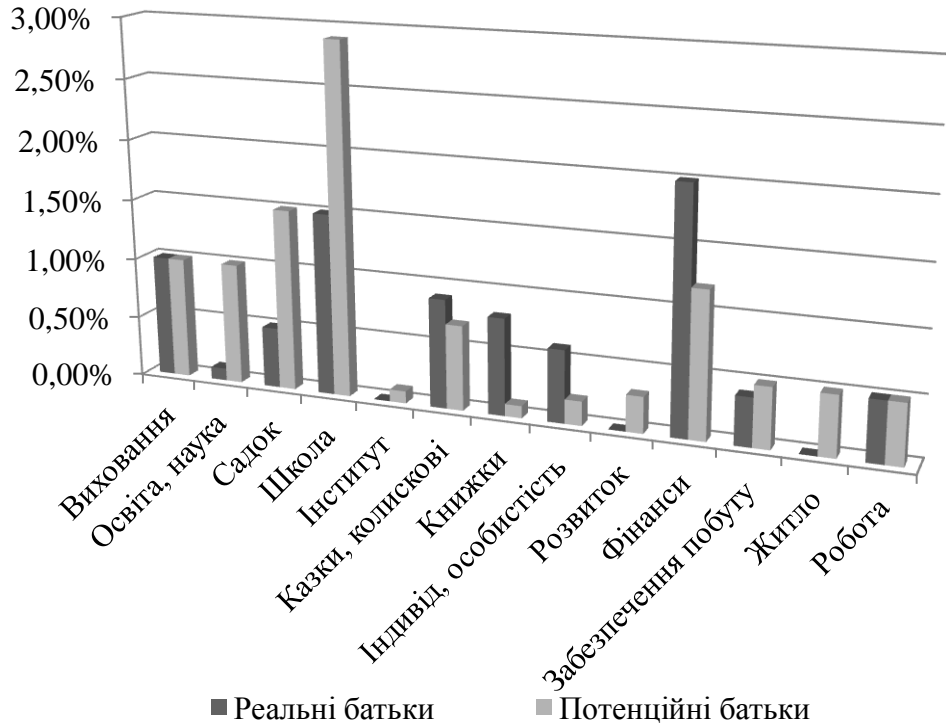

Рис. 2.15. Розподіл слів-асоціацій за категорією «Навчання, виховання», «Фінанси»

Цікавим також є розподіл характеристик за категорією «Родичі, сім'я» (рис.2.16).

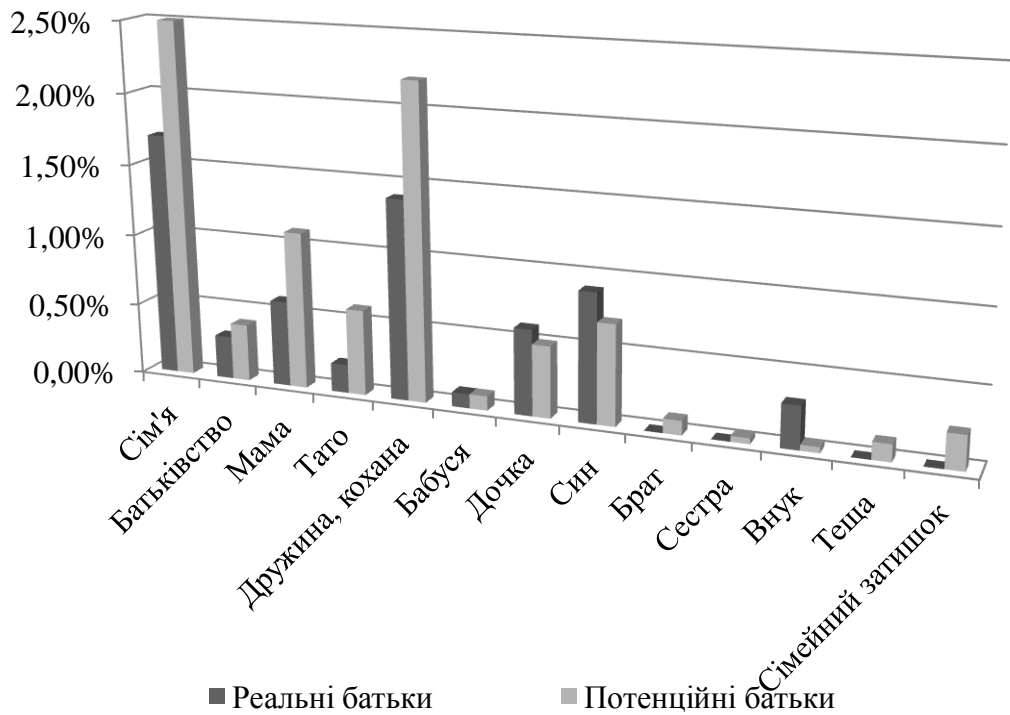

Рис. 2.16. Розподіл слів-асоціацій за категорією «Родичі, сім'я»

До детальної диференціації родичів знову більш схильними є чоловіки без дітей. Особливої уваги вимагає підкатегорія «Внук», що яскраво виражена в асоціаціях чоловіків з дітьми.

Можна припустити, що поява своїх дітей запускає не лише включення батьківського інстинкту, але й викликає глибоко особистісні на глобальні переживання стосовно життя й смерті, продовження роду й т. д. Власне, дитина є онуком для батьків чоловіка, чим змінює його статус у батьківській сім'ї, надає нових сенсів, викликає новий спектр емоцій у стосунках «батько-син-онуки» й «мати-син-онуки».

Поява дитини є потужним тригером до переосмислення цінностей, появи нових смисло-життєвих орієнтацій, які потенційно вже були закладені у психіці чоловіка, але лише з появою дитини чітко оформились.

Дитина посилює в чоловікові почуття відповідальності, бажання самовдосконалюватися та розвиватися.

Поява дитини може супроводжуватися й кризовими переживаннями щодо себе, своїх ідентифікаційних характеристик та майбутнього.

Та разом з тим, уже саме поняття «дитина» чоловіки як доактуалізаційного так і актуалізаційного періодів в більшості асоціюють з позитивом.

Далі подано інтерпретацію результатів дослідження впливу особливостей функціонування сім'ї на розвиток основних структурних компонентів батьківської ідентичності чоловіка в доактуалізаційному та актуалізаційному періодах.

2.3.2. Аналіз впливу сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка

Сім'я, яка містить численні різнорівневі взаємодії, має великий вплив на кожного його члена. Детально про це йшлося в теоретичній частині нашого дослідження.

Нагадаємо, що цей етап емпіричного дослідження передбачав виявлення взаємозв'язку критеріїв шкали сімейного оточення та сприймання чоловіком себе як батька (реального чи майбутнього), а також виявлення взаємозв'язку між власним сприйняттям себе як Я-батько, сприйняттям власного батька й образом ідеального батька за компонентами «когнітивний», «емоційний», «поведінковий» у чоловіків без дітей (доактуалізаційний період) і тих, які вже мають власних дітей (актуалізаційний період).

Для цього було використано стандартизовану методику «Шкала сімейного оточення» (ШСО) (адаптація С. Купріянова) й методику семантичного диференціалу «Уявлення про ідеального батька» (автор Р. Овчарова), яку ми модифікували, додавши ще два варіанти «Уявлення про власного батька» й «Уявлення про себе як батька/майбутнього батька».

У результаті дослідження встановлено таке.

«Згуртованість» батьківської сім'ї безпосередньо впливає на емоційний компонент сприймання себе чоловіком як «Я-батько» вже в актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності ($r=0,562$; $p\leq 0,01$).

Це свідчить про те, що згуртованість сім'ї є тим важливим чинником, який визначає ступінь емоційного включення чоловіка-батька в сім'ю, що, своєю чергою, позначено на поведінковому складнику сприймання чоловіком себе як «Я-батько» в цьому періоді розвитку батьківської ідентичності ($r=0,596$; $p\leq 0,01$), тобто своє емоційне включення чоловік підкріплює й відповідними поведінковими виявами.

Таким чином, можна стверджувати, що чим згуртованішою була батьківська сім'я, тим більш емоційно включеним буде чоловік-батько у свою власну сім'ю. В доактуалізаційному періоді когнітивний компонент

сприймання себе як майбутнього батька перебуває в оберненій залежності від згуртованості батьківської сім'ї ($r=-0,544$; $p\leq 0,01$). Таким чином, простежуємо тенденцію до прагнення вийти за межі сім'ї, прагнення до незалежності в чоловіків, які ще не мають дітей.

Цікаву закономірність простежуємо за шкалою «Експресивність»: експресивність (насиченість, сила й різноманітність емоційних реакцій) батьківської сім'ї визначає здатність чоловіка в актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності до усвідомлення, переживання й вияву емоційних реакцій ($r=0,686$; $p\leq 0,01$ (емоційний аспект); $r=0,544$; $p\leq 0,01$ (когнітивний аспект) і $r=0,502$; $p\leq 0,01$ (поведінковий аспект)).

Щодо чоловіків доактуалізаційного періоду, то за цим критерієм простежуємо слабку кореляцію з їхнім уявленнями про себе як майбутнього батька. Вважаємо, що експресивність батьківської сім'ї в той період сприймається як норма, досвіду про інше немає, й тому ці поняття в цьому періоді практично не пов'язані.

Цікаві результати було отримано за шкалою «Конфлікт». Високий рівень конфліктності в сім'ї формує на когнітивному рівні таке уявлення про себе як майбутнього батька, яке містить авторитаризм, деспотичність і т. д. ($r=0,674$; $p\leq 0,01$), що в цьому випадку сильно пов'язане зі сприйняттям власного батька ($r=0,758$; $p\leq 0,01$).

Тобто можемо припускати, що чоловік, беручи за модель власного батька, підсвідомо готує себе до того, що він своїм авторитетом (чи авторитарністю) повинен стабілізувати сімейну систему.

Щодо чоловіків у актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності, то за цим критерієм за жодним аспектом не було виявлено значущих кореляцій, що свідчить про те, що незалежно від того, який тип взаємодії був у батьківській сім'ї чоловіка, це не переноситься на свою власну сім'ю, а стосунки там будуються, уже виходячи з наявної ситуації.

Наявність власного особистого простору є важливою передумовою відчуття особистістю внутрішнього комфорту й гармонії. «Незалежність» як

критерій функціонування сім'ї у своєму найвищому вияві може свідчити ще й про відособленість (на протигагу повній залежності й злиттю) членів сім'ї одне від одного. Але також і про можливість брати на себе відповідальність і приймати рішення. Найбільш оптимальний варіант функціонування цього критерію – це, будучи включеним у сім'ю, все-таки зберігати рухливі межі особистого простору.

Як бачимо, чим вищі показники за цим критерієм спостерігаються в батьківській сім'ї чоловіка, тим яскравіше він виявлятиме ліберальний стиль керівництва (тобто такий батько не буде надто контролювати, буде дещо відстороненим, можливо, навіть таким, що потурає) й цей взаємозв'язок спостерігаємо якраз за поведінковим компонентом, тобто за дієвим аспектом сприймання себе як батька ($r=0,586$; $p\leq 0,01$).

Для чоловіків, що перебувають у доактуалізаційному періоді становлення батьківської ідентичності, ця тенденція не є чітко вираженою, можливо, тому, що фактично вони все ще залежні від батьківської сім'ї.

Кореляції за шкалою «Орієнтація на досягнення» не були статистично значущими, що втім дозволяє простежити певну тенденцію. Так, у доактуалізаційний період за когнітивним аспектом спостерігаємо пряму залежність ($r=0,266$), а за емоційним і поведінковим – обернену ($r=-0,186$) та ($r=-0,174$), але ситуація дзеркально змінюється в актуалізаційному періоді, де за когнітивним аспектом вона є оберненою ($r=-0,365$), а за емоційним і поведінковим – прямою ($r=0,164$) та ($r=0,296$). Тобто чоловік-батько досягнення сім'ї інтерпретує та сприймає як значущі для нього; сім'я сприймається як єдиний цілісний організм і її досягнення є невід'ємними від його власних досягнень.

Що ж до чоловіків у доактуалізаційному періоді, то такі чоловіки сприймають досягнення сім'ї на когнітивному рівні, але на емоційному й поведінковому демонструють меншу значущість для себе. Тобто власні досягнення в цьому періоді є важливішими, ніж досягнення сім'ї. Припускаємо, що в доактуалізаційному періоді чоловік не відчуває себе повністю включеним

у сімейну систему, орієнтуючись на професійні й особисті досягнення, тому й не пов'язує свій образ як Я-батько з досягненнями сім'ї. В цьому періоді образ «Я-батько» позитивно корелює з досягненнями сім'ї лише на когнітивному рівні, тобто «теоретично» він це розуміє та приймає, але «фактично» ще не бачить себе включеним у досягнення сім'ї як цілісного організму.

За шкалою «Контроль» виявлено таку закономірність: чим більшим ступенем контролю характеризується родителська сім'я, тим більше образ себе як майбутнього батька ($r=0,548$; $p\leq 0,01$) й образ «Я-батько» ($r=0,676$; $p\leq 0,01$) містить такі характеристики батька, які передбачають наявність контролювальної функції над дотриманням норм і порядку всередині сім'ї.

Водночас лише в чоловіків актуалізаційного періоду, тобто які вже є реальними батьками, ці контролювальні функції виявлені й у поведінковому складнику цього образу як прямий наслідок високого ступеню контролю родителської сім'ї ($r=0,538$; $p\leq 0,01$), що підтверджує гіпотезу про те, що, ставши батьком, чоловік із великою вірогідністю повторюватиме модель поведінки власного батька, адже саме на батька в традиційній сім'ї покладена функція контролю й захисту.

Наступний етап нашого емпіричного дослідження стосувався пошуку взаємозв'язку між сприйняттям власного батька й образами «Я-батька», «Я-майбутній батько», а також образом ідеального батька.

Отримані результати підтвердили гіпотезу про те, що механізм ідентифікації з батьком є провідним у процесі становлення батьківської ідентичності чоловіка. Так, за когнітивним компонентом образ власного батька великою мірою визначає образ себе як батька як у доактуалізаційному ($r=0,798$; $p\leq 0,01$), так і в актуалізаційному ($r=0,548$; $p\leq 0,01$) періодах.

Дуже велику залежність простежуємо й за поведінковим компонентом: $r=0,642$; $p\leq 0,01$ у доактуалізаційному та $r=0,568$; $p\leq 0,01$ в актуалізаційному періодах.

Показники інтеркореляцій свідчать про те, що від батька до сина передаються когнітивні схеми стосовно батьківства, а також моделі

батьківської поведінки, які спершу неусвідомлено син копіює, а потім, крізь призму усвідомленості великою мірою впроваджує в процес виховання власних дітей.

Наголосимо, що таким чином підтверджено гіпотезу про реалізацію чоловіком у своєму батьківстві тієї моделі поведінки, що була засвоєна ним від власного батька.

Відповідно й образ ідеального батька великою мірою визначений образом власного батька, причому цю залежність простежуємо за всіма трьома компонентами, але, якщо в доактуалізаційному періоді вона має прямий характер: $r=0,632$; $p\leq 0,01$ (когнітивний аспект), $r=0,544$; $p\leq 0,01$ (емоційний аспект) і $r=0,664$; $p\leq 0,01$ (поведінковий аспект), то в актуалізаційному періоді за когнітивним аспектом кореляція обернена ($r=-0,526$; $p\leq 0,01$), тобто негативні моменти, які були помічені в поведінці власного батька, змінюються на знак «плюс» під час формування образу ідеального батька, притому все-таки, як було показано вище, з великою ймовірністю повторюються у власному батьківстві. Щодо емоційного аспекту, то тут взаємозв'язку виявлено не було, а от за поведінковим аспектом він є й він є прямим ($r=0,528$; $p\leq 0,01$).

Поряд із кількісним аналізом процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка важливим було проведення якісного аналізу, тобто ілюстрування конкретними прикладами особливостей цього процесу на кожному з трьох його періодів. Про це йдеться далі.

2.3.3. Якісний аналіз особливостей батьківської ідентичності чоловіка на різних періодах її розвитку

Батьківська ідентичність чоловіка є складним особистісним утворенням, розвиток якого здебільшого визначають індивідуальні особистісні особливості конкретного чоловіка й конкретна унікальна сімейна ситуація.

Досліджуючи процес розвитку батьківської ідентичності, ми звернулись до проєктивної експресивної методики «Сімейна соціограма», адже вона дозволяє виявити місце суб'єкта в системі міжособистісних стосунків і характер комунікацій у сім'ї.

Методика «Сімейна соціограма» компактна і зручна для групового тестування, адже вимагає мало часу і може піддаватися інтерпретації без попередньої участі досліджуваних.

Серед переваг експресивних проєктивних методик загалом та «Сімейної соціограми» зокрема варто назвати такі [42]:

1) проєктивні експресивні техніки дозволяють уникнути стандартних, соціально прийнятних відповідей, які не відповідають істині;

2) проєктивні методи дослідження дозволяють об'єктивувати максимум внутрішнього психологічного змісту у символічній формі; цілком свідоме виконання пропонованого завдання, все-таки виявляє для автора інформацію, яку він не усвідомлює;

3) можливість проведення дослідження у ситуаціях проблемного вербального вираження;

4) проєктивні методи не мають обмежень у використанні;

5) малюнкові методи ефективні для встановлення контакту з досліджуваним;

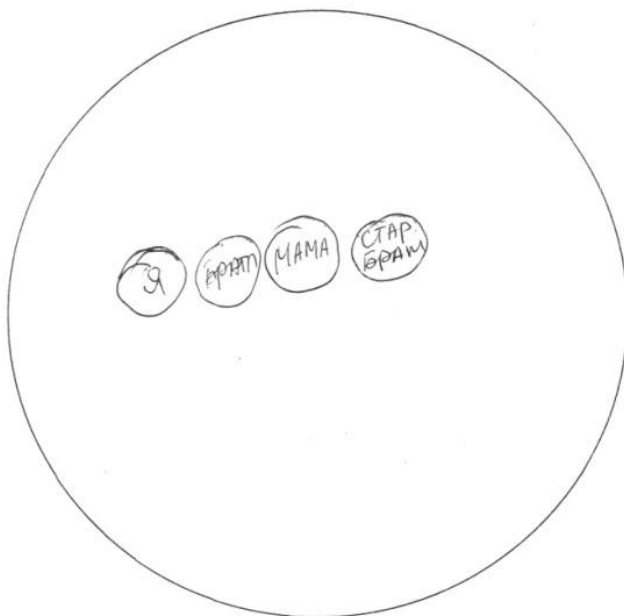
6) проєктивні експресивні техніки володіють здатністю об'єктивувати широкий спектр особистісних характеристик суб'єкта, дозволяють цілісно їх репрезентувати в образній формі за наявності мінімуму необхідних засобів.

У результаті було отримано наочний діагностичний матеріал, що дозволив описати ті чи ті особливості процесу становлення батьківської ідентичності чоловіка, виходячи з ситуації функціонування сім'ї чоловіка. До того ж методика дозволяє робити припущення щодо можливих перспектив розвитку батьківської ідентичності [157].

Використання методики дозволяє за короткий проміжок часу наочно зафіксувати особливості взаємин між членами сім'ї, місце в ній чоловіка й здійснити об'єктивну інтерпретацію місця конкретного чоловіка в сім'ї.

Зазначимо, що для адекватної інтерпретації результатів методики «сімейна соціограма» психолог повинен знати склад сім'ї досліджуваного та інші важливі факти з його життя. В нашому дослідженні для збору необхідної інформації ми використовували авторську анкету, а також методи бесіди та інтерв'ю.

Доактуалізаційний період розвитку батьківської ідентичності чоловіка представлено прикладами 1-3 (рис. 2.17 – 2.19).

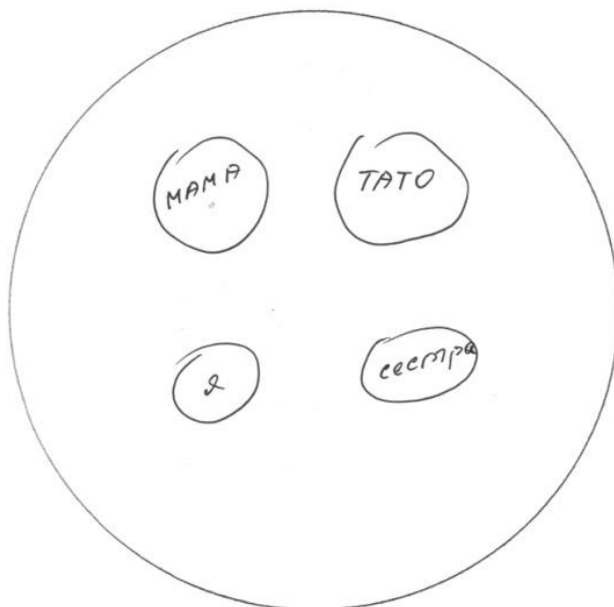

Приклад 1. Чоловік 21 рік. Неодружений. Проживає з мамою та двома братами. Виховувався у повній сім'ї (батько на час дослідження вже покійний). Був третьою дитиною, один брат старший на 2 роки, з іншим – двійнята. Хотів би мати двох синів і дочку.

Рис. 2.17. Сімейна соціограма (приклад 1)

Формальні ознаки рис. 2.17 дозволяють діагностувати вираженість критерію 5 «Симбіотичні зв'язки в сім'ї» – 5 балів.

Усі зображені кружечки розташовані майже впритул одне до одного, що свідчить про наявність тісних емоційних зв'язків між членами сім'ї, а особливо між мамою досліджуваного та його братом-близнюком. Це вказує на симбіотичність зв'язків («злитість» взаємин) у сім'ї як центральну характеристику даної сімейної системи. Фігура мами найбільша за розміром, тож можна припустити, що вона домінує в сім'ї. Наступний за розміром – кружечок старшого брата, причому він зображений справа, що символізує спрямованість у майбутнє. Відтак можна припустити, що саме він несе основну відповідальність за сім'ю, тобто виконує ті функції, які мав би виконувати покійний батько. На ілюстрованій соціограмі досліджуваній також зображує опосередковані зв'язки між членами сім'ї. Причому його власний зв'язок із мамою опосередкований братом, із яким він є в парі двійнят. Досліджуваній зображує свій кружечок ближче до лівого краю, віддаляючись від центру, де зображена мама, таким чином, можна припустити наявність в нього низького рівня самостійності й відповідальності.

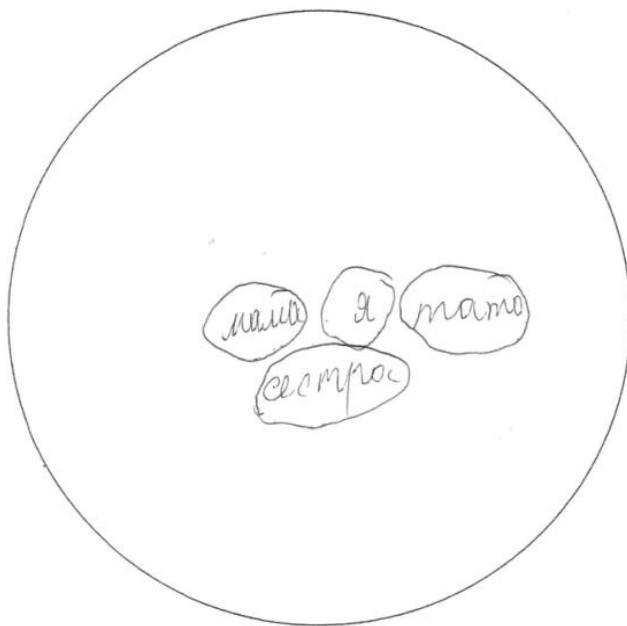

Приклад 2. Чоловік 25 років. Неодружений. Проживає з батьками. Виховувався в повній сім'ї. Був другою дитиною, сестра старша на 2,5 роки. Хотів би мати двох синів і дочку.

Рис. 2.18. Сімейна соціограма (приклад 2)

Формальні ознаки рис. 2.18 свідчать про чітку вираженість критерію 1 «Цілісність, повнота, структурованість сімейних взаємин» – 6 балів.

Розташування кружечків на цій соціограмі візуально сприймаємо як повну цілісну фігуру, що свідчить про чітку структурованість сімейних взаємин. Сім'я зображена як окрема автономна структура. Розташування кружечків відображає наявність оптимальної психологічної близькості між членами сім'ї, безпосередність комунікативних зв'язків та конструктивну взаємодію. Також простежуємо ієрархію поколінь у сім'ї, що формує дві сімейні підсистеми: підсистему батьків і підсистему дітей. Підсистема батьків займає вищий ранг, а найбільш домінантною фігурою в сім'ї є батько. Себе досліджуваний зображує у вигляді найменшого кільця, що може свідчити про дещо занижену самооцінку досліджуваного й про його схильність підкорятися авторитетним особам, в цьому випадку батькам і сестрі.

Приклад 3. Чоловік 27 років. Неодружений. Проживає сам. Виховувався в повній сім'ї. Був першою дитиною, старший від сестри на 1,5 року. Хотів би мати двох синів.

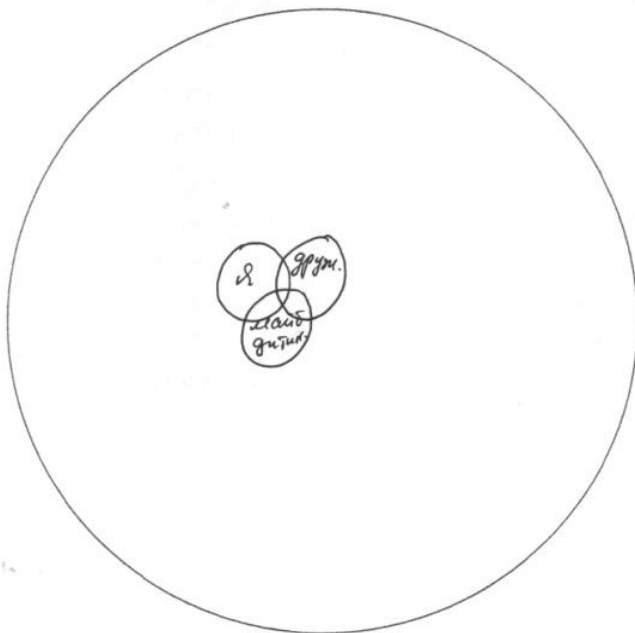
Рис. 2.19. Сімейна соціограма (приклад 3)

Формальні ознаки рис. 2.19 дозволяють стверджувати про чітку вираженість критерію 5 «Симбіотичні зв'язки в сім'ї» (6 балів) і критерію 9 «Егоцентрична позиція чоловіка» (5 балів).

Досліджуваний зображує себе в тісному оточенні батьків та сестри, так що чітких меж немає і видається ніби батьки та сестра намагаються тримати досліджуваного в «лещатах». Простежуємо тісні емоційні зв'язки в сім'ї

досліджуваного, хоч формально досліджуваний проживає сам, окремо від батьківської сім'ї. Бачимо, що досліджуваний є зв'язною ланкою між батьками. Найбільш домінантною фігурою в сім'ї є батько, який несе за неї відповідальність. Цікавим є розташування кружечка із зображенням сестри досліджуваного. Її кружечок, що є навіть дещо більшого розміру, ніж батьковий, все-таки розташований найнижче, що може свідчити одночасно як про важливість фігури сестри для досліджуваного, так і про бажання захищати її й опікуватися нею. Зі своєю молодшою сестрою, як видно з рисунка, досліджуваний перебуває в тісних емоційно-симбіотичних стосунках. Досліджуваний також демонструє егоцентричну позицію в сім'ї, зображуючи своє кільце ближче до центру в оточенні кружечків інших членів.

Перехідний період розвитку батьківської ідентичності чоловіка представлено прикладом 4 (рис. 2.20).

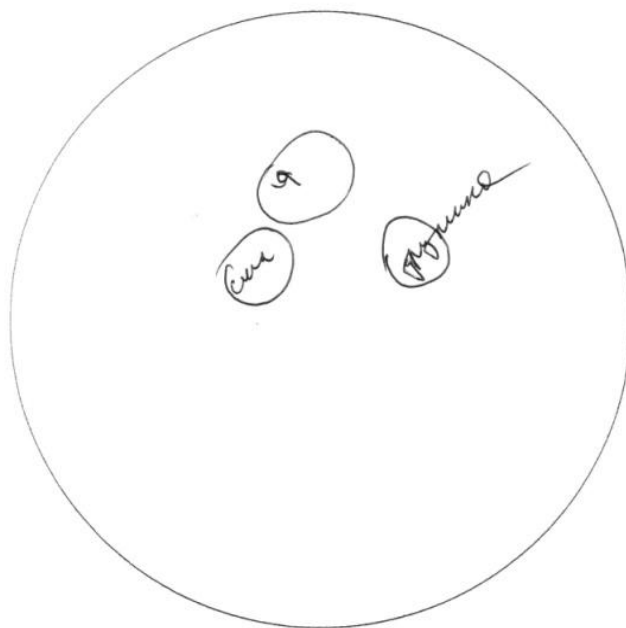
Приклад 4. Чоловік 29 років. Одружений. Дружина вагітна. Проживає з дружиною окремо від батьків. Виховувався в повній сім'ї, був другою дитиною, сестра старша на 6 років. Хотів би мати двох дітей.

Рис. 2.20. Сімейна соціограма (приклад 4)

Формальні ознаки рис. 2.20 свідчать про чітку вираженість критерію 2 «Включеність майбутньої дитини в сімейну структуру» (7 балів), критерію 3 «Ціннісні орієнтації й очікування щодо дитини» (7 балів) і критерію 5 «Симбіотичні зв'язки в сім'ї» (7 балів).

У цьому випадку можна говорити про дуже тісні симбіотичні зв'язки в сім'ї, тобто надмірну близьку психологічну відстань між її членами. Припускаємо, що кожен крок кожного з партнерів перебуває під взаємним контролем, і вони не мають можливості залишитися на «самоті». Досліджуваний вніс у соціограму й свою майбутню дитину, причому кружечок, яким він зобразив дитину, за розмірами є таким самим, як і кружечки, яким досліджуваний зобразив себе й дружину, що свідчить про високий рівень значущості й цінності майбутньої дитини для чоловіка. Внесення майбутньої дитини в сімейну соціограму свідчить також і про високий рівень підготовленості сім'ї (зокрема чоловіка) до народження дитини. Зважаючи на високий рівень симбіотичних зв'язків, що простежуємо в цьому випадку, можемо припустити, що виховання в цій сім'ї буде відбуватися за типом гіперпротекції та становлення «дорослої дитини», яка боїться відповідальності та самостійних рішень у житті.

Актуалізаційний період розвитку батьківської ідентичності чоловіка представлено прикладами 5-14 (рис. 2.21 – 2.26).

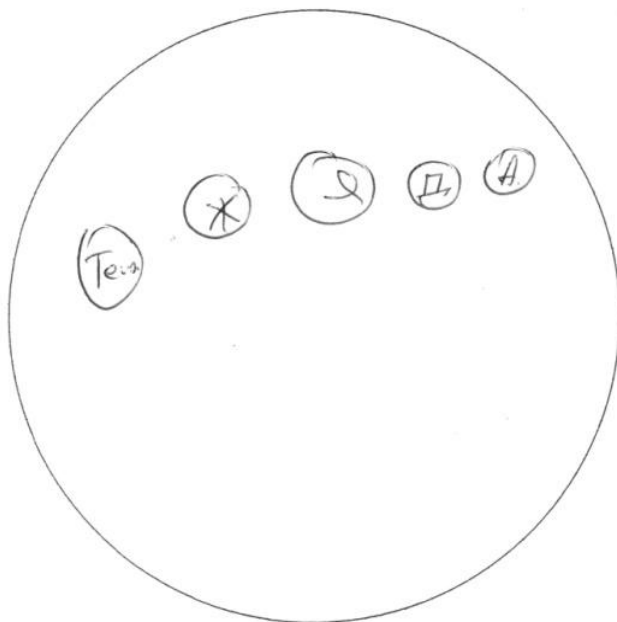

Приклад 5. Чоловік 28 років. Одружений. Батько однієї дитини: хлопчика (3 роки). Проживає з дружиною та сином окремо від батьків. Виховувався у повній сім'ї, був першою дитиною, старший від сестри на 1 рік. Хотів би мати одну дочку.

Рис. 2.21. Сімейна соціограма (приклад 5)

Формальні ознаки рис. 2.21 дозволяють говорити про чітку вираженість критерію 1 «Цілісність, повнота, гнучкість, структурованість сімейних відносин» (6 балів), критерію 3 «Ціннісні орієнтації й очікування щодо дитини в системі сім'ї» (6 балів), критерію 7 «Егоцентрична позиція чоловіка» (7 балів).

Досліджуваний зображує свою сім'ю в центрі кола, кружечки знаходяться на оптимальній відстані одне до одного, що свідчать про цілісність і структурованість сімейних взаємин. Свій кружечок досліджуваний зображує найбільшим за розміром, що говорить про його домінантність у системі сімейних стосунків. Кружечок, який позначає дитину, досліджуваний малює на дуже близькій відстані до кружечка, яким він позначає себе, причому кружечок, що позначає дитину, за розмірами є таким самим, як і кружечок, що позначає дружину досліджуваного, що свідчить про велику цінність дитини для досліджуваного й про великі очікування стосовно неї.

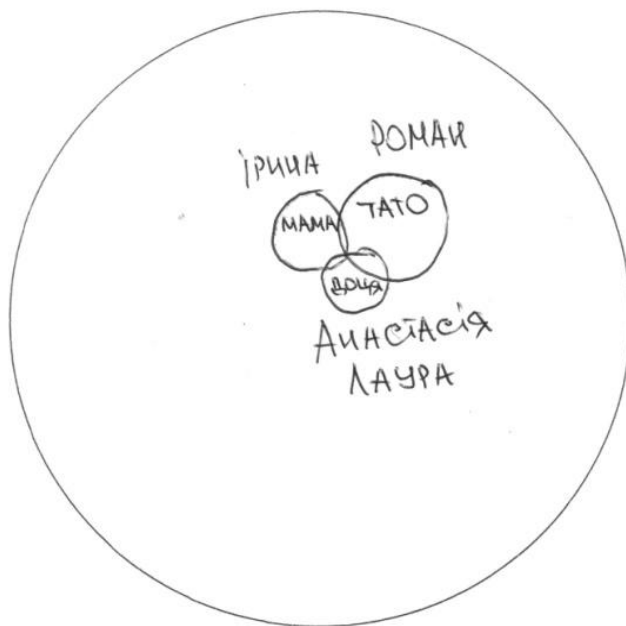

Приклад 6. Чоловік 30 років. Одружений. Батько двох синів, віком 9 і 6,5 років. Проживає з дружиною, дітьми й тещею. Виховувався в повній сім'ї, був другою дитиною, брат старший на 2 роки, сестра молодша на 9 років. Хотів би п'ятьох дітей

Рис. 2.22. Сімейна соціограма (приклад 6)

Формальні ознаки рис. 2.22 дають змогу виокремити критерій 9 «Егоцентрична позиція чоловіка» (5 балів) і критерій 10 «Відсутність сепарації молодшої сім'ї від батьківської» (5 балів).

В цьому випадку досліджуваний демонструє свою егоцентричну позицію в сім'ї, зображуючи свій кружечок найбільшим за розміром і в центрі. Водночас можна говорити про опосередковані комунікативно-емоційні зв'язки між членами сім'ї. Зображуючи дітей справа від себе, досліджуваний ніби відгороджує їх собою від дружини й тещі. Таким чином, можемо припустити наявність у сім'ї конфліктів стосовно виховання дітей, а також те, що відповідальність за виховання синів досліджуваний покладає лише на себе. Візуально кружечок, яким чоловік позначає тещу, ніби «випадає» з сімейної системи, що може свідчити про бажання чоловіка виключити її зі своєї сім'ї. Про конфліктні стосунки між досліджуваним і тещею свідчить ще й те, що кружечки, якими він позначає себе й тещу, є найбільші й майже однакові за розмірами, тобто можлива ситуація надмірного втручання тещі в справи молодшої сім'ї та спротив зятя щодо цього.

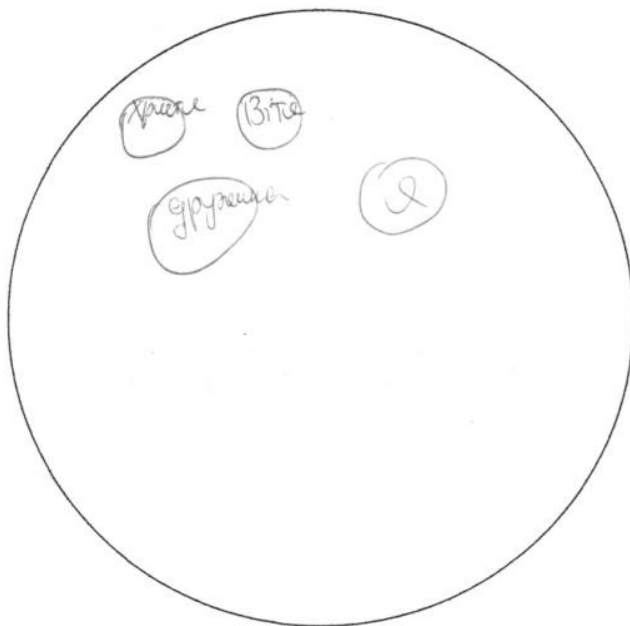

Приклад 7. Чоловік 33 роки. Одружений. Батько однієї дитини: дівчинки (3 роки). Проживає з дружиною й дочкою. Виховувався в неповній сім'ї (з матір'ю й бабусею), був другою дитиною, брат старший на 7 років. Хотів би мати хлопчика та дівчинку.

Рис. 2.23. Сімейна соціограма (приклад 7)

Формальні ознаки рис. 2.23 дозволяють виділити критерій 5 «Симбіотичні зв'язки в сім'ї» (7 балів), критерій 9 «Егоцентрична позиція чоловіка» (6 балів).

На представленій соціограмі чітко простежуємо тісний симбіотичний зв'язок між членами сім'ї, не вибудовані психологічні межі в сім'ї, членам якої не вистачає власного особистісного простору. Цей симбіоз, надмірне втручання у справи одне одного, відсутність свободи і самостійності дій може спричинювати конфліктні взаємини. Досліджуваний виявляє домінуючу позицію в сім'ї, зображуючи свій кружечок найбільшим за розміром, що свідчить про його егоцентричну позицію у сім'ї як прямий наслідок того, що він був улюбленим молодшим сином і внуком. Фіксуємо зміщення акценту чоловіка з ролі подружнього партнера на роль батька. Досліджуваний виховувався без батька, який трагічно загинув, і не мав прямих зразків для наслідування ні подружньої взаємодії, ні дитячо-батьківської. Уже ставши батьком, він диференціює статеву та батьківську сферу, що, як бачимо з малюнка, супроводжується внутрішнім конфліктом та невизначеністю.

Приклад 8. Чоловік 36 років. Одружений. Батько двох дітей: дівчинки (10 років) й хлопчика (4 роки). Проживає з дружиною, дітьми й бабцею дружини. Виховувався в повній сім'ї, був другою дитиною, молодший від брата на 5 років. Хотів би мати дівчинку й хлопчика.

Рис. 2.24. Сімейна соціограма (приклад 8)

Формальні ознаки рис. 2.24 дають змогу виокремити критерій 8 «Емоційна відчуженість чоловіка від сім'ї» (6 балів), критерій 6 «Егоцентрична позиція чоловіка» (6 балів).

У цьому випадку можна говорити про відстороненість досліджуваного від сімейної системи, його емоційну відчуженість, Комунікація з дітьми більш виражена в дружини. Зображення дружини і дітей утворюють окрему композицію. Фіксуємо, нестачу емоційного тепла, близькості в підсистемах «подружні партнери» та «батько-діти». Можливо, навіть наявна конфліктна взаємодія досліджуваного з дочкою, спілкування з якою відбувається опосередковано через дружину й сина. Дружина займає домінантне становище у сім'ї (досліджуваний зображує її кружечок найбільшим за розмірами) Простежуємо виражений егоцентризм досліджуваного, який виховувався молодшою улюбленою дитиною в батьківській сім'ї. Досліджуваний може проявляти інфантильну поведінку не хотіти чи не могли брати на себе відповідальність за виховання дітей. Досліджуваний схильний відсувати проблеми та завдання сім'ї на друге місце, після своїх власних потреб і бажань.

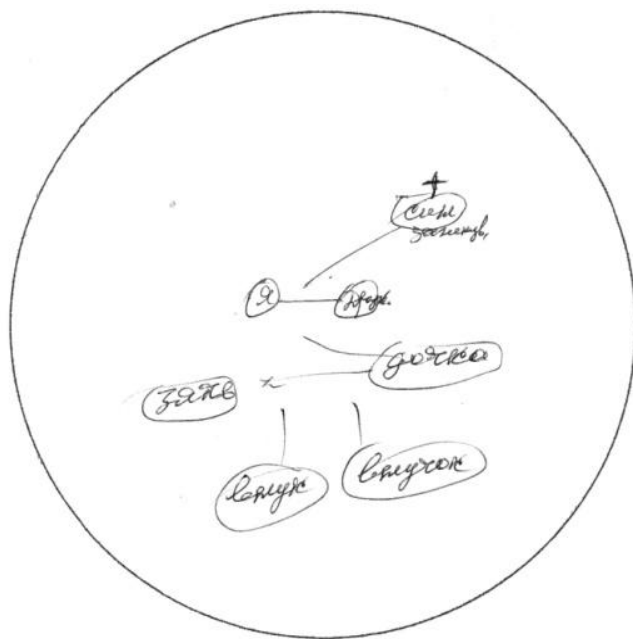

Приклад 9. Чоловік 37 роки. Одружений. Батько трьох дітей: дівчаток 13 і 8 років і хлопчика 4 міс. Проживає з дружиною й дітьми. Виховувався в повній сім'ї. Був першою дитиною, старший від сестер на 4 і 6 років.

Рис. 2.25. Сімейна соціограма (приклад 9)

Формальні ознаки рис. 2.25 свідчать про чітку вираженість критерію 1 «Цілісність, повнота, структурованість сімейних стосунків» (7 балів), критерію 3 «Ціннісні орієнтації та очікування щодо дитини» (7 балів).

У цьому випадку можна говорити про рівноправні, демократичні стосунки в сім'ї. Кожний член сім'ї має достатньо особистого простору, а емоційна близькість є оптимальною для розвитку як кожного члена сім'ї зокрема, так і сімейної системи загалом. Дуже багато очікувань і сподівань досліджуваний покладає на своїх дітей, зображуючи їхні кружечки в центрі й угорі, великими за розмірами. Причому кружечок молодшого сина, якому 4 місяці, він зображує найбільшим, розташовуючи його вгорі над усіма іншими членами сім'ї, що свідчить про можливе виховання сина на кшталт «кумир сім'ї» та ставлення до нього як до «надцінності». Це може бути і наслідком того, що чоловік довго мріяв про народження сина і після народження двох доньок через досить великий проміжок часу, його мрія здійснилася. Загалом композиція сім'ї цілісна, структурована, гармонійна. Діти є великою цінністю у сім'ї, про що свідчить їхнє загальне розташування верхній половині тестового поля.

Приклад 10. Чоловік 63 років. Одружений. Батько двох дітей: дівчини (37 років) і хлопця, який помер. Проживає з дружиною. Виховувався в повній сім'ї, був другою дитиною, молодший від сестри на 3 роки. Хотів мати сина та дочку. Виховувався в повній сім'ї, був другою дитиною, молодший від сестри на 3 роки. Хотів би мати сина й дочку.

Рис. 2.26. Сімейна соціограма (приклад 10)

Формальні ознаки рис. 2.26 свідчать про чітку вираженість критерію 1 «Цілісність, повнота, структурованість сімейних стосунків» (7 балів).

Чітко виражена ієрархія в структурі сім'ї. Сім'я патріархальна. Простежуємо виразне розділення сім'ї на рівні, а лінії можуть свідчити як про конфліктну взаємодію, так і про певну градацію поколінь. Можемо припустити хороші відносини з дружиною й донькою й відсторонені, «прохолодні» взаємини із зятем. Внесений син, який загинув. Син так би мовити продовжує «жити» для батька на духовному рівні, причому батько віддає йому значну частину своєї психічної енергії.

Отож, підсумком емпіричного етапу дослідження впливу сім'ї на процес розвитку батьківської ідентичності чоловіка можуть слугувати такі узагальнення.

Реальні батьки роблять більший акцент на соціальному й діяльному «Я» у своїй Я-концепції, в них також простежується високий рівень актуалізації поведінкового компоненту в структурі батьківської ідентичності. В актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності чоловіка присутня тенденція розділяти особистісні й поведінкові особливості дитини, а сама поява дитини є тригером глибоко особистісних і глобальних переживань стосовно життя й смерті, продовження роду.

Згуртованість родителівської сім'ї має прямий вплив на емоційний аспект сприймання чоловіком себе як я-батько в актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності чоловіка та є тим важливим чинником, що визначає міру емоційного включення чоловіка-батька у створену ним сім'ю. Експресивність родителівської сім'ї визначає здатність до усвідомлення, переживання й вияву емоційних реакцій чоловіком-батьком. Високий рівень конфліктності в сім'ї формує на когнітивному рівні таке уявлення про себе як майбутнього батька, яке містить авторитаризм, деспотичність, пов'язані зі сприйняттям власного батька, та, незалежно від того, який тип взаємодії був у родителівській сім'ї чоловіка, переважно це не переноситься на свою власну сім'ю, стосунки в якій будуються з огляду на наявну ситуації. Чим більшим ступенем контролю характеризується родителівська сім'я, тим більше в чоловіка виявлятиметься контролювальна функція в образі себе як я-батько (майбутній

чи реальний); ця контролювальна функція також відобразатиметься й у поведінковому складнику цього образу у разі появи власних дітей.

Від батька до сина передаються когнітивні схеми стосовно батьківства; за когнітивним аспектом простежений прямий зв'язок між образом власного батька й образом себе як я-батько (майбутній чи реальний).

Образ ідеального батька великою мірою визначений образом власного батька за всіма трьома складниками (когнітивним, емоційним і поведінковим), причому якщо в доактуалізаційному періоді цей зв'язок має прямий характер, то в актуалізаційному періоді характеристики, які були оцінені як негативні, в образі власного батька, змінюються на відповідні позитивні характеристики під час формування образу ідеального батька. Хоча все-таки з великою ймовірністю повторюватимуться у власному батьківстві.

Таким чином, простежуємо, що розвиток батьківської ідентичності чоловіка характеризується кризовими моментами на кожному етапі цього процесу, що потребує психологічного супроводу та оптимізації.

Основні результати другого розділу відображено в працях [157–158; 163].

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ БАТЬКІВСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧОЛОВІКА

У третьому розділі систематизовано комплекс заходів із оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка й аргументовано доцільність відповідної експериментальної програми: визначено її цілі, завдання, принципи, а також подано змістову структуру й встановлено ефективність впровадження.

3.1. Теоретичне обґрунтування «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка»

Теоретичне й емпіричне дослідження проблеми показали необхідність психологічного супроводу процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка.

Зокрема, фокусом процесу супроводу мають стати такі новоутворення етапів розвитку батьківської ідентичності чоловіка:

- 1) засвоєння моделей батьківської поведінки (перший етап);
- 2) формування статевої та гендерної ідентичності (другий етап);
- 3) диференціація статевої та батьківської сфер (третій етап);
- 4) загострення переживань щодо батьківства(четвертий етап);
- 5) актуалізація батьківських почуттів, батьківської ідентичності як цілісного утворення (п'ятий етап).

Відповідно, нами було розроблено «Програму оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка».

Основою «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» є шестиступенева модель фокусної психокорекційної й психотерапевтичної роботи (І. Пушкарук) [166], яка була представлена та апробована на Ювілейному конгресі ЄКПП «Освіта в психоаналізі: виклики і

суперечності» (м. Львів, 28-29 вересня 2013 р.). Обґрунтування цієї моделі подано нижче.

Поняття «психологічна корекція», за Б. Карвасарським, означає спрямовану психологічну дію на певні психологічні структури з метою забезпечення повноцінного розвитку й функціонування особистості [156, с.412]. Своєю чергою, Т. Яценко визначає психокорекцію як зміну певних, уже встановлених, характеристик [232, с.16].

Що ж до поняття «психотерапія», то в психологічній та психотерапевтичній літературі виявилось досить складно знайти єдине чітке визначення у зв'язку з різноманітністю сучасних психотерапевтичних напрямків і методів. Загалом, психотерапія – це психологічні (на противагу фізичним) методи лікування психічних розладів і захворювань [130].

Окрему нішу як метод психотерапії на сьогодні займає груповий психоаналіз. Це означає, що психоаналіз груп, які розглядаються як цілісна система стосунків між учасниками групового процесу, стосунків зі своїм власним колективним несвідомим, має окрему традицію й, відповідно, специфічну теорію, техніку й рекомендації до застосування [51].

Основою шестиступеневої моделі фокусної психокорекційної та психотерапевтичної роботи є психодинамічний підхід до психотерапевтичної діяльності (тобто психоаналітично орієнтована психотерапія), який базується на ідеї про існування несвідомого в структурі людської психіки й пояснює наявність «внутрішнього конфлікту» через неприйняття тих чи тих виявів власної особистості в результаті несвідомих процесів.

У цьому випадку доцільно говорити власне про груповий аналітичний підхід, засновником якого вважають З. Фукса [242].

Особливості цього підходу детально структуровано й проаналізовано І. Вачковим [35], а історію розвитку груп-аналізу детально дослідили А. Цапенко та С. Єніколопов [217].

Так, є три основні моделі психоаналітично орієнтованої групової психотерапії:

- 1) психоаналіз у групі;
- 2) психоаналіз групи;
- 3) психоаналіз у групі й за допомогою групи.

Першу модель розробляли американські психологи А. Вольф [267] і Е. Шварц [267]. Їхньою метою було відтворення індивідуальної аналітичної ситуації в групі. Відповідно, психоаналітичний процес організовували таким чином, що аналіз по чергово проходили члени групи в присутності інших і ведучий взаємодіяв із кожним окремо, не звертаючись до групи загалом. Незадіяні безпосередньо в аналізі учасники групи не були зрештою лише пасивними спостерігачами, а самі включалися в процес, внутрішньо співпереживаючи й виявляючи емпатію до того, хто в цей момент був у ролі аналізанта.

А. Вольф зокрема відомий своєю психоаналітичною роботою в групах з фокусом на історичному розвитку індивіда. Він, використовуючи вільні асоціації та психоаналіз індивіда в групі, досягав більш структурованого, ніж в індивідуальному психоаналізі, процесу психотерапії.

Другу модель активно розвивали і використовували М. Кляйн [85] і В. Біном [23]. Ідея цієї моделі в тому, що ведучий проводить аналіз усієї групи, як єдиного цілого.

Третю модель активно розвивав та використовував З. Фукс.

Загалом основна концепція З. Фукса [242] зводиться до взаємодії ведучого й групи як єдиного цілого. З. Фукс припускав, що основною біологічною одиницею є індивідуальний організм, а основною психологічною одиницею – група. Він стверджував, що кожна людина детермінована своєю сімейною групою та суспільством, частиною яких він є. психологічні порушення З. Фукс розглядав як результат несумісності між індивідом і його первинною групою – сім'єю, що проявляється в порушенні комунікації. Вирішення цього індивідуального конфлікту можливе лише в соціальному

середовищі. Центральним в концепції З. Фукса є поняття групової матриці як фундаменту будь-яких взаємин і будь-якої комунікації, як переплетіння інтрапсихічних, інтерперсональних і трансперсональних стосунків, в якому індивід є ключовим пунктом.

Класична модель груп-аналізу З. Фукса має такі відмінні риси [217]:

- 1) головним інструментом змін є група, а не техніка чи ведучий;
- 2) будь-якій взаємодії учасників відповідає паралельний процес в їхньому несвідомому, тому ведучий не директивний: дозволяючи взаємодіяти він дає можливість індивідуальним і груповим несвідомим процесам вийти на поверхню;
- 3) завданням груп-аналітика є зрозуміти неусвідомлений зміст взаємодії учасників і за допомогою фасилітації та інтерпретації дати можливість членам групи зрозуміти те, що відбувається;
- 4) увага й втручання ведучого звернені на групу загалом, на окремих учасників і на їхні взаємини між собою;
- 5) динаміка групи розглядається як процес, який коректує сам себе, навіть якщо ведучий не втручається в нього, тому основним завданням груп-аналітика є створення клімату, а не бути головним джерелом змін.

Виділяють чотири рівні групового процесу: 1) рівень наявної реальності; 2) рівень переносу; 3) рівень проєкцій; 4) рівень архетипів.

Перший рівень відображає горизонтальний зріз комунікацій, детермінований принципом «тут і тепер». На другому рівні учасники сприймають ведучого як родителя, а членів групи як братів і сестер. Третій рівень – це рівень проєкцій, на якому для члена групи інші учасники стають відторгненими частинами себе. На найглибшому – четвертому – рівні учасники всі знання, емоції, сили групи проєктують на ведучого, а група стає матір'ю, що здатна і заохотити, і покарати. У розумінні архетипів цього рівня, групові аналітики відштовхуються від ідеї резонансу особистісних проблем учасника групи й групи загалом.

Груп-аналітик виконує дві основні ролі: динамічного адміністратора групи (виконуючи адміністративно-організаційні функції з урахуванням їхнього впливу на динаміку групи) і власне психотерапевта (підтримка групи як цілого, турбота про створення безпечної рефлексивної культури в групі, ідентифікацію процесів і т. д.) [217].

В авторській шестиступеневій моделі групової фокусної психокорекційної й психотерапевтичної роботи вдалося успішно поєднати дві моделі груп-аналітичного підходу – це психоаналіз індивіда в групі й психоаналіз через групу. Що ж до рівнів групового процесу, то модель передбачає роботу на першому рівні групового процесу (на рівні наявної реальності), тобто всі переживання ситуації минулого обговорюються і вирішуються з позиції «тут і тепер».

Окрім психоаналітично орієнтованої психотерапії, в шестиступеневій моделі групової фокусної психокорекційної й психотерапевтичної роботи передбачено застосування й використання й інших напрямків психотерапії, зокрема арт-терапії, казкотерапії й елементів психодрами.

На використанні арт-терапевтичних методів робиться значний акцент, адже малюнкові методи, як підкреслює Т. Яценко, володіють такими перевагами: можливість проведення у разі ускладнень вербального вираження суб'єкта; активізація його творчого потенціалу, самостійності; зменшення напруженості; нівелювання психологічних опорів у процесі малювання; сприяння встановленню позитивного емоційного контакту психолога й протагоніста; здатність об'єктивувати широкий спектр особистісних характеристик суб'єкта, цілісність їхньої репрезентації в образній формі [232, с.9].

Арт-терапія побудована на використанні мистецтва як символічної діяльності. Її застосування має два механізми психологічного корекційного впливу. Перший спрямований на вплив мистецтва через символічну функцію реконструювання конфліктної ситуації, що травмує, і знаходження виходу через переконаструювання цієї ситуації. Другий пов'язаний з природою

естетичної реакції, що дозволяє змінити реакцію проживання негативного афекту через формування позитивного афекту, що приносить насолоду.

Арт-терапія зароджувалась й розвивалась на ґрунті психоаналітичних ідей З. Фрейда й К.-Г. Юнга й розглядалась у психотерапевтичній практиці як один із методів, який за допомогою художньої творчості дозволяв психічно хворим людям виразити в картинах свої приховані психотравмуючі переживання і тим самим звільнитися від них.

Основними функціями арт-терапії є:

- 1) катарсична (очищає, звільняє від негативних станів);
- 2) регулятивна (зняття нервово-психічної напруги, регуляція психосоматичних процесів, моделювання позитивного психоемоційного стану);
- 3) комунікативно-рефлексивна (забезпечує корекцію порушень спілкування, формування адекватної міжособистісної поведінки, самооцінки).

Арт-терапевтичний процес містить два етапи:

- 1) невербальний, творчий, неструктурований, де головним засобом самовираження є художньо-творча діяльність (наприклад малюнок);
- 2) вербальний, аперцептивний, формально більш структурований, що передбачає словесне обговорення, а також інтерпретацію намальованих об'єктів і асоціацій, які виникали під час створення образів.

Така комбінація вербальних і невербальних засобів значно підвищує ефективність роботи й економить енергетичні й часові ресурси для подолання психологічних захистів учасників.

Отже, в цьому разі можна говорити саме про інтеграційну психотерапію, яка, на відміну від еkleктичної психотерапії, що використовує поєднання прийомів різних психотерапевтичних напрямків, припускає, насамперед, концептуальний синтез різних теоретичних систем психотерапії.

Шестиступенева модель групової фокусної психокорекційної й психотерапевтичної роботи передбачає послідовне проходження таких ступенів:

- 1) включення в тему (фокус);
- 2) стимуляцію учасників;
- 3) метафоричну репрезентацію учасниками переживань/відчуттів;
- 4) вільне асоціювання учасника й групи;
- 5) роботу з метафорами з виходом на ресурс;
- 6) рефлексію.

На першому ступені (включення в тему, фокус) відбувається знайомство з учасниками, створення сприятливої для роботи атмосфери й включення їх у тему, тобто визначення й окреслення фокусу роботи.

Другий ступінь (стимуляція учасників) передбачає використання різних технік із метою стимулювання учасників щодо роботи в тій чи тій темі (фокусі). На цьому етапі використовуються різноманітні техніки з арт-, казко- й тілесно орієнтованої психотерапії.

На третьому ступені (метафорична репрезентація переживань та/чи відчуттів) учасникам пропонується метафорично зобразити/репрезентувати свої відчуття/переживання, використовуючи малюнкові методи.

Четвертий ступінь (вільне асоціювання учасника й групи) передбачає вільне асоціювання стосовно малюнків самим автором малюнка, а також і іншими учасниками групи, що значно розширює сферу пізнання, розуміння й можливості рефлексивного відреагування кожного учасника. На цьому етапі дуже важливо, щоб до вільного асоціювання стосовно малюнків кожного з учасників була залучена вся група, адже в процесі зародження вільних асоціацій встановлюють певні (поки що неусвідомлювані) зв'язки між проблемою кожного з учасників і вже наявним життєвим досвідом усіх учасників групи.

На п'ятому ступені (робота з метафорами з виходом на ресурс) відбувається почергова робота з метафорами, які промалювали учасники, з виходом на ресурс кожного учасника. Опосередкована робота з проблемою клієнта через метафору теж значно зменшує енергетичні й часові затрати в психотерапевтичній і психокорекційній роботі, адже не потрібно знімати

надмірні захисти й долати опір клієнта й т. д. Метафорична комунікація полегшує саморозкриття, бо спілкування відбувається на символічному рівні, сприяє виявленню індивідуальності. У психотерапії метафора може підтверджувати реальність того рівня індивідуальності, який поки що існує лише потенційно. Через метафору надзвичайно екологічно вдається: досягти хорошого психотерапевтичного ефекту; допомогти в розвитку самосвідомості клієнта; ініціювати нові ідеї і підсилити мотивацію шляхом створення історії, що породжує в думці клієнта певну ідею; вплинути на форми ставлення до інших людей шляхом аналізу міжособистісних проблем; послабити опір сприйняттю ідеї й стимулювати асоціативне мислення; переосмислити проблему й визначити її по-новому, тобто змінити стереотипи клієнта; допомогти знайти шлях до своїх духовних резервів. Робота з метафорою, таким чином, є надзвичайно екологічним і ефективним способом психокорекції й психотерапії.

Шостий ступінь (рефлексія) полягає в рефлексивному відреагуванні учасниками своїх відчуттів, емоцій, переживань і інсайтів.

Саме на основі представленої моделі й була розроблена програма оптимізації процесу становлення батьківської ідентичності чоловіка.

Зазначимо, що високу ефективність роботи за пропонованою шестиступеневою моделлю групової фокусної психокорекційної й психотерапевтичної роботи досягаємо завдяки концентрації процесу терапії шляхом фокусування на конкретній заданій темі, що робить можливими отримання значних результатів за короткий термін, адже тлумачення, які пропонує психотерапевт клієнту, належать не до всього різноманіття переносів, а тільки до тих, реактивація яких має невідкладний характер.

Далі подано змістове наповнення «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка».

3.2. Змістове наповнення «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка»

Загальна структура програми містить необхідні елементи забезпечення психотерапевтичної групової динаміки (згуртування групи, її розвиток, завершення взаємодії) й вправи, спрямовані на корекцію й вирішення проблем, що мали місце й/чи були результатом негативного досвіду стосунків чоловіка з власними батьками, протилежною статтю, а також із сприйняттям себе як я-чоловік, та я- батько (чи майбутній батько).

Програмою передбачено два напрями роботи з чоловіками: роботу з власне батьківською сферою чоловіка й роботу з внутрішньо особистісними конфліктами, що супроводжували процес його онтогенетичного розвитку.

Цілі програми:

1. Діагностика й психокорекція вад психічного розвитку, пов'язаних зі становлення чоловіка-батька.
2. Інформаційна підтримка батьківської сфери сучасного чоловіка.
3. Створення оптимальних умов для успішного розвитку батьківської ідентичності.

Відповідно до цілей, були покладені такі завдання програми:

- 1) корекція моделі життєвого сценарію;
- 2) опрацювання учасниками дитячих гендерно орієнтованих переживань;
- 3) дослідження образів «чоловіка» й «жінки» у свідомості учасників, що впливають і визначають взаємовідносини з представниками протилежної статі;
- 4) опрацювання внутрішніх переживань і заборон, пов'язаних із прийняттям та виявом чоловіком своєї сексуальності;
- 5) дослідження основних етапів розвитку любовного зв'язку між чоловіком і жінкою, визначення можливих труднощів і перешкод, що можуть виникнути на кожному з цих етапів, а також пошук шляхів їх вирішення й подолання;

б) надання інформаційної підтримки чоловікам у питаннях розвитку дитини.

На основі аналізу й узагальнення положень практичної психології щодо побудови засобів психологічного впливу, відповідно до поставлених цілей і завдань в основу розробки змістової частини програми було покладено такі принципи [2; 134; 143; 171; 191]:

- 1) принцип єдності й послідовності діагностичного й корекційного етапів, що забезпечують комплексність дослідження;
- 2) принцип системності психологічного впливу;
- 3) принцип «тут і тепер», що сприяє аналізу тих подій, які відбулися раніше та є особистісно значущими для чоловіка в цей конкретний момент;
- 4) принцип комплексності, який передбачає використання різних методів: арт-терапевтичних методик, психотерапевтичних технік тощо.

Нагадаємо, що процес розвитку батьківської ідентичності чоловіка містить п'ять етапів:

- 1) засвоєння моделей батьківської поведінки;
- 2) психофізіологічну статеву ідентифікацію;
- 3) диференціацію статевої й батьківської сфер;
- 4) фізіологічне батьківство;
- 5) прийняття й виконання ролі батька, актуалізацію власне батьківської ідентичності.

У табл. 3.1 подані періоди й етапи розвитку батьківської ідентичності чоловіка й відповідні їм теми занять «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка».

Таблиця 3.1

**Періоди й етапи розвитку батьківської ідентичності чоловіка
й відповідні їм теми «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської
ідентичності чоловіка»**

Період	Етап	Основні утворення	Тема заняття	Мета
Доактуалізаційний період	Перший	засвоєння моделей батьківської поведінки, які демонструє власний батько чи інші значущі люди	«Ким написаний сценарій мого життя?»	Виявлення, усвідомлення й корекція моделі життєвого сценарію
			«Дитячі спогади як ресурс!»	Робота з гендерно орієнтованими дитячими спогадами й переживаннями з виходом на ресурс
	Другий	фізіологічна готовність до репродуктивної діяльності, формування статевої й гендерної ідентичності	«Подорож у дорослість»	Виявлення, усвідомлення й опрацювання дитячих і підліткових переживань
	Третій	диференціація статевої й батьківської сфер, усвідомлення власної готовності чи неготовності до батьківства	«Аніма й Анімус або Казка про Жінку й Чоловіка»	Робота з архепитами «Аніми» й «Анімуса», що впливають і визначають взаємовідносини з представниками протилежної статі
			«Сексуальність і табу на неї...»	Робота з феноменом сексуальності як рушійної сили соціальної активності людини, виявлення, усвідомлення та опрацювання внутрішніх прихованих переживань і заборон, пов'язаних із прийняттям і виявом своєї сексуальності
			«Любов як Альфа й Омега: пошук, усвідомлення, прийняття»	Дослідження основних етапів розвитку любовного зв'язку між чоловіком і жінкою, визначення можливих труднощів і перешкод, що можуть виникнути на кожному з цих етапів, а також пошук шляхів їх вирішення й подолання

Продовж. табл. 3.1

Період	Етап	Основні утворення	Тема заняття/занять	Мета
Перехідний і актуалізаційний період	Четвертий	загострення переживань стосовно свого майбутнього батьківства, встановлення стосунків між партнерами як майбутніми батьками	«Розвиток дитини: разом до гармонії»	Надання психологічної й інформаційної підтримки чоловікам у питанні розвитку дитини
	П'ятий	актуалізація батьківських почуттів, батьківської ідентичності, динаміка й розвиток згідно з вимогами часу		

Як видно з табл. 3.1 при розробці занять «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» акцент робився на новоутворення, що супроводжують той чи той етап розвитку батьківської ідентичності: 1) засвоєння моделей батьківської поведінки; 2) формування статевої та гендерної ідентичності; 3) диференціація статевої та батьківської сфер; 4) загострення переживань щодо батьківства; 5) актуалізація батьківських почуттів, батьківської ідентичності як цілісного утворення.

Змістове наповнення занять «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» відповідно до ступенів шестиступеневої моделі фокусної психокорекційної та психотерапевтичної роботи подано в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Змістове наповнення занять «Програми процесу оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка»

Заняття Ступінь	Ким написаний сценарій мого життя?	Дитячі спогади як ресурс!	Подорож у дорослість
Перший: включення в тему (фокус)	Вступ, виявлення очікувань учасників		
	Інформаційне повідомлення «Життєвий сценарій: як ми пишемо історію свого життя»	Інформаційне повідомлення «Особливості запам'ятовування подій раннього дитинства»	Інформаційне повідомлення «Як виховати дорослого: ламаємо батьківські стереотипи»
Другий: стимуляція	Вправа «Інтерв'ю»	Вправа «Дитячий спогад»	Робота з метафоричними картами «Персона/Персоніта»
	Вправа «Повість мого життя: тези»	Психодраматична вправа «Криза-Ресурс»	
Третій: метафорична репрезентація відчуттів і переживань	Проективна методика «Створення суперобкладинки до Повісті свого життя»	Проективна методика «Чотири віконця»	Проективна методика «Подорож у дорослість»
Четвертий: вільне асоціювання учасника й групи	Асоціації учасників на малюнки		
П'ятий: робота з метафорою з виходом на ресурс	Психотерапевтична робота з малюнками (у формі групової роботи)		
Шостий: рефлексія	Рефлексія		

Заняття Ступінь	Аніма й Анімус або Казка про Жінку й Чоловіка	Сексуальність і табу на неї	Любов як альфа й омега: пошук, усвідомлення, прийняття	Розвиток дитини: разом до гармонії
Перший: включення в тему (фокус)	Вступ, виявлення очікувань учасників			
	Інформаційне повідомлення «Архетипи Аніма і Анімус у теорії К.-Г. Юнга»	Вправа «Асоціація до поняття «сексуальність»»	Вправа «Асоціація до поняття любові»	Групове тлумачення поняття «розвиток»
Другий: стимуляція	Вправа «Представлення навпаки»	Стимуляційна техніка «Сексуальність: гранична виразність декількох ліній» (за роботами Т.Марковцевої)	Казка «Жінка-Скелет»	Вправа «Особливості власного розвитку»
	Вправа «Обери собі пару»			
Третій: метафорична репрезентація відчуттів і переживань	Проективна вправа «Внутрішня Жінка»	Проективна вправа «Моя сексуальність»	Проективна вправа «Ілюстрація до казки»	Створення колажу «Розвиток дитини: можливі проблеми й шляхи їх вирішення»
Четвертий: вільне асоціювання учасника й групи	Асоціації учасників на малюнки			
П'ятий: робота з метафорою з виходом на ресурс	Психотерапевтична робота з малюнками (у формі групової роботи)			
Шостий: рефлексія	Рефлексія			

Комплекс занять, які містить програма, розроблено таким чином, що відбувається послідовне ретроспективне «проходження» учасниками цих етапів із фокусом на найбільш чутливу для відповідного періоду тему. Таким чином, учасники мають змогу виявити, усвідомити й опрацювати свої проблемні зони.

Так, для виявлення, усвідомлення й корекції життєвого сценарію ми пропонували чоловікам заняття на тему «Ким написаний сценарій мого життя?».

Початкове сценарне програмування, за Е. Берном, бере початок у період грудного годування новонародженого й відбувається у вигляді коротких «протоколів», які в майбутньому стануть основою для формування сценарію. Залежно від ставлення матері до дитини закладаються основи для різних типів сценаріїв. У ситуації позитивного ставлення закладаються основи для сценарію переможця, негативне ставлення сприяє сценарію переможеного. На основі ранніх рішень (у перші місяці життя) дитини формує базову життєву (екзистенціальну) позицію, яка буде впливати й «виправдовувати» хід перебіг сценарію. У віковий період від двох до шести років відбувається закріплення сценарних рішень, які були прийняті на першій фазі. Крім того, ця фаза розвитку сценарію зумовлена наявністю Едіпового комплексу. У період 5–6 років дитина визначає, які почуття вона буде демонструвати для досягнення своїх цілей. Підлітковий вік – це період, коли людина коливається між сценарієм і антисценарієм. У підлітковому віці відбувається перегляд свого сценарію, надання йому більш реалістичних рис. До кінця підліткового віку й на початку юнацького людина приймає остаточне рішення щодо перебігу свого сценарію. Слід зазначити, що саме в юнацькому віці можливе усвідомлення людиною того, що вона може зробити незалежний вибір, який не буде підпорядкований її сценарним рішенням, прийнятих у дитинстві [54; 186-187; 222].

За допомогою спеціально підібраних вправ чоловіки «поверталися» в той ранній період свого життя і досліджували особливості свого життєвого сценарію.

Змістове наповнення заняття «Ким написаний сценарій мого життя?» подано у табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Заняття перше «Ким написаний сценарій мого життя?»

	Вправа	Тривалість	Ресурси	Зміст
Включення в тему	Вступ, виявлення очікувань учасників	10 хв.		Повідомлення теми й мети заняття, створення сприятливої атмосфери для згуртування групи
	Інформаційне повідомлення «Життєвий сценарій: як ми пишемо історію свого життя»	15 хв.		Ознайомлення учасників із поняттям «життєвий сценарій», інформування про його природу, походження
Стимуляція	Вправа «Інтерв'ю»	20 хв.		Для знайомства й розкриття учасників їм пропонують відповісти на такі запитання: Яке уявлення про себе навіювали вам у дитинстві батьки? Якої думки були ви самі про себе в дитинстві? Як інші люди ставилися до вас у дитинстві?
	Вправа «Повість мого життя: тези»	15 хв.		Для виявлення життєвих позицій учасників, заборон і прийнятих рішень, а також актуалізації спогадів про послання батьків і прабатьків до учасника як до чоловіка, їм пропонують відповісти на такі запитання, причому працювати потрібно швидко, інтуїтивно, записуючи перше, що спадає на думку: Яка назва вашої життєвої повісті? Яка це повість? Щаслива чи сумна? Звитяжна чи трагічна? Цікава чи нудна? Скажіть про це своїми словами, записуючи їх відразу, як тільки вони спадають на думку. Пропишіть назви розділів, які би могли бути у вашій повісті. Опишіть кількома реченнями кінцеву сцену: чим закінчується ваша повість.
Метафорична репрезентація переживань	Проективна вправа «Створення суперобкладинки до Повісті свого життя»	25 хв..	аркуші паперу формату А3, гуашеві фарби, пензлі.	Учасники малюють свою суперобкладинку, за бажанням можна прописати назву своєї повісті й авторство.

Продовж. табл. 3.3

Вільне асоціювання учасника й групи	Асоціації учасників на малюнки	20 хв.		Учасники вільно висловлюють думки стосовно малюнків одне одного; проговорюють, що зачіпає, з чим асоціюються промальовані образи. Для швидшого включення групи в роботу пропонують запитання, на кшталт: Зауважте свої відчуття, коли ви дивитеся на малюнок. Що це за відчуття?; Які емоції та образи виникають при цьому?; Можливо, споглядання викликають якісь тілесні реакції? й т. д.
Робота з метафорою з виходом на ресурс	Психотерапевтична робота з малюнками учасників (у формі групової роботи)	60 хв.		Допомога учасникам в усвідомленні й розумінні себе, своїх переживань, емоцій, внутрішніх протиріч та конфліктів, виокремленні батьківських сценарних послань, зокрема тих, які йшли від батька учасника
Рефлексія	Рефлексія	10 хв.		Відреагування пережитих на занятті емоцій і почуттів; учасники висловлюють враження від заняття й побажання собі й іншим учасникам

Для роботи з гендерно орієнтованими дитячими спогадами й переживаннями ми розробили заняття на тему «Дитячі спогади як ресурс!» (апробація відбувалась на IV Регіональній практичній конференції з арт-терапії «Арт-терапевтична палітра» 20-22 грудня 2013 р., із робочою назвою «Куди диваються рожеві окуляри?», додаток Б.1).

В індивідуальній психології А. Адлера зазначено, що ранні спогади людини можуть пояснювати особливості стилю життя особистості, оскільки вони зберігаються в пам'яті саме тому, що містять ключові для його утворення події дитинства. Стиль життя – це той унікальний спосіб, який вибирає людина для реалізації своїх життєвих цілей. Він складається з того, як поєднуються в людській особистості дві рушійні сили – прагнення до переваги та соціальний інтерес.

Він відводив головну роль ранньому дитинству в процесі становлення особистості. Саме в цей віковий період закладаються основи життєвого стилю,

який, залежно від життєвої ситуації, в якій перебуває дитина, призводить до формування нормального прототипу (моделі майбутньої дорослої особистості) або помилкового. У формуванні прототипу важливу роль відіграє особиста схема аперцепції дитини – сприймання ситуації через призму власних переконань і інтересів. Дитина сприйматиме ситуацію не такою, як вона є, а такою, якою вона їй здається. Саме схема аперцепції визначає «форму» життєвого стилю особистості, який, своєю чергою, визначатиме суб'єктивні реакції індивіда на будь-які життєві ситуації. Через наявність помилок у схемі аперцепції можливе формування помилкового життєвого стилю особистості. Крім помилкового, А. Адлер виділяв нормальний життєвий стиль, що сприяє успішній адаптації індивіда у соціумі, водночас помилковий перешкоджає або й унеможлиблює її [7–8].

Метод аналізу ранніх дитячих спогадів А. Адлер вважав найголовнішим серед основних джерел вивчення особистості. За його словами, «кожний спогад, яким би тривіальним він не здавався людині, є для неї пам'ятним <...> сама подія не така важлива, як той факт, що саме це переживання наполегливо зберігається в пам'яті і використовується для кристалізації того значення, яке надане життю <...> кожний спогад – це нагадування» [8, с.19].

Звернення до минулого через спогади дитинства краще за будь-який інший спосіб дозволяє відновити ранній стиль життя. Ранні спогади людини дозволяють побачити ту частину прототипу, яка діє в сьогоденному житті. Індивідуальний стиль життя визначається, принаймні в ядерній формі, до п'яти років. Згідно А. Адлеру, основа установок залишається незмінною, хоча їх вираження в подальшому житті часто зовсім змінюється; незважаючи на це, у всіх ситуаціях ми виявляємо ту ж людину, ту ж психічну єдність. Ранні спогади більше схожі на відбитки того, що сталося, й того, який це отримало розвиток. Вони показують рух до мети й те, які для цього долалися перешкоди.

Проте, відповідно до теорії А. Адлера, нещасливим переживанням дитинства можуть бути дані протилежні значення. Жодні пережиті події не можуть бути причиною успіху або невдачі. Ми не страждаємо від шоку того,

що сталося з нами, травм, – але ми творимо з них те, що відповідає нашим цілям. Ми самовизначаємося тими значеннями, які ми надаємо тому, що відбувається з нами [7–8].

Ранні дитячі спогади важливі тільки в тій мірі, у якій вони за такі вважаються: їх значення – в їх інтерпретації і в їх здатності переноситися на справжнє і майбутнє життя.

Змістове наповнення заняття «Дитячі спогади як ресурс!» подано в табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Заняття друге «Дитячі спогади як ресурс!»

	Вправа	Тривалість	Ресурси	Зміст
Включення в тему	Вступ, виявлення очікувань учасників	10 хв.		Повідомлення теми й мети заняття, створення сприятливої атмосфери для згуртування групи
	Повідомлення «Особливості запам'ятовування подій раннього дитинства»			Інформування учасників про те, чому і як ми фіксуємо ті чи ті спогади дитинства, про їх значення на подальше доросле життя
Стимуляція	Вправа «Дитячий спогад»	40 хв.		Щоб актуалізувати гендерно орієнтовані спогади дитинства, тренер просить учасників скласти невеличку розповідь на одну з пропонованих тем: «Мої хлопчачі страхи й мрії», «Я син своєї матері: найяскравіші спогади», «Я син свого батька: найяскравіші спогади». Під час розповідей фіксується: домінуюча тема; повторювана реакція; позиція; самотність або включеність у групу; ключове почуття, виражене в спогадах.
	Психодраматична вправа «Криза-ресурс»	10 хв.		Для поглиблення емоційних реакцій учасників і можливості провідчувати себе, аудиторію візуально ділять на чотири зони: дитяча криза, дитячий ресурс, доросла криза, дорослий ресурс. Учасникам пропонують походити в цих «зонах» і провідчувати й відслідкувати реакції, що виникають під час перебування в кожній з них.

Продовж. табл. 3.4

Метафорична репрезентація переживань	Проективна вправа «Чотири віконця»	25 хв.	аркуші паперу формату А3, гуашеві фарби, пензлі	Учасники малюють чотири віконця, де метафорично зображають свої переживання, які виникали, коли вони перебували в кожній із пропонованих зон.
Вільне асоціювання учасника й групи	Асоціації учасників на малюнки	20 хв.		Учасники вільно висловлюють думки стосовно малюнків одне одного; проговорюють, що зачіпає, з чим асоціюються промальовані образи. Для швидшого включення групи в роботу пропонують запитання: «Зауважте свої відчуття, коли ви дивитеся на малюнок. Що це за відчуття?», «Які емоції та образи виникають?», «Можливо, споглядання викликають якісь тілесні реакції?» й т. д.
Робота з метафорою з виходом на ресурс	Психотерапевтична робота з малюнками учасників (у формі групової роботи)	60 хв.		Допомога в усвідомленні й розумінні себе, своїх переживань, емоцій, протиріч і конфліктів, пов'язаних із дитячими переживаннями стосовно себе як представника чоловічої статі, а також пошук і утвердження тих рис характеру, що допомагають чи можуть допомогти справлятися з складними життєвими ситуаціями.
Рефлексія	Рефлексія	10 хв.		Відреагування пережитих на занятті емоцій і почуттів; учасники висловлюють враження від заняття й побажання собі й іншим учасникам.

Виявити, усвідомити й опрацювати свої дитячі та підліткові переживання стосовно себе й свого образу учасники мали змогу на занятті «Подорож у дорослість».

Перші ознаки вторинного статевого дозрівання у хлопців починають з'являтися приблизно у віці 11-12 років. Але поданий діапазон є дуже умовним, так як на фізіологічний розвиток впливають багато чинників: спадковість, загальний стан здоров'я, режим харчування, фізичні навантаження дитини тощо. Переважно, цей процес у хлопця починається в такому ж віці, як і в його батька. Проте, варто пам'ятати, що цей процес характеризується

індивідуальними особливостями і навіть у братів ознаки дозрівання можуть бути зовсім різними.

Цей період супроводжується значними емоційними кризовими переживання і багато дорослих чоловіків говорять про те, наскільки б їм було тоді простіше, якби вони мали людину, яка б змогла відверто поговорити з ними про це. Наскільки менше було б сорому, страху, смутку, змішаного з агресією, якщо б вони знали, що це нормальне явище і що з ними все буде добре.

Розгортання статевого дозрівання, поява вторинних статевих ознак сприяє формуванню почуття дорослості як центрального особистісного новоутворення підлітка, забезпечує активізацію статевої ідентифікації, поживає потяг до спілкування з протилежною статтю. Але, водночас, розповсюджене явище «дисморфофобії», що супроводжує підлітковий вік, перешкоджає легкому налагодженню контакту з особами протилежної статі, що, своєю чергою, веде до розвитку ще більших комплексів і страхів.

Головною загрозою ненабуття маскулітності для чоловіка в цей період є не страх кастрації, а амбівалентний страх-фантазія відносно своєї матері. Син переживає фантазії щодо повернення у первісний симбіоз з матір'ю, та одночасний страх втрати відчуття власного «Я» у цьому возз'єднанні. Звідси і бурхливий протест підлітка проти нав'язування йому якихось рамок і демонстративне прагнення до незалежності. І якраз саме в цей період батько повинен продемонструвати свою владу й авторитет.

Яскраві приклади того, що авторитетність і владність батька потрібна для блага його ж дітей, знаходимо у міфах древньої Греції.

Зокрема саме про це йдеться у міфі про Фаетона, в якому розповідається як Фаетон, взявши в свого батька Геліоса (Сонця) обіцянку, що той, як доказ визнання його своїм сином, виконає будь-яке прохання, попросив дозволу проїхатися замість нього на його колісниці по небу. Геліос був проти, бо переживав за свого сина, якого любив, і він всіляко намагався відговорити Фаетона, але той нічого не хотів слухати. Зрештою Геліос, дотримуючись даної

обіцянки, виконав прохання Фаетона, який, не справившись з керуванням коней, трагічно загинув [98].

Щоб зможти підтримати сина в цей нелегкий період становлення його як чоловіка, батькам необхідно самим опрацювати всі ті негативні моменти, що мали місце в їхньому власному періоді дорослішання.

В табл. 3.5 подано розробку заняття третього «Подорож у дорослість».

Таблиця 3.5

Заняття третє «Подорож у дорослість»

	Вправа	Тривалість	Ресурси	Зміст
Включення в тему	Вступ, виявлення очікувань учасників	10 хв.		Повідомлення теми й мети заняття, створення сприятливої атмосфери для згуртування групи
	Інформаційне повідомлення «Як виховати дорослого: ламаємо батьківські стереотипи»			
Стимуляція	Робота з метафоричними картами «Персона/Персоніта»	40 хв.		Для актуалізації гендерно орієнтованих переживань учасникам пропонують з колоди метафоричних карт (додаток В.1 та додаток В.2) обрати дві картинки, одна з яких нагадує чи символізує їм себе в дитинстві, друга – те, як вони бачать себе тепер. Далі вони по черзі викладають перед групою першу картинку й отримують зворотний зв'язок (перше коло зворотного зв'язку), те саме пропонують зробити й із другою картою (друге коло зворотного зв'язку). Зворотний зв'язок передбачає проговорення емоцій, відчуттів, які виникають, коли дивишся на пропоновану картинку, а також озвучення образів, асоціацій, що можуть за такої умови виникати. Далі учасники викладають дві картинки одночасно й група відповідає на запитання «Чи гармонійно поєднуються між собою обидві картинки?» (третє коло зворотного зв'язку).

Продовж. табл. 3.5

Метафорична репрезентація переживань	Проективна вправа у «Подорож дорослість»	25 хв.	аркуші паперу формату А3, гуашеві фарби, пензлі	Учасники символічно за допомогою використання дорожніх знаків (реальних чи придуманих) промальовують шлях свого життя від маленького хлопчика (перша картинка) до дорослого чоловіка (друга картинка).
Вільне асоціювання учасника й групи	Асоціації учасників на малюнки	20 хв.		Учасники вільно висловлюють думки стосовно малюнків одне одного; проговорюють, що зачіпає, з чим асоціюються промальовані образи. Для швидшого включення групи в роботу пропонують запитання: «Зауважте свої відчуття, коли ви дивитесь на малюнок. Що це за відчуття?», «Які емоції та образи виникають?», «Можливо, споглядання викликають якісь тілесні реакції?» й т. д.
Робота з метафорою з виходом на ресурс	Психотерапевтична робота з малюнками учасників (у формі групової роботи)	60 хв.		Допомога в усвідомленні й розумінні себе, своїх переживань, емоцій, внутрішніх протиріч і конфліктів, пов'язаних із процесом дорослішання й становлення як чоловіка.
Рефлексія	Рефлексія	10 хв.		Відреагування пережитих на занятті емоцій і почуттів; учасники висловлюють враження від заняття й побажання собі й іншим учасникам.

Робота з архетипами «Аніми» й «Анімуса», що впливають і визначають особливості взаємовідносин із представниками протилежної статі, відбувалася на занятті «Аніма й Анімус або Казка про Жінку й Чоловіка» (апробація проходила на Фестивалі психологів Прикарпаття 29-30 квітня 2013 р. і Літній «Арт-школі» 2013 4-7 липня 2013 р., додаток Б.2).

Обидві статі вміщують одночасно Персону й Тінь. Своєю чергою, підсвідомість чоловіка містить жіночий елемент, а підсвідомість жінки – чоловічий. Ці образи К.-Г. Юнг назвав відповідно «Аніма» й «Анімус».

Аніма не характеризує якусь одну жінку, хоча усвідомлюється через реальних жінок і, насамперед, через образ матері.

У чоловічій свідомості існує колективний образ жінки, з допомогою якого він розуміє жіночу природу.

Архетипи «Аніми» й «Анімуса» відображають припущення К.-Г. Юнга, що кожна людина несе в собі певні психологічні характеристики протилежної статі.

Як і більшість інших архетипів, ця пара бере початок в найбільш глибинних, примітивних шарах досвіду предків людини, коли чоловіки і жінки засвоювали певні емоційні та поведінкові тенденції протилежної статі.

Персона є візитною картою «Я»: манера говорити, мислити, вдягатися, це характер, соціальна роль, здатність самовиражатися у суспільстві.

Его – центр свідомості, тому відіграє основну роль у свідомому житті: створює відчуття усвідомленості і послідовності наших думок та дій, воно відповідальне за зв'язок свідомого і несвідомого.

Тінь є центром особистого несвідомого, що містить бажання, переживання, тенденції, що заперечуються індивідумом як несумісні з наявними соціальними стандартами, поняттями про ідеали і т. д.

У житті ми звичайно ототожнюємося з персоною (соціальною роллю, «маскою») й намагаємося не помічати всього, що вважаємо хибним, низьким у своїй особистості [228–229].

К.-Г. Юнг висунув гіпотезу про компенсаторну функцію несвідомого, що відбиває зміст свідомості у переверненому вигляді. Так, екстравертована особистість у своєму несвідомому інтровертована; боязка людина – хоробра, добра – зла і т. ін. Тому «тінь» необхідно усвідомлювати, оскільки особистість та її взаємини зі світом тим гармонійніші, чим повніше усвідомлюється «тінь», яка сягає своїми коренями колективного несвідомого, є джерелом творчості, сховищем життєвої енергії, інстинктів.

Тож «Аніма» й «Анімус» є уявленнями про себе.

Кожний чоловік, за словами К.-Г. Юнга, несе в собі вічний образ жінки, і не тієї або тієї певної жінки, але образ жінки як такої. Цей образ є відбитком, або архетипом, усього родового досвіду жіночності, скарбниця усіх вражень,

що коли-небудь вироблялися жінками. Оскільки цей образ несвідомий, він завжди так само несвідомо проектується на улюблену жінку, він є однією з головних основ приваблювання й відштовхування [228–229].

У табл. 3.6 представлено змістове наповнення четвертого заняття «Аніма й Анімус або Казка про Жінку й Чоловіка», на якому учасники могли подосліджувати взаємодію чоловічого та жіночого в собі.

Таблиця 3.6

Заняття четверте. «Аніма й Анімус або Казка про Жінку й Чоловіка»

	Вправа	Тривалість	Ресурси	Зміст
Включення в тему	Вступ, виявлення очікувань учасників	10 хв.		Повідомлення теми й мети заняття, створення сприятливої атмосфери для згуртування групи.
	Інформаційне повідомлення «Архетипи «Аніма» й «Анімус» у теорії К.-Г. Юнга».	10 хв.		Ознайомлення учасників з теорією Карла Гюстава Юнга.
Стимуляція	Вправа «Представлення навпаки»	15 хв.		Для того, щоб актуалізувати переживання учасників, надати змогу зустрітися зі своїми переживаннями, що супроводжують представлення й демонстрацію ними себе соціуму, їм пропонують по черзі розповісти про себе від імені жінки, якою вони би могли потенційно бути. у розповіді вказати вік, описати зовнішність, професійну сферу, ким працює, розповісти про сімейний стан, наявність дітей, чи є якась хобі тощо.
	Вправа «Обери собі пару».	10 хв.		Для актуалізації переживань і внутрішніх конфліктів учасників, що супроводжують їхню взаємодію з представниками протилежної статі, а також допомогти в усвідомленні того, які їхні риси й якості приваблюють інших, їм пропонують уже зі своєї чоловічої позиції вибрати собі пару з представлених у попередній вправі образів жінок і обґрунтувати свій вибір.

Продовж. табл. 3.6

Метафорична репрезентація переживань	Проективна вправа «Внутрішня Жінка»	20 хв..	Аркуші паперу формату А3, гуашеві фарби, пензлі.	Учасники малюють свою внутрішню Жінку й себе як чоловіка в образі казкових, міфологічних персонажів. Малювати слід так, щоб на малюнку була відображена взаємодія цієї жінки й цього чоловіка.
Вільне асоціювання учасника й групи	Асоціації учасників на малюнки	20 хв.		Учасники вільно висловлюють думки стосовно малюнків одне одного; проговорюють, що зачіпає, з чим асоціюються промальовані образи. Для швидшого включення групи в роботу пропонують запитання: «Зауважте свої відчуття, коли ви дивитесь на малюнок. Що це за відчуття?», «Які емоції та образи виникають?», «Можливо, споглядання викликають якісь тілесні реакції?» й т. д.
Робота з метафорою з виходом на ресурс	Психотерапевтична робота з малюнками учасників (у формі групової роботи)	60 хв.		Допомога в усвідомленні й розумінні себе, своїх переживань, емоцій, внутрішніх протиріч і конфліктів, а також своїх стосунків із представниками протилежної статі. Основою аналізу є елементи ініціаційної терапії й теорія розвитку чоловічого та жіночого начал (додаток В.3). Ведучий зачитує жіночі й чоловічі образи й пропонує учасникам надписати ті, які, на їхню думку, найбільше підходять до промальованих персонажів. Особливу увагу звертають на функції кожного етапу розвитку чоловічого й жіночого начал.
Рефлексія	Рефлексія	10 хв.		Відреагування пережитих на занятті емоцій і почуттів; учасники висловлюють враження від заняття й побажання собі й іншим учасникам

На занятті «Сексуальність і табу на неї...» ми проводили роботу з сексуальністю як рушійною силою соціальної активності людини, де учасники мали можливість виявити, усвідомити й опрацювати свої приховані переживання, конфлікти й заборони, пов'язані з прийняттям і виявом своєї сексуальності (апробація відбувалася на V Всеукраїнській конференції з

позитивної крос-культурної психотерапії 1-2 червня 2013р. у м. Івано-Франківськ; додаток Б.3).

Мабуть, найперше бажання, яке виникає у всіх мова йде про проблему сексуальності, – це бажання знайти відповідь на запитання, як отримувати насолоду від життя, отримувати насолоду від того, що всі ми володіємо таким унікальним інструментом – нашим фізичним тілом – і одночасно бути вільними від розчарування, сорому, і всього того, що так часто супроводжує вияв сексуальності в нашому житті.

Це питання неможливо розглядати не зачепивши такого важливого аспекту як фізіологічні потреби людини, задоволення яких є базовою умовою нормального психологічного стану людину.

Але сексуальність як задоволення потреба в отриманні тілесної насолоди ще й сьогодні вважається чимось табуйованим, що в свою чергу породжує багато комплексів, страхів, емоційних переживань.

Поняття сексуальності включає не лише цей біологічний аспект.

Тяжіння до особи протилежної статі містить і низку інших важливих соціальних потреб:

1) задоволення потреби в домінуванні/лідерстві і задоволення прагнення підкорятися/йти за кимось;

2) афіліативна поведінка – потреба відчувати ніжні вибіркові почуття до певної особи, що виражається в дружбі, любові, прив'язаності, довірі, при цьому ця людина, до якої спрямовані ці почуття може і не бути сексуальним партнером;

3) потреба в нових враженнях;

4) потреба самоідентифікації (Хто Я?).

Виявляючи свою сексуальність людина отримує утвердження своєї жіночності/чоловічості, тобто задовольняється потреба ідентифікації себе.

Тож унікальність сексуальної поведінки людини, сексуальної потреби в тому, що вона передбачає задоволення цілої низки різноманітних потреб, причому ці поєднання цих потреб є унікальним для кожного, що зумовлено

індивідуально-психологічними особливостями конкретної особистості, а також подіями та переживаннями раннього дитинства.

Іншою особливістю сексуальної поведінки людини є те, що всі складники сексуальної поведінки людини можуть бути задоволені іншими способами, при цьому людина може почувати себе досить щасливою.

Тому, на занятті «Сексуальність і табу на неї» чоловіки мали змогу знайти відповіді на такі важливі запитання: «Як зрозуміти себе?», «Як відрізнити істинні пориви від вигаданих, надуманих і несправжніх?» та «Що я хочу отримати своєю сексуальністю?».

Розробку заняття представлено у табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Заняття п'яте. Сексуальність і табу на неї

	Вправа	Тривалість	Ресурси	Зміст
Включення в тему	Вступ, виявлення очікувань учасників	10 хв.		Повідомлення теми й мети заняття, створення сприятливої атмосфери для згуртування групи
	Вправа «Асоціація до поняття «сексуальність»	10 хв.		Учасники за бажанням висловлюють все те, з чим вони асоціюють «сексуальність»
	Філософсько-психологічне розмірковування: «Що таке сексуальність?»	10 хв.		Донесення до учасників сенсу поняття «сексуальність», стимулювати їх замислитися над природою сексуальності, розкриття поняття «сексуальність» у його багатогранності.
Стимуляція	Стимуляційна вправа «Сексуальність: гранична виразність декількох ліній» (за роботами Т. Марковцевої).	10 хв.		Щоб актуалізувати переживання учасників стосовно проблеми сексуальності у своєму житті, надати змогу учасникам зустрітися зі своїми переживаннями, учасникам пропонують переглянути малюнки (додаток В.4) й обрати той, який викликає найбільшу емоційну реакцію.

Продовж. табл. 3.7

Метафорична репрезентація переживань	Проективна вправа «Моя сексуальність»	20 хв..	Аркуші паперу формату А3, гуашеві фарби, пензлі.	Учасники зображують малюнок на тему «Моя сексуальність», причому їм дають завдання в довільній формі на цьому малюнку розмістити (тобто промалювати) вибране в попередній вправі зображення.
Вільне асоціювання учасника та групи	Асоціації учасників на малюнки	20 хв.		Учасники вільно висловлюють думки стосовно малюнків одне одного; проговорюють, що зачіпає, з чим асоціюються промальовані образи. Для швидшого включення групи в роботу пропонують запитання: «Зауважте свої відчуття, коли ви дивитеся на малюнок. Що це за відчуття?», «Які емоції та образи виникають?», «Можливо, споглядання викликають якісь тілесні реакції?» й т. д.
Робота з метафорою з виходом на ресурс	Психотерапевтична робота з малюнками учасників (у формі групової роботи)	60 хв.		Допомогти в усвідомленні й розумінні себе, своїх переживань, емоцій, внутрішніх протиріч і конфліктів.
Рефлексія	Рефлексія	10 хв.		Відреагування пережитих на занятті емоцій і почуттів; учасники висловлюють враження від заняття й побажання собі й іншим учасникам.

Дослідженню основних етапів розвитку любовного зв'язку між чоловіком і жінкою, визначенню можливих труднощів і перешкод, що можуть виникнути на кожному з цих етапів, а також пошуку шляхів їх вирішення й подолання присвячене заняття «Любов як Альфа й Омега: пошук, усвідомлення, прийняття» (апробація проходила на II Регіональній практичній конференції з арт-терапії «Арт-терапевтична палітра» 16-18 грудня 2011 р.; додаток Б.4).

Поняття «любові» є одним із небагатьох, що виражає практично абсолютну абстрактність, адже кожна людина в поняття любов вкладає свої

власні значення й розуміння. Немає такої людини, яка б тією чи іншою мірою не знала, що таке любов.

Любити означає: відчувати себе, своє буття як особистості незмінним і радісним, незалежно від змін ситуації, ролі, самосприймання («ми не думаємо ні про те, що будемо робити, ні про те, що хотіли б робити, ні про те, що повинні»); переживати минуле, теперішнє і майбутнє як єдиного цілого; відчувати повноту зв'язку між власним «Я» і визнанням цього «Я» іншими людьми. Любов – це мистецтво, яке потребує досвіду та вміння концентруватися, інтуїції та розуміння; словом, його треба осягати.

Причиною того, що багато хто не визнає цієї необхідності, на думку Е. Фромма, є: 1) більшість людей дивиться на любов з позиції «як бути коханим», а не «як любити»; 2) існує уявлення, що проблема в самій любові, а не в здатності любити; 3) змішуються поняття «закоханість» і «стан любові», в результаті чого домінує уявлення про те, що немає нічого легше, ніж любов, у той час як на практиці це зовсім не так [209].

Любов, за Е. Фроммом, є активною зацікавленістю в житті й розвитку того, до кого ми відчуваємо це почуття. Де немає активної зацікавленості, там немає любові [209].

Про універсальність, архетипність теми любові говорять міфи та казки різних часів і народів. Саме про це йдеться зокрема у міфі про Амура і Психею. В одного царя було три дочки. Молодша була гарнішою всіх, її звали Психея. Слава про її красу пролетіла по всій землі, і багато приїжджали лише для того, щоб помилуватися нею. Але Психея страждала від того, що нею тільки милуються: вона прагнула кохання. Батько Психеї за звичаєм того часу звернувся до оракула за порадою, і оракул відповів, що Психею, одягнену в поховальний одяг, потрібно відвести у відокремлене місце для шлюбу з чудовиськом. Нещасний батько виконав волю оракула. Залишившись одна, Психея відчула порив вітру, який переніс її в чудовий палац, де вона стала дружиною невидимого чоловіка. Загадковий чоловік Психеї взяв з неї обіцянку, що вона не буде допитуватися, хто він, не буде прагнути побачити його

обличчя – інакше їм загрожує розлука, багато біди і поневіряння. Але злі сестри, що страшенно їй заздрили, намовили довірливу Психею розгледіти чоловіка, коли він засне. Вночі Психея запалила світильник і, побачивши свого чоловіка, впізнала в ньому бога любові – Амура. Вражена його красою, Психея милувалася Амуром – і тут крапля гарячої олії світильника впала йому на плече, і Амур прокинувся від болю. Ображений, він відлетів, а покинута Психея відправилася шукати свого коханого. Після довгих митарств Психея опинилася під одним дахом з Амуром, але не могла з ним бачитися. Мати Амура – Венера – змусила її виконувати нездійсненні роботи; тільки завдяки чудесній допомозі Психея справлялася з її завданнями. Коли Амур одужав від опіку, він благав Зевса дозволити йому взяти шлюб з Психеєю. Бачачи їх любов і подвиги Психеї в ім'я любові, Зевс погодився на їхній шлюб. Психея отримала безсмертя і була зарахована до сонму богів [98; 221].

Розробка заняття подана у табл. 3.8.

Таблиця 3.8

Заняття шосте. «Любов як Альфа й Омега: пошук, усвідомлення, прийняття»

	Вправа	Тривалість	Ресурси	Зміст
Включення в тему	Вступ, виявлення очікувань учасників	10 хв.		Повідомлення теми й мети заняття, створення сприятливої атмосфери для згуртування групи
	Вправа «Асоціація до поняття «любов»	15 хв.		Учасники по черзі висловлюють свої асоціації до поняття любові або проговорюють, що означає любов для них.
	Філософсько-психологічне розмірковування: «Любов як Альфа й Омега»	10 хв.		Донесення до учасників глибинного сенсу любові, природи любові, стимулювати прагнення відчувати її в собі й знайти в інших.
Стимуляція	Казка «Жінка-Скелет»	10 хв.		Щоб актуалізувати переживання учасників стосовно проблеми любові у своєму житті, надати змогу учасникам зустрітися зі своїми переживаннями, зачитують казку «Жінка-Скелет» із книги К.-П. Естес «Та, що біжить з вовками» (додаток В.5)

Продовж. табл. 3.8

Метафорична репрезентація переживань	Проективна вправа «Намалюй те місце казки, що найбільше сколихнуло твою душу».	20 хв..	Аркуші паперу формату А3, гуашеві фарби, пензлі.	Учасникам пропонується намалювати той фрагмент казки, що найбільше їх схвилював, на що найбільше вони відгукнулися емоціями, почуттями чи «тілом».
Вільне асоціювання учасника та групи	Асоціації учасників на малюнки	20 хв.		Учасники вільно висловлюють думки стосовно малюнків одне одного; проговорюють, що зачіпає, з чим асоціюються промальовані образи. Для швидшого включення групи в роботу пропонують запитання: «Зауважте свої відчуття, коли ви дивитесь на малюнок. Що це за відчуття?», «Які емоції та образи виникають?», «Можливо, споглядання викликають якісь тілесні реакції?» й т. д.
Робота з метафорою з виходом на ресурс	Психотерапевтична робота з малюнками учасників (у формі групової роботи)	60 хв.		Допомогти в усвідомленні й розумінні себе, своїх переживань, емоцій, внутрішніх протиріч і конфліктів. Під час психоаналітичного аналізу казки можна опиратися на тези, подані в додатку В.6.
Рефлексія	Рефлексія	10 хв.		Відреагування пережитих на занятті емоцій і почуттів; учасники висловлюють враження від заняття й побажання собі й іншим учасникам.

На занятті «Розвиток дитини: разом до гармонії» учасники отримали психологічну й інформаційну підтримку стосовно розвитку дитини.

Батьківство можна розглядати як соціально-психологічний феномен, що містить емоційну й оцінно забарвлену сукупність знань, уявлень і переконань стосовно себе як батька, яка реалізується у всіх проявах поведінкового складника цього явища.

У процесі розвитку власне батьківської ідентичності, значне місце належить адаптивним психологічним і поведінковим перебудовам психічної діяльності чоловіка, тобто адаптації до його нової батьківської ролі. Показниками успішної адаптації чоловіка до батьківства є задоволення своєю

батьківською роллю й відсутність проблем у взаємодії з дитиною, що визначається батьківською компетентністю. Важливою детермінантою становлення батьківства є психічний розвиток дитини, адже саме в процесі взаємодії з дитиною відбувається апробація певних способів поведінки, спілкування, що сприяє формуванню компонентів батьківської ідентичності та їхньому розвитку.

Дуже важливим для нормального перебігу процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка є забезпечення тісного фізичного контакту батька й новонародженого, адже, на відміну від матері, чия прив'язаність до дитини формується під час вагітності, в батька початок процесу формування прив'язаності до дитини не пов'язане з тілесним, фізичним почуттям.

Рання активна взаємодія батька з дитиною сприяє швидшій актуалізації компонентів батьківської ідентичності чоловіка й оформленню її в цілісну структуру. Активне залучення батька у взаємодію з дитиною вже кілька днів після її народження спричинює сильні емоційні переживання й призводить до того, що батьки стають набагато активнішими у взаємодії з дітьми надалі, відчувають багато позитивних емоцій, виявляють велику чутливість до потреб дитини [161].

Важливими моментами, що полегшують процес адаптації чоловіка до ролі батька є [161]:

- 1) біологічна потреба продовження роду й передача своїх генів наступним поколінням;
- 2) тісний взаємозв'язок із рідним батьком у дитинстві;
- 3) щирі почуття до жінки, що виношує й народжує його дитину, тісний контакт і турбота про неї під час вагітності;
- 4) «партнерські пологи», тобто присутність батька під час народження дитини;
- 5) догляд за дитиною раннього віку.

У табл. 3.9 подано змістове наповнення заняття «Розвиток дитини: разом до гармонії».

Таблиця 3.9

Заняття сьоме. «Розвиток дитини: разом до гармонії»

	Вправа	Тривалість	Ресурси	Зміст
Включення в тему	Вступ, виявлення очікувань учасників	10 хв.		Повідомлення теми й мети заняття, створення сприятливої атмосфери для згуртування групи
	Групове опрацювання поняття «розвиток»	10 хв.	Фліп-чарт, маркери	Подають узагальнене визначення поняття «розвиток». Ведучий пропонує учасникам називати слова, які вони асоціюють із словом «розвиток», по черзі на кожен букву цього слова. Опісля ведучий зачитує всі слова й підсумовує, що розвиток – це зміни, які відбуваються з часом у будові тіла, психіці й поведінці людини внаслідок біологічних процесів у організмі й впливу навколишнього середовища.
	Інформаційне повідомлення «Етапи розвитку дитини»	15 хв.	Ватман із порожньою таблицею	Цю вправу проводять у формі міні-лекції й групової дискусії. Ведучий пропонує учасникам розпочати спільну роботу над заповненням таблиці. Він пояснює, що ця таблиця дасть змогу усвідомити, як змінюється дитина з віком і як можна сприяти її гармонійному розвитку. Таблицю заповнюють відповідно до етапів соціалізації дитини за еволюційною теорією Еріка Еріксона. У результаті роботи таблиця може мати зміст, поданий у додатку В.7.
Стимуляція	Вправа «Особливості власного розвитку»	15 хв.	Бланки опитувальника (додаток В.8)	Ведучий пропонує заповнити бланки відповідно до такої інструкції: «Подивіться уважно на бланки. На них ви бачите 5 лінійок, кожна з яких починається і закінчується певним твердженням. Між цими твердженнями сім рисочок. Завдання полягає в тому, щоб кожний визначив особисту міру довіри до інших людей. Ви можете поставити ризику посередині, що означатиме, що ви здатні однаково виявляти як довіру, так і недовіру». Після заповнення ведучий роз'яснює, що ці п'ять лінійок означають перші п'ять етапів розвитку людини.

Продовж. табл. 3.9

Метафорична репрезентація переживань	Створення колажу «Розвиток дитини: можливі проблеми і шляхи вирішення»	40 хв..	Аркуші паперу формату А3, клей, ножиці, журнали газети	Актуалізація переживань учасників стосовно проблемних моментів у розвитку дитини, а також стимулювання до пошуку варіантів їхнього вирішення.
Вільне асоціювання учасника і групи	Асоціації учасників на творчу роботу	20 хв.		Учасники вільно висловлюють думки стосовно малюнків одне одного; проговорюють, що зачіпає, з чим асоціюються промальовані образи. Для швидшого включення групи в роботу пропонують запитання: «Зауважте свої відчуття, коли ви дивитеся на малюнок. Що це за відчуття?», «Які емоції та образи виникають?», «Можливо, споглядання викликають якісь тілесні реакції?» й т. д.
Робота з метафорою з виходом на ресурс	Психотерапевтична робота з малюнками учасників (у формі групової роботи)	60 хв.		Допомогти в усвідомленні й розумінні себе, своїх переживань, емоцій, внутрішніх протиріч і конфліктів.
Рефлексія	Рефлексія	10 хв.		Відреагування пережитих на занятті емоцій і почуттів; учасники висловлюють враження від заняття й побажання собі й іншим учасникам

Далі подано обґрунтування ефективності впровадження «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка».

3.3. Аналіз ефективності впровадження «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка»

Визначення ефективності «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» було реалізовано через квазіекспериментальне дослідження, де контрольною групою виступили чоловіки, безпосередньо задіяні в програмі.

Вибір такої стратегії зумовлений:

1) добровільною участю досліджуваних у «Програмі оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка», яка зумовлена особистісним усвідомленням порушень у розвитку власної батьківської ідентичності, а забезпечити еквівалентного досліджуваного з такою самою життєвою історією неможливо;

2) програма є короткотривалою, отримані усвідомлення є тільки тригером процесу перебудови батьківської ідентичності;

3) завданням квазіексперименту є вирішення конкретних практичних завдань, що є важливими для конкретного індивіда, а це, своєю чергою, не передбачає перенесення його досвіду на популяцію.

Квазіекспериментальні плани будують на основі такого визначення поняття квазіексперименту: квазіекспериментом є дослідження, спрямоване на встановлення причинно-наслідкового зв'язку між двома змінними, в якому, проте, відсутня процедура попереднього вирівнювання груп, тобто паралельний контроль за участю контрольної групи замінюють порівнянням результатів тестування групи до й після експериментального впливу. Квазіекспериментальне планування є спрощеною схемою дослідження, що дозволяє послідовно змінювати лише одну незалежну змінну. Такі плани рекомендовано застосовувати в тих випадках, коли існують неконтрольовані чинники, що є загрозою для внутрішньої валідності та їх необхідно мінімізувати [52; 59].

Ми обрали варіант поширеного квазіекспериментального плану – план дискретної часової серії. Під час застосування цього плану співставляють результати, отримані до й після експериментального впливу на одних і тих самих досліджуваних. Водночас застосовують так званий багаторазовий вимір, що дозволяє контролювати окремі загрози внутрішньої валідності.

Процедура тестування й експериментальних випробувань згідно з цим планом полягає в такому:

- 1) виявляють початковий (базовий) рівень залежної змінної за допомогою серії послідовних тестувань;
- 2) досліджувані беруть участь у серії експериментальних випробувань;
- 3) порівнюють рівні залежної змінної до і після експериментальних випробувань.

Квазіекспериментальні плани, побудовані за схемою часових серій для однієї групи, за структурою схожі з експериментальними планами для одного досліджуваного.

Комплексною залежною змінною в цьому разі є компоненти батьківської ідентичності чоловіка, тобто показники змістового, оцінного й ціннісно-сміслового вимірів.

Незалежною змінною є «Програма оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка».

Додатковими змінними є: вік учасників експерименту, наявність/відсутність дітей, виховання в повній/неповній сім'ї, освіта.

Вплив додаткових змінних ми контролювали через урахування цих особливостей під час інтерпретації результатів психодіагностичного обстеження.

Отримані результати діагностичних зрізів даних ми аналізували за допомогою порівняльного аналізу за Т-критерію Вілкоксона.

Т-критерій Вілкоксона є непараметричним аналогом парного критерія Стьюдента (t-критерій для залежних вибірок) для порівняння досліджуваних до здійснення експериментального впливу й після нього. Цей непараметричний

критерій заснований на рангах. Критерій Вілкоксона використовують для зіставлення показників, отриманих в двох різних умовах при одній тій же вибірці досліджуваних. Він дозволяє встановити не тільки спрямованість змін, але й їх вираженість, тобто визначає, чи є зрушення показників у якомусь одному напрямку більш інтенсивним, ніж у іншому. Критерій може бути використаний, якщо досліджувана ознака виміряна в шкалі порядку або шкалі інтервалів. Обсяг вибірки – від 5 до 50 осіб (у нашому випадку було 19 досліджуваних). Нульові зсуви з розгляду виключаємо та кількість спостережень (n) зменшуємо на кількість цих нульових зсувів.

Експериментальне дослідження ми проводили впродовж 2015-2016 рр.

Робота в групах (а їх було дві – чисельністю 8 і 11 осіб) мала системний, цілісний характер, відповідно до розробленої програми загальною тривалістю 24,5 год. Робота в групах передбачала щотижневі зустрічі впродовж двох місяців.

Окрім самозвітів самих учасників програми, ми отримали показники рівня сформованості батьківської ідентичності, що містить такі критерії: 1) позитивні характеристики і ознаки, якими чоловік позначає себе як батька (змістовий і оцінний виміри); 2) наявність цінності батьківства й дитини (ціннісно-смісловий вимір).

Для проведення до- й післяекспериментальних діагностичних зрізів були обрані такі методики: методика Куна-Макпартленда «Хто я?» для дослідження показників, що формують змістовий і оцінний виміри й опитувальник «Свідоме батьківство», авторами якого є М. Єрміхіна й Р. Овчарова, для визначення показників ціннісно-сміслового рівнів.

Обґрунтування методики Куна-Макпартленда «Хто я?» подано в попередньому розділі.

Що ж до опитувальника «Свідоме батьківство», то він реалізує системний, діагностично-розвивальний підхід до оцінки себе як батька, батьківських установок і очікувань, відношень, почуттів, позицій, відповідальності, стилю сімейного виховання; до оцінки джерел знань і уявлень

про батьківство. Запропонований опитувальник виконує три функції: 1) діагностичну; 2) рефлексивну; 3) стимулювальну.

Цей опитувальник можна використовувати під час індивідуальної діагностики чоловіка для констатації усвідомленості батьківства, а також під час роботи з подружньою парою для оцінки узгодженості позицій обох батьків за різними компонентами суб'єктивного аспекту батьківства. Завдяки порівняльному аналізу відповідей подружжя можна виявити конфліктні позиції, а також позиції подружньої невідповідності в компонентах батьківства. Опитувальник має дві форми – для батьків і матерів. У нашому дослідженні ми використовували варіант для чоловіків (додаток А.11).

Перед впровадженням програми було здійснено перший діагностичний зріз – обстеження респондентів на основі вищезазначених методик.

З метою перевірки ефективності застосованої програми оптимізації процесу становлення батьківської ідентичності було проведено другий діагностичний зріз із застосуванням тих самих методик. Отримані результати обох зрізів були порівняні між собою (табл. 3.10 – 3.14).

Таблиця 3.10

Динаміка показників розподілу респондентів за типами особистості до та після реалізації «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» (N=19)

Типи	1-ий зріз		2-ий зріз		Приріст
	n	%	n	%	
Емоційно-полярний	7	36,84	3	15,78	-21,06
Врівноважений	5	26,32	11	57,89	31,57
Той, хто сумнівається	2	10,53	2	10,53	0
Наявність кризових переживань	3	15,78	1	5,26	-10,52
Не визначили	2	10,53	1	5,26	-5,27

Як бачимо, в результаті проходження «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» зменшилася кількість чоловіків, що переживали кризові стани відносно своєї ідентичності, а також відбулося зміщення акценту з емоційно-полярного особистісного типу в бік урівноваженого, що свідчить про корекційний і терапевтичний ефект передбачених програмою занять.

Таблиця 3.11

Динаміка показників розподілу респондентів за групами ідентифікаційних характеристик до та після реалізації «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» (N=19)

Ідентифікаційні характеристики	1-ий зріз		2-ий зріз		Приріст
	n	%	n	%	
Рефлексивне «Я»	1	5,26	6	31,59	26,33
Соціальне «Я»	3	15,78	3	15,78	0
Діяльне «Я»	4	21,06	2	10,53	-10,53
Комунікативне «Я»	1	5,26	1	5,26	0
Фізичне «Я»	5	26,32	2	10,53	-15,79
Перспективне «Я»	1	5,26	3	15,78	10,52
Матеріальне «Я»	4	21,06	2	10,53	-10,53

Щодо ідентифікаційних характеристик, то відзначаємо значний приріст (26,33%) за показником «Рефлексивне Я». Для сучасних батьків здатність до рефлексії є чи не найважливішою, адже вона дає змогу, зважаючи на індивідуальні й вікові особливості дитини, свідомо шукати найбільш ефективний стиль для виховання.

Таблиця 3.12

Динаміка показників розподілу респондентів за місцем розташування статевої приналежності до та після реалізації «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» (N=19)

Місце розташування статевої приналежності	1-ий зріз		2-ий зріз		Приріст
	n	%	n	%	
На перших позиціях	6	31,59	17	89,48	57,89
На середніх позиціях	6	31,59	1	5,26	-26,33
Наприкінці списку	3	15,78	1	5,26	-10,52
Не зазначили	4	21,05	0	0	-21,05

Показовим є процентний розподіл учасників за місцем розташування статевої приналежності в списку особистісних характеристик до й після проходження програми. Можемо зазначити різке збільшення (на 57,89%) кількості респондентів, які визначення статі поставили на перші позиції списку й, що особливо значуще, в післяекспериментальному зрізі не виявилось жодного учасника, який би не зазначив свою стать узагалі.

Таблиця 3.13

Динаміка показників розподілу респондентів за місцем розташування визначення себе як я-батько й я-майбутній батько до та після реалізації «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» (N=19)

Місце розташування визначення себе як я-батько, я-майбутній батько	1-ий зріз		2-ий зріз		Приріст %
	n	%	n	%	
На перших позиціях	4	21,05	13	68,42	47,37
На середніх позиціях	4	21,05	5	26,32	5,27
Наприкінці списку	2	10,52	0	0	-10,52
Не зазначили	9	47,37	1	5,26	-42,11

Показовим також є розподіл досліджуваних за місцем розташування визначення себе як я-батько та я-майбутній батько. Знову-таки помітне різке збільшення (на 47,37%) кількості тих учасників, які поставили цю характеристику на перші позиції списку, й лише один учасник після проходження програми не зазначив цю характеристику взагалі, на противагу дев'яťом, які не зазначили цього перед участю в «Програмі оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка».

Таблиця 3.14

Динаміка показників розподілу респондентів за компонентами ціннісно-смыслового виміру до та після реалізації «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» (N=19)

Рівень розвитку	1-ий зріз		2-ий зріз		Приріст
	n	%	n	%	%
<i>Батьківської позиції</i>					
Високий	3	15,79	8	42,11	26,32
Середній	7	36,84	9	47,37	10,53
Низький	9	47,37	2	10,52	-36,85
<i>Батьківських почуттів</i>					
Високий	5	26,32	8	42,11	15,79
Середній	4	21,05	10	52,63	31,58
Низький	10	52,63	1	5,26	-47,37
<i>Батьківської відповідальності</i>					
Високий	5	26,32	8	42,11	15,79
Середній	5	26,32	9	47,37	21,05
Низький	9	47,37	2	10,52	-36,85
<i>Батьківських установок і очікувань</i>					
Високий	6	31,57	9	47,37	15,79
Середній	4	21,05	8	42,11	21,05
Низький	9	47,37	2	10,52	-36,85
<i>Сімейних цінностей</i>					
Високий	6	31,57	14	43,68	12,11
Середній	8	42,11	5	26,32	-15,79
Низький	5	26,32	0	0	-26,32
<i>Батьківського ставлення</i>					
Високий	5	26,32	9	47,37	21,05
Середній	8	42,11	10	52,63	10,52
Низький	6	31,57	0	0	-31,57

На рис. 3.1 представлено абсолютний приріст показників змістового й оцінного вимірів.

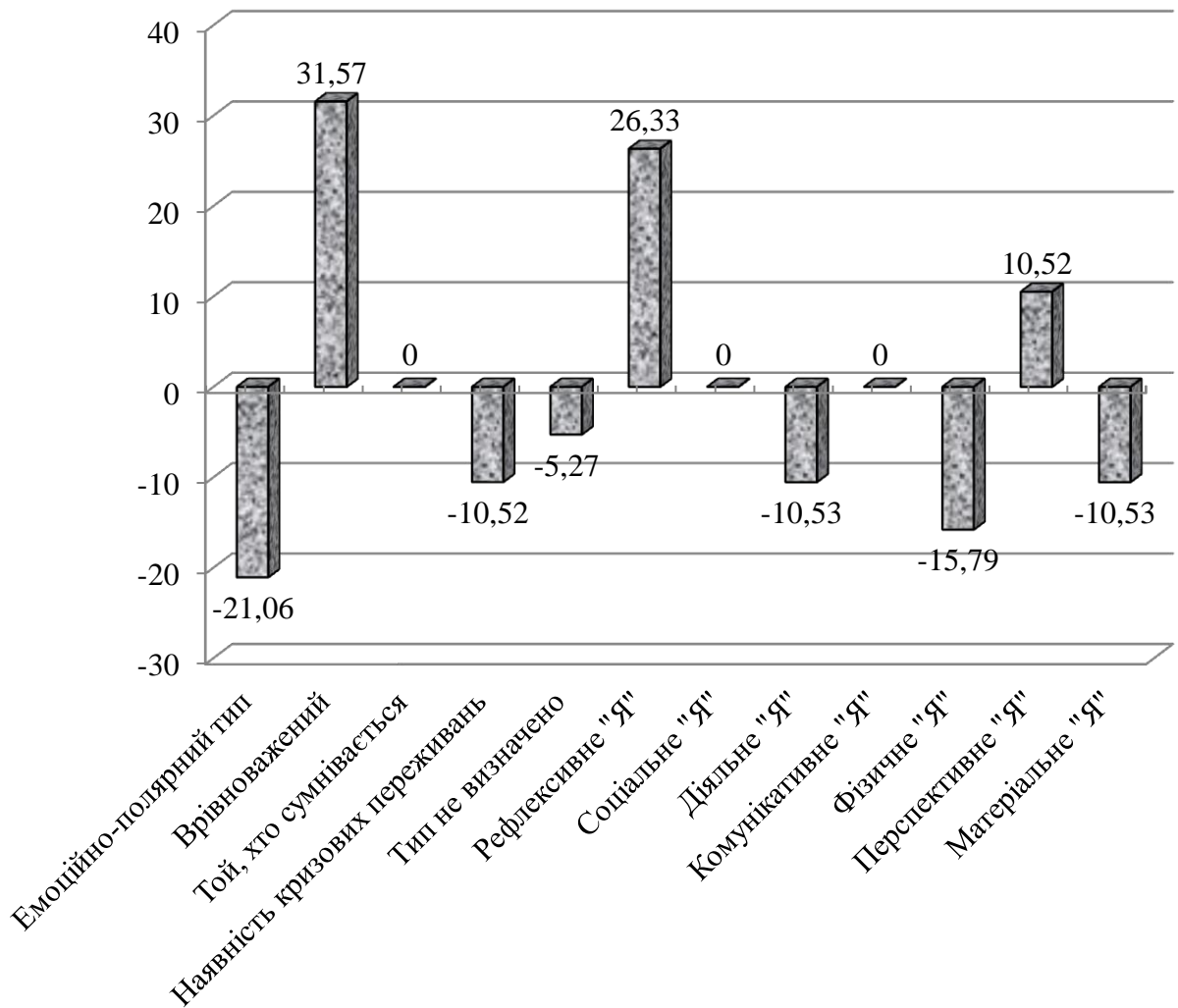

Рис 3.1. Динаміка приросту (y%) показників сформованості батьківської ідентичності чоловіка за змістовим і оцінним вимірами до й після реалізації «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка»

Фіксуємо значні від'ємні прирости за всіма низькими рівнями показників змістового та оцінного виміру та плюсові прирости за високими та середніми рівнями сформованості показників змістового та оцінного виміру.

На рис. 3.2 представлено абсолютний приріст показників ціннісно-смыслового виміру.

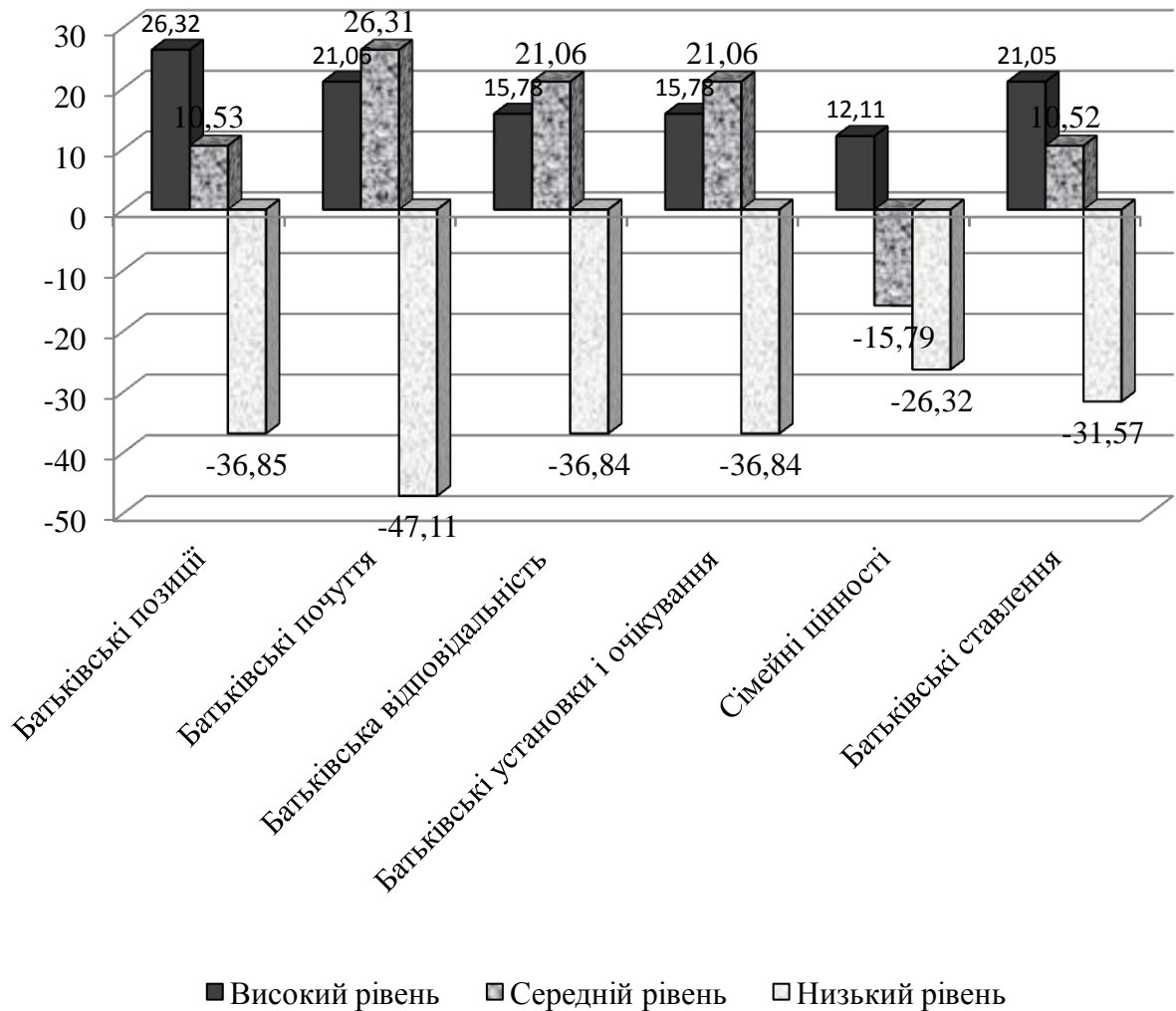

Рис. 3.2. Динаміка приросту (у%) показників сформованості батьківської ідентичності чоловіка за ціннісно-смысловим виміром до й після реалізації «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка»

Фіксуємо значні від'ємні прирости за всіма низькими рівнями показників ціннісно-смыслового виміру та плюсові прирости за високими та середніми рівнями сформованості показників ціннісно-смыслового виміру.

Отримані результати діагностичних зрізів даних ми аналізували за допомогою порівняльного аналізу за Т-критерієм Вілкоксона ($T_{emp}(42) \leq T_{кр}(53)$, при $p \leq 0,05$), що дозволило підтвердити гіпотезу про ефективність «Програми оптимізації розвитку батьківської ідентичності чоловіка».

Наприкінці учасникам пропонували написати відгук про участь у програмі, а також було запропоновано продовжити речення, які починали так: «Як майбутній батько я хочу», «Як майбутній батько я повинен» для чоловіків, які ще не мали дітей, і «Як батько я хочу», «Як батько я повинен» для чоловіків, які вже були батьками. Загалом було отримано 114 тез-тверджень, які ми розподілили за типами цінностей. Зведені результати представлено в табл. 3.15.

Таблиця 3.15

Результати розподілу відповідей респондентів після проходження «Програми оптимізації процесу становлення батьківської ідентичності»

Твердження (цінність)	Кількість відповідей
Як батько я повинен:	
дбати про фінансове забезпечення сім'ї	24
забезпечити здоров'я дітей	22
виявляти турботу про дружину й дітей	16
знайти хорошу дружину та маму своїм дітям	6
Як батько я хочу:	
щастя для свої дітей	20
вміти чути й розуміти своїх дітей	14
любові й поваги від своїх дітей	12

У звітах-відгуках реальні батьки писали про велику відповідальність перед дитиною, яку вони відчували після її народження. Ця відповідальність водночас і тішить їх, і стає своєрідним каталізатором до переосмислення цінностей, до внутрішньо особистісних змін.

Для прикладу наведемо цитати з відгуків:

«Ставши батьком, уже в перші хвилини я відчув велику відповідальність: виховати і виростити здорову слухняну дитину, здібну ученицю, турботливу дружину, щиру подругу, дбайливу маму... Подобається мені як батькові почуття

відповідальності й турботи до своєї дитини...» (батько двох дітей, 34 роки).

«Після півтори року одруження в нас народився хлопчик. Моє життя тоді докорінно змінилося. Я відчув велику відповідальність перед цією маленькою людиною... Мені подобається те, що після народження сина я став більш серйозним, готовим робити все заради свого сина й дружини» (батько однієї дитини, 35 років).

Поява дитини зближує чоловіка й дружину, підносить їх на новий рівень стосунків. Проілюструємо це цитатою з відгуку:

«З появою в нашій сім'ї дитини в нас усе змінилося. Ми стали краще розуміти один одного. Син навчив нас бути стриманими, добрими й допомагати один одному в будь-якій ситуації... Я щасливий, що він у нас є» (батько однієї дитини, 37 років).

Дитина дозволяє батькам побачити свої негативні риси, свої недоліки, пробуджує нестримне бажання «виправитися», стати кращими. Для ілюстрації наведемо цитату з відгуку:

«Кожна людина стає щасливою, відчувши себе матір'ю чи батьком. Серце наповнює гордість і водночас щире почуття, коли притискаєш до себе маленьке крихітне дитячко. Батьками не народжуються, ними стають. І звичайним є прагнення кожного стати хорошими батьками для своєї дитини. Я намагаюся розуміти свою дитину, її прагнення, але насправді дуже важко інколи стриматися, коли щось негарне скоїть дитина. Іноді ми думаємо, що криком можна дитину чогось навчити та, заспокоївшись, розуміємо, що дитина – це маленьке «Я», яке потрібно нам поважати, й, можливо, саме дитина дає змогу побачити себе з боку» (батько двох дітей, 35 років).

Наведемо уривок із відгуку одного з учасників, батька двох дітей, якому на час проходження програми виповнилося 42 роки, що, на нашу думку, дуже яскраво передає всі переживання й усвідомлення учасників програми (стилістика збережена): «Дитина – це глас істини, кришталь чеснот, криниця любові, джерело натхнення, найцінніший скарб всесвіту й землі, найвищий

дарунок долі й тест на зрілість, чистий аркуш, на якому ми (я й суспільство) намалюємо шедевр!, шарж?!, карикатуру?, мазню???, наснага життя, джерело енергії, радості, всіх почуттів, в тому числі страху й відчаю. Дитина – це всесвіт, який ми не цінуємо, коли маємо й шаленіємо, коли втрачаємо; янгол, що охороняє нас усе життя, аж до останнього віддиху, полігон для експериментаторів, «квітка щастя» Землі. Це Особа, що має ясне мислення, гаряче любляче серце, максимальні почуття й інстинкти правди й добра. Дитина – сіль Землі, любіть її, насолоджуйтеся нею, бережіть її! Дитина – це стан, а не статус, не втрачайте його в собі, не руйнуйте в іншому, бо, втративши, не відновите ніколи!!! Дивіться на світ очима дітей і світ буде веселкою!!!».

Отже, основою «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» є авторська шестиступенева модель фокусної психокорекційної й психотерапевтичної роботи, висока ефективність роботи за якою досягається завдяки концентрації процесу терапії на конкретній заданій темі, що робить можливими отримання значних результатів за короткий термін.

Модель базується на психодинамічному підході до психотерапевтичної діяльності, який розвиває ідею про існування несвідомого в структурі людської психіки й пояснює наявність «внутрішнього конфлікту» неприйняттям тих чи тих виявів власної особистості.

Шестиступенева модель групової фокусної психокорекційної й психотерапевтичної роботи передбачає послідовне проходження за заняття шести ступенів. На першому ступені (включення в тему, фокус) відбувається знайомство з учасниками, створення сприятливої для роботи атмосфери й включення їх у тему, тобто визначення й окреслення фокусу роботи психотерапевтичної групи. Другий ступінь (стимуляція учасників) передбачає використання різних технік із метою стимулювання учасників групи щодо роботи в тій чи тій темі (фокусі). На цьому етапі використовують різноманітні техніки з арт-, казко- й тілесно орієнтованої психотерапії. На третьому ступені (метафорична репрезентація переживань і/чи відчуттів) учасникам пропонують

метафорично зобразити свої відчуття/переживання, використовуючи малюнкові методи. Четвертий ступінь (вільне асоціювання учасника й групи) передбачає вільне асоціювання стосовно малюнків самим автором малюнка, а також і іншими учасниками групи, що значно розширює сферу пізнання, розуміння й можливості рефлексивного відреагування кожного учасника. На п'ятому ступені (робота з метафорами з виходом на ресурс) відбувається почергова робота з метафорами, які промалювали учасники, з виходом на ресурс для кожного учасника. Опосередкована робота з проблемою клієнта через метафору теж значно зменшує енергетичні й часові затрати в психотерапевтичній і психокорекційній роботі, адже не потрібно знімати надмірні захисти й долати опір. Шостий ступінь (рефлексія) полягає в рефлексивному відреагуванні учасниками своїх відчуттів, емоцій, переживань та інсайтів.

«Програма оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» передбачає: психодіагностику й психокорекцію вад психічного розвитку, пов'язаних із становленням чоловіка-батька; інформаційну підтримку батьківської сфери сучасного чоловіка; створення оптимальних умов для успішного розвитку батьківської ідентичності.

Основою розробки змістової частини програми були такі принципи: принцип єдності й послідовності діагностичного й корекційного етапів; принцип системності психологічного впливу; принцип «тут і тепер» (аналіз тих подій, які відбулися раніше та є особистісно значущими для чоловіка в цей конкретний момент); принцип комплексності.

Загальна структура програми містить необхідні елементи забезпечення психотерапевтичної групової динаміки й вправи, спрямовані на корекцію й вирішення проблем, що були результатом негативного досвіду стосунків чоловіка з власними батьками, протилежною статтю, а також внутрішньо особистісних конфліктів, пов'язаних із сприйняттям себе як я-чоловік і я-батько (чи майбутній батько).

Комплекс занять, які містить програма, розроблено таким чином, що відбувається послідовне ретроспективне «проходження» учасниками етапів розвитку батьківської ідентичності чоловіка з фокусом на найбільш чутливу для відповідного періоду тему.

У результаті проходження «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» зменшилася кількість чоловіків, що переживали кризові стани відносно своєї батьківської ідентичності, відбулося зміщення акценту з емоційно-полярного особистісного типу в бік урівноваженого. Зафіксовано значущий приріст показників змістового й оцінного, а також ціннісно-сислового вимірів батьківської ідентичності чоловіка.

Основні результати третього розділу відображено в працях [161; 166].

ВИСНОВКИ

Здійснене комплексне дослідження впливу сім'ї на процес розвитку батьківської ідентичності чоловіка дало змогу зробити такі висновки й узагальнення:

1. Зміна образу батька, наділення чоловіка тими чи тими батьківськими й сімейними функціями нерозривно пов'язані зі зміною панівного суспільного ладу й провідною соціальною ситуацією людського існування. Будучи осередком суспільства, сім'я найбільш чутливо реагувала на всі його перебудови й максимально яскраво відображала ці зміни в особливостях свого функціонування.

2. Батько зокрема й родителі загалом відіграють вирішальну роль у становленні особистості сина. Чоловік «повертатиме» своїй дитині ті емоції й почуття, які він отримав у власному дитинстві від своїх батьків. Через батьківські вербальні й невербальні послання хлопець формує уявлення про себе, про інших і свої батьківські функції.

3. Батьківська ідентичність чоловіка є результатом усвідомлення соціальної ролі батька, прийняття чоловіком себе як батька, відчуття повної тотожності собі в цьому, а також відповідності поведінки внутрішній моделі батька. Розвиток батьківської ідентичності чоловіка містить три періоди: доактуалізаційний, перехідний і актуалізаційний. Доактуалізаційний період охоплює три етапи: 1) засвоєння моделей батьківської поведінки; 2) формування фізіологічної готовності до репродуктивної діяльності; 3) диференціацію статевої й батьківської сфер, усвідомлення власної готовності чи неготовності до батьківства. Перехідний період є четвертим етапом у розвитку батьківської ідентичності чоловіка, що супроводжується загостренням переживань стосовно свого батьківства й трансформацією стосунків між партнерами як майбутніми батьками. Актуалізаційний період характеризується власне актуалізацією батьківських почуттів і батьківської ідентичності як

цілісного утворення й охоплює п'ятий етап розвитку батьківської ідентичності чоловіка.

4. Батьківська ідентичність є продуктом трансформаційної взаємодії психологічних особливостей конкретного чоловіка (що є стержневою віссю цього утворення), культурно-історичних, а також соціальних умов його життєдіяльності, пропущених крізь призму його батьківської та власної сім'ї. Результати цього заломлення будуть здебільшого неусвідомлювані (якщо мова йде про батьківську сім'ю) й усвідомлені (якщо мова йде про власну сім'ю чоловіка).

5. Згуртованість батьківської сім'ї безпосередньо впливає на емоційний аспект сприймання чоловіком себе як «Я-батько» в актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності. Згуртованість батьківської сім'ї є тим важливим чинником, що визначає міру емоційного включення чоловіка-батька у створену ним сім'ю. Чим згуртованішою була батьківська сім'я, тим більш емоційно включений чоловік-батько у свою власну сім'ю. Експресивність (насиченість, сила й різноманітність емоційних реакцій) батьківської сім'ї визначає здатність чоловіка усвідомлювати, переживати й виявляти емоційні реакції в актуалізаційному періоді розвитку батьківської ідентичності. Високий рівень конфліктності в сім'ї формує на когнітивному рівні таке уявлення про себе як майбутнього батька, яке містить авторитаризм, деспотичність і т. д., що сильно пов'язане зі сприйняттям власного батька. Чим більшим ступенем батьківського контролю відзначалася батьківська сім'я, тим більше образ себе як майбутнього батька, так і образ «Я-батько», містить такі характеристики, які передбачають батьківський контроль над дотриманням норм і правил усередині сім'ї.

6. За результатами емпіричного дослідження з урахуванням виявлених особливостей було розроблено «Програму оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка», яка передбачає: психодіагностику й психокорекцію вад психічного розвитку, пов'язаних із становленням чоловіка-батька; інформаційну підтримку батьківської сфери сучасного чоловіка;

створення оптимальних умов для успішного розвитку батьківської ідентичності. В основу програми покладено шестиступеневу модель фокусної психокорекційної та психотерапевтичної роботи, ефективність якої забезпечується зосередженням процесу терапії на заданій темі, що робить можливими отримання значних результатів за короткий термін.

7. У результаті проходження «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» зменшилася кількість чоловіків, що переживали кризові стани відносно своєї батьківської ідентичності, відбулося зміщення акценту з емоційно-полярного особистісного типу в бік урівноваженого. Зафіксовано значущий приріст показників змістового й оцінного, а також ціннісно-сміслового вимірів батьківської ідентичності чоловіка.

Розв'язання поставлених завдань сприяє глибшому психологічному пізнанню феномену батьківська та шляхів розвитку батьківської ідентичності. Перспективою подальших досліджень є встановлення закономірностей розвитку батьківської ідентичності чоловіка на різних етапах функціонування сім'ї й розвитку дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В. В. Половая дифференциация и сексуализация детства: горький вкус запретного плода. *Вопросы психологии*. Москва, 2003. №5. С. 103–120.
2. Абрамова Г. С. Алгоритмы работы психолога со взрослыми. Москва, 2003. 223 с.
3. Абрамова Г. С. Возрастная психология: учебное пособие для студентов вузов. Москва, 1999. 672 с.
4. Авдеева Н. Н., Мещерякова С. Ю. Вы и младенец: у истоков общения. Москва, 1991. 160 с.
5. Авдеева Н. Н. Роль матери и отца в развитии ребенка в раннем возрасте. *Дошкольное образование*. Москва, 2005. №3. с.101-106; №5. С. 110-117; №7. С. 117-123.
6. Аверьянов Л. Я. Контент-анализ: монография. Москва, 2007. 286 с.
7. Адлер А. Понять природу человека. Санкт-Петербург, 2000. 254 с.
8. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов. Ростов-на-Дону, 1998. 448 с.
9. Алексеева А. В. Трансформация семейных ролей мужчины и женщины в современном украинском обществе. *Семейная психология и семейная терапия*. Киев, 2003. N 4. С. 25–29.
10. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. Москва, 2000. 272 с.
11. Алексеева А. В. Маскулініть/фемінність як чинник особистісної самоідентифікації у юнацькому віці. *Соціологія*. Київ, 2005. С. 9–18.
12. Андреева Т. Семейная психология. Санкт-Петербург, 2004. 244 с.
13. Антонова Н. Личностная идентичность современного педагога и особенности его общения. *Вопросы психологии*. Москва, 1997. № 6. С. 23–30.

14. Антонова Н. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. *Вопросы психологи.* Москва, 1996. № 1. С. 131–143.
15. Бандура А., Уолтерс Р. Принципы социального научения. *Современная зарубежная социальная психология.* Москва, 1984. С. 55–60.
16. Бебчук М. А., Рихмайер Е. А. Практическая психодиагностика семьи. Москва, 2012. 148 с.
17. Бейкер К. Варга А. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика. Москва, 2005. 496 с.
18. Бек У. Космополитическое мировоззрение. Москва, 2008. 311 с.
19. Берд Ш. Теоретизируя маскулинности: современные тенденции в социальных науках. *Наслаждение быть мужчиной: западные теории маскулинности и постсоветские практики.* Санкт-Петербург, 2008. с. 7–37.
20. Берлингейм Д. Доэдиповы отношения между отцом и ребенком. *Журнал практической психологии и психоанализа.* Москва, 2002. № 2. URL: <http://psyjournal.ru/j3p/pap?id=20020210> (дата звернення: 12. 11. 2011 р.).
21. Берн Ш. Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения. Санкт-Петербург, 2007. 318 с.
22. Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту: в українському перекладі з паралельними місцями / переклад Патріарха Філарета (Денисенка). Київ, 2004. 1416 с.
23. Бион У. Элементы психоанализа. Москва, 2009. 127 с.
24. Бодалев А. А., Столин В. В. Общая психодиагностика. Санкт-Петербург, 2006. 440 с.
25. Бойко В. В. Потребность в детях. *Учебное пособие по психологии материнства для факультетов: психологических, медицинских и социальной работы.* Самара, 2003. С. 3–80.
26. Большой психологический словарь / составители Б. Мещеряков, В. Зинченко. Санкт-Петербург, 2005. 672 с.

27. Борисенко Ю. В. Психология отцовства. Москва-Обнинск, 2007. 220 с.
28. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. Київ, 1996. № 3. С. 26–33.
29. Боулби Дж. Привязанность. Москва, 2003. 477 с.
30. Буленко Т. В., Мушкевич М. І., Федоренко Р. П. Діагностика особистості в практичній діяльності психолога: посібник. Луцьк, 1996. 311 с.
31. Буленко Т. В. Соціально-психологічні основи функціонування сучасної сім'ї. *Науковий вісник ВДУ*. Луцьк, 1998. № 9. С.132–136.
32. Бурлачук Л., Морозов С. Словарь-справочник по психодиагностике. Санкт-Петербург, 2005. 520 с.
33. Варга А. Я., Драбкина Т. С. Системная семейная психотерапия: краткий лекционный курс. Санкт-Петербург, 2001. 144 с.
34. Василец Т. Б. Мужчина и женщина – тайна сакрального брака. Санкт-Петербург, 2010. 496 с.
35. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники. Москва, 1999. 176 с.
36. Винникотт Д. Маленькие дети и их матери. Москва, 1998. 80 с.
37. Выготский Л. С. Психология развития человека. Москва, 2005. 1136 с.
38. Витакер К. Полуночные размышления семейного терапевта. Москва, 2004. 208 с.
39. Галян І. М. Психодіагностика: посібник. Київ, 2009. 464 с.
40. Гасюк М., Шевчук Г. Вагітність як нормативна криза особистості жінки *Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні: збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції*. Дрогобич, 2005. С. 132–133.
41. Гасюк М. Б., Пушкарук І. Ю. Нормативна криза становлення батьківської та материнської сфер особистості періоду перинатального розвитку дитини. *Актуальні проблеми психології*. Київ, 2011. Т. 11. Вип. 4.

Ч. 1. С. 205–212.

42. Гасюк М. Б., Шевчук Г. С. Проективна методика та психомалюнок: теорія, практика, експериментально-математична обробка. Івано-Франківськ, 2010. 184 с.

43. Гилмор Д. Становление мужественности: культурные концепты маскулинности. Москва, 2005. 264 с.

44. Гнатенко П., Павленко В. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз. Київ, 1999. 466 с.

45. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія: навчальний посібник. Київ, 2004. 308 с.

46. Говорун Т., Кікінежді О. Стать та сексуальність: навчальний посібник. Тернопіль, 1999. 384 с.

47. Головащенко С. І. Історія християнства: навчальний посібник. Київ, 1999. 350 с.

48. Горностаєв П. П. Гендерний розвиток та гендерна ідентичність особистості, особливості чоловічої та жіночої соціалізації. *Гендерні студії: освітні перспективи* (навчально-методичні матеріали). Київ, 2003. С. 5–21.

49. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. Москва, 2000. 304 с.

50. Григорова Т. В. Психология отцовско-детских отношений в историко-культурной перспективе. *История отечественной и мировой психологической мысли*. Москва, 2006. С. 188–190.

51. Груповий психоаналіз: навчальний посібник / ред. О. Фільца, Р. Гаубля, Ф. Лямотт. Львів, 2004. 192 с.

52. Гудвин Дж. Исследование в психологии: методы и планирование / перевод с англ. Санкт-Петербург, 2004. 558 с.

53. Гурко Т. А. Родительство: социологические аспекты. Москва, 2003. 160 с.

54. Джеймс М., Джонгвард Д. Рожденные выигрывать. Трансакционный анализ с гештальтупражнениями. Москва, 1993. 336 с.

55. Джеймс У. Психология / ред. Л. Петровской. Москва, 1991. 368 с.
56. Дмитерко-Карабин Х. М. Смесложиттєві орієнтації особистості: теорія, діагностика, рефлексія у психотерапевтичній групі: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2006. 160 с.
57. Добряков И. В. Перинатальная психология: монография. Москва, 2010. 271 с.
58. Долинська Л. В., Демидова Т. А. Ідентифікація з батьками як механізм формування образу майбутньої сім'ї. *Психологія: збірник наукових праць НПУ імені Драгоманова*. Київ, 2000. Вип. 2 (9). Ч. I. С. 156–160.
59. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология. Санкт Петербург, 2000. 320 с.
60. Дружинин В. Н. Психология семьи. Санкт-Петербург, 2006. 176 с.
61. Эйдемиллер Э., Александрова Н., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург, 1999. 652 с.
62. Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. Семейный диагноз и семейная психотерапия: учебное пособие для врачей и психологов. Санкт-Петербург, 2006. 352 с.
63. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва, 1996. 634 с.
64. Эстес К.-П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях. Киев, 2006. 496 с.
65. Этчегоев Г. Контрперенос. *Эра контрпереноса: антология психоаналитических исследований*. Москва, 2005. С. 71–147.
66. Евсеенкова Ю. В. Система отношений в диаде отец-ребенок как фактор развития личности. *Семейная психология и семейная терапия*. Москва, 2003. №4. С. 30–48.
67. Єрмусевич О. І. Діалог у сім'ї: психологічна допомога засобами системної сімейної терапії та екзистенційно-гуманістичного підходу. *Актуальні проблеми психології*. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2013. Том III. Випуск 9. С. 198–209.

68. Захаров А. И. Неврозы у детей и психотерапия. Санкт-Петербург, 2000. 518 с.
69. Захаров А. И. Ребенок до рождения и психотерапия последствий психических травм. Санкт-Петербург, 1998. 678 с.
70. Зацепин В. И. Брак и семья. *Психология семьи: учебное пособие*. Самара, 2007. С. 3–35.
71. Зелінська Т. М. Амбівалентність особистості. Теорія, діагностика і психокорекція: навчальний посібник. Київ, 2010. 256 с.
72. Зелінська Т. Маскулінність та батьківська амбівалентність. *Психологія і суспільство*. Тернопіль, 2003. №1. С. 90–102.
73. Зливков В. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології. *Соціальна психологія*. Київ, 2006. № 5. С. 128–136.
74. Иванова Н. Л., Мазилова Г. Б. Изменения этнической и гражданской идентичности в новых общественных условиях. *Вопросы психологии*. Москва, 2008. № 2. С. 83–93.
75. Ильин Е. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. Санкт-Петербург, 2003. 544 с.
76. Ильин Е. Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург, 2004. 701 с.
77. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості: монографія. Київ, 1998. 220 с.
78. Карпенко З. С. Гендерна специфіка ментальності (на матеріалі поетичної творчості). *Мова і культура*. Київ, 2004. Вип. 7. Т.1. С. 312–317.
79. Карпенко З. С. Міжстатеві стосунки в дзеркалі історичної перспективи. *Етнопсихологічні орієнтири сімейного виховання: навчально-методичний посібник*. Івано-Франківськ, 1996. С.35–54.
80. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства. Стратегии психотерапии. Москва, 2000. 464 с.

81. Кернберг О. Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях / перевод с англ. А. Ф. Ускова. Москва, 1998. 368 с.
82. Кікінежді О. Гендерно-освітні технології як психолого-педагогічний супровід статевої соціалізації особистості. *Освіта регіону*: науковий журнал. Київ, 2013. № 3. С. 158-163.
83. Кікінежді О. Психологічні механізми розвитку гендерної ідентичності в онтогенезі: особистісно-егалітарна парадигма. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Київ, 2014. Т. XVI. Ч. 1,2. С. 58-68.
84. Кісарчук З. Г., Єрмусевич О. І. Психологічна допомога сім'ї: навчальний посібник. Київ, 2006. 128 с.
85. Кляйн М., Айзеке С., Райвери Дж. Развитие в психоанализе. Москва, 2001. 512 с.
86. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир, 2009. 558 с.
87. Кон И. С. Мужская роль и гендерный порядок. *Вестник общественного мнения*. Москва, 2008. № 2. С. 37–43.
88. Кон И. С. Мужчина в меняющемся мире. Москва, 2009. 496 с.
89. Кон И. С. Отцовство как социокультурный институт. *Педагогика*. Москва, 2005. №9. С.3–16.
90. Кон И. С. Ребенок и общество: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва, 2003. 336 с.
91. Копець Л. В. Психологія особистості: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2008. 458 с.
92. Коркина Н. А. Отцовство в современной семье. *Семейная психология и семейная терапия*. Москва, 2003. № 4. С. 48–54.
93. Кохут Х. Восстановление самости . Москва, 2002. 316 с.
94. Кравченко Т. «Життєві сценарії» сім'ї та їхній вплив на соціальний розвиток особистості. *Педагогіка і психологія*. Київ, 2002. № 1–2. С. 61–67.
95. Кравченко Т. В., Заєць С. С. Педагогіка сімейного виховання: навчальний посібник. Умань, 2013. 126 с.

96. Крайг Г. Психология развития. Санкт-Петербург, 2000. 992 с.
97. Кули Ч. Человеческая природа и социальный порядок. Москва, 2000. 320 с.
98. Кун Н. А., Нейхардт А. А. Легенды и мифы Древней Греции и Древнего Рима. Санкт-Петербург, 1998. 607 с.
99. Кун М., Макпартлэнд Т. Эмпирическое исследование установок личности на себя. *Современная зарубежная социальная психология: тексты*. Москва, 1984. С. 180–187.
100. Лебедева Н. М. Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоувадения к поискам смысла. *Психологический журнал*. Москва, 1999. Т.20. № 3. С. 48–59.
101. Левчук Л. Т. Психоанализ: історія, теорія, мистецька практика: навчальний посібник. Київ, 2002. 255 с.
102. Лейтц Г. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено / общая редакция и предисловие Е. В. Лопухиной и А. Б. Холмогоровой. Москва, 2007. 380 с.
103. Летова И. Жизненные сценарии. URL:<https://www.psyoffice.ru/4935-letova-irina.-zhiznennyye-scenarii.html>. (дата звернення: 6. 08. 2012 р.).
104. Лидерс А. Г. Семья как психологическая система: очерки психологии семьи. Москва–Обнинск, 2004. 296 с.
105. Литвинова А. В., Большакова Н. Г. Зависимость ориентировки супругов в конфликте от образов родителей, сформированных в детстве. *Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи»*. Москва, 2005. Ч.2. С. 318–322.
106. Макаров В. В. Сценарии жизни. *Психология семьи: учебное пособие для факультетов психологи, социологии, экономики и журналистики*. Самара, 2007. С. 653–698.
107. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика. Понимание структуры личности в клиническом процессе. 2001. 480 с.

108. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: навчальний посібник. Київ, 2001. 256 с.
109. Малер М., Мак-Девитт Дж. Б. Процесс сепарации-индивидуации и формирование идентичности. *Психоаналитическая хрестоматия. Классические труды* / ред. М. В. Ромашкевич. Москва, 2005. С. 281-304.
110. Малкина-Пых И. Г. Семейная терапия. Москва, 2005. 992 с.
111. Методологічні і теоретичні проблеми психології: хрестоматія / уклад. З. С. Карпенко, І. М. Гоян. Івано-Франківськ, 2000. 128 с.
112. Мид М. Культура и мир детства. Москва, 1988. 429 с.
113. Минухин С., Фишман Ч. Техники семейной терапии. Москва, 1998. 304 с.
114. Миняров В. М. Психология семейного воспитания (диагностико-коррекционный аспект). Москва-Воронеж, 2000. 256 с.
115. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення / ред. А. Й. Капська. Київ, 2003. 184 с.
116. Морено Я. Л. Психодрама. Москва, 2001. 521 с.
117. Москаленко В. Феномен етноменталітету: психологічний аналіз. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*. Харків, 2011. № 985. В. 48. С. 78–81.
118. Москалець В. П. Психологія особистості: навчальний посібник. Київ, 2013. 416 с.
119. Мухамедрахимов Р. Ж. Мать и младенец: психологическое взаимодействие. Санкт-Петербург, 2003. 288 с.
120. Мухина В. С. Проблема генезиса личности: учебное пособие к спецкурсу. Москва, 1985. 104 с.
121. Мушкевич М. І. Процес тріангуляції в сім'ї за теорією сімейних систем Боуена. *Системний погляд: журнал із системної та сімейної психотерапії*. Київ, 2009. № 1–2 (3). С. 61–70.

122. Мушкевич М. І. Психологічний аналіз гендерної диференціації структурно-функційних характеристик подружжя. *Основи гендерної рівності: навчально-методичний посібник*. Луцьк, 2008. С. 218–239.
123. Мушкевич М. І. Психокорекція сімейних дисфункцій, зумовлених батьківської сім'єю. *Актуальні проблеми психології*. Київ, 2003. Т. 3 : Консультативна психологія і психотерапія. Вип. 2. С. 169–174.
124. Мушкевич М. І. Психологічний аналіз сімейно-рольових очікувань сучасної молоді. *Наукові записки*. Серія «Психологія і педагогіка». Острог, 2001. Вип.2. С. 108–113.
125. Мясищев В. Н. Психология отношений. Москва, 2005. 158 с.
126. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: учебное пособие. Санкт Петербург, 2006. 392 с.
127. Никандров В. В. Экспериментальная психология: учебное пособие. Санкт Петербург, 2003. 480 с.
128. Овсянецка Л. П. Ціннісні орієнтації як фактор життєдіяльності і розвитку особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, 1998. Вип. 2. Ч. 1. С.66–74.
129. Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства. Москва, 2003. 319 с.
130. Оксфордский толковый словарь по психологии / ред. А. Ребер. Москва, 2003. Т. 1. 592 с.
131. Олифиревич Н. И., Зинкевич-Куземкина Т. А., Велента Т. Ф., Психология семейных кризисов. Санкт Петербург, 2006. 360 с.
132. Орбан-Лембрик Л. Соціально-психологічна діагностика: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2005. 86 с.
133. Павлов И. В. Психология отцовства: обзор исследований и некоторые выводы о современном состоянии проблемы. *Перинатальная психология и психология родительства*. 2008, №4. С.78–95.

134. Панок В., Титаренко Т., Чепелєва Н. Основи практичної психології: підручник. Київ, 2001. 536 с.
135. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. Москва, 1971. 348 с.
136. Петрунько О. В. Актуальні проблеми сексуального виховання підлітків. Київ, 2004. 80 с.
137. Петрунько О. В. Батьки і діти: типові помилки виховання. *Практичний психолог: дитячий садок*. Київ, 2014. № 4. С. 25–32.
138. Пірен М. Етнополітика в Україні: соціально-психологічний аналіз: навчальний посібник. Київ, 2007. 408 с.
139. Пірен М., Петрук А. Молода сім'я в сучасному українському суспільстві: стан та проблеми. Український науковий журнал "ОСВІТА РЕГІОНУ", № 4, 2011. Електронний ресурс. Режим доступу до статті: <http://social-science.com.ua/article/657> (дата звернення: 16. 12. 2015).
140. Повалій Л. В. Підвищення педагогічної культури батьків як одна із умов формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Психологія і педагогіка. Острог, 2014. Вип. 27. С. 101–103.
141. Повалій Л. Християнські цінності української родини: традиції і сучасність. *Початкова школа*. Київ, 2005. № 2. С. 52–54.
142. Попова А. А. Контент-анализ ассоциативного ряда к слову «ребенок». *Перинатальная психология психология родительства*. Москва, 2004. №2. С.71–85.
143. Популярная психология для родителей / редакция А. А. Бодалева. Москва, 1989. 256 с.
144. Постовий В. П. Етногенез і етнопедагогіка української сім'ї в контексті глобальних перипетій сьогодення. Педагогічний дискурс. Хмельницький, 2012. Вип. 13.- С. 285–291.
145. Постовий В. Г. Консультування сім'ї: методичні поради для консультування батьків. Київ, 2003. Ч. 2. 303 с.

146. Постовий В. Г. Сучасна сім'я і її педагогіка. Київ, 1994. 64 с.
147. Практикум по возрастной психологии: учебное пособие / ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. Санкт-Петербург, 2005. 688 с.
148. Практическая психодіагностика. Методики и тесты / ред. Райгородский Д. Я. Самара, 2002. 672 с.
149. Притц А., Выкоукаль Э. Групповой психоанализ. Теория. Техника. Применение. Москва, 2009. 504 с.
150. Психологічна енциклопедія / упоряд. О. Степанов. Київ, 2006. 424 с.
151. Психологія життєвої кризи / ред. Т. М. Титаренко. Київ, 1998. 348 с.
152. Психология личности: хрестоматия / ред. Райгородкий Д. Я. Самара, 2002. Т. 1. 512 с.
153. Психология самосознания: хрестоматия / ред. Райгородкий Д. Я. Самара, 2003. 672 с.
154. Психология человека от рождения до смерти / ред. А. А. Реан. Санкт-Петербург, 2001. 656 с.
155. Психотерапевтическая энциклопедия / ред. Б. Д. Карвасарский. Санкт-Петербург, 1998. 752 с.
156. Психотерапия: учебник / ред. Б.Д. Карвасарский. Санкт-Петербург, 2002. 672 с.
157. Пушкарук І. Ю. Аналіз особливостей батьківської ідентичності чоловіка за методикою «Сімейна соціограма». *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: психологічні науки. Херсон, 2017. Вип. 4. Т. 2. С. 86–91.
158. Пушкарук І. Ю. Аналіз особливостей Я-концепції в чоловіків у доактуалізаційному та актуалізаційному періодах становлення батьківської ідентичності. *Проблеми сучасної психології* / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-подільський, 2015. Вип. 29. С. 585–598.

159. Пушкарук І. Ю. Батьківство у православному віровченні. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* / за редакцією Максименка С. Д. Київ, 2011. Т. XIII. Ч. 3. С. 343–349.

160. Пушкарук І. До питання про співвідношення понять «батьківський інстинкт» та «батьківська любов». *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, 2009. Вип. 14. Ч. 2. С. 306–314.

161. Пушкарук І. Особливості становлення батьківства у перинатальному і неонатальному періоді дитини. *Проблеми загальної та педагогічної психології* / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2008. Т. X. Ч. 1. С. 384–389.

162. Пушкарук І. Ю. Ідентифікація з батьком як провідний механізм формування батьківської ідентичності чоловіка. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 17. Ч. 1. С. 126–133.

163. Пушкарук І. Ю. Порівняльний контент-аналіз асоціативного ряду до слова «дитина» в чоловіків з дітьми та без дітей. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України* / за редакцією С. Д. Максименка. Київ, 2013. Т. 11. Вип. 8. Ч. 2. С. 309–318.

164. Пушкарук І. Ю. Родительське програмування в процесі становлення особистості чоловіка-батька крізь призму концепції транзактного аналізу. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 18. Ч. 2. С. 168–174.

165. Пушкарук І. Становлення та розвиток батьківської ідентичності чоловіка. *Соціальна психологія*. Київ, 2010. №4. С. 131–138.

166. Пушкарук І. Ю., Бежук Ю. М. Шестиступенева модель групової фокусної психокорекційної та психотерапевтичної роботи. *Актуальні проблеми психології*. Київ, 2013. Т. 11. Вип. 8. Ч. 2. С. 303–309.

167. Пушкарук И. Ю. Семейное пространство: определение, структура, критерии функционирования. *Материалы XII международной заочной научно-практической конференции. Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии*. Москва, 2013. С. 208–215.
168. Радчук Г. К., Тиунова О. В. Семейное воспитание: навчально-методичний посібник. Тернопіль, 2007. 121 с.
169. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности. Москва, 1994. 320 с.
170. Ричардсон Р. У. Силы семейных уз: руководство по психотерапии в помощь семье. Санкт Петербург, 1994. 134 с.
171. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога: учебное пособие в 2 кн. Москва, 2002. Кн.1: Система работы психолога с детьми разного возраста. 384 с.; Кн. 2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения. 480 с.
172. Роджерс К. Клиент-центрированная терапия. Киев-Москва, 1997. 320 с.
173. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию. Москва, 2001. 416 с.
174. Румянцева Т. В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре. Санкт Петербург, 2006. 176 с.
175. Савчин М. В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ, 2001. 203 с.
176. Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту. Москва, 2000. 320 с.
177. Сатир В. Психотерапия семьи: теория семейной терапии, практика семейной терапии / пер. И. Авидон, О. Исакова. Санкт-Петербург, 2000. 283 с.
178. Семья в психологической консультации: опыт и проблемы психологического консультирования / редакция А. А. Бодальова, В. В. Столина. Москва, 1989. 208 с.

179. Серый А. В., Яницкий М. С. Ценностно-смысловая сфера личности: учебное пособие. Кемерово, 1999. 92 с.
180. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии. Санкт-Петербург, 2002. 350 с.
181. Сирс У., Сирс М. В ожидании малыша. Москва, 2005. 576 с.
182. Скребец В. А. Психологическая психодиагностика: учебное пособие. Киев, 2001. 152 с.
183. Смирнова Е. О., Быкова М. В. Опыт исследования структуры и динамики родительского отношения. *Вопросы психологии*. Москва, 2000. № 3. С. 3–14.
184. Соціокультурні чинники становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги особистості: монографія / ред. З. Г. Кісарчук. Кіровоград, 2012. 276 с.
185. Спиваковская А. С. Психотерапия: игра, детство, семья. Москва, 2000. Том 1. 304 с.
186. Стюарт Я., Джойнс В. Написание сценария нашей жизни. *Психотерапия семейных отношений: учебное пособие по психологическому консультированию*. Самара, 2004. С. 629–653.
187. Стюард Й., Джойнс В. Основы ТА: Транзакційний аналіз. Київ, 2002. 393 с.
188. Осипов Г. В. История социологии в Западной Европе и США: учебник для вузов. Москва, 1999. 576 с.
189. Таблиці функцій та критичних точок розподілів. Розподіли: Теорія ймовірностей. Математична статистика. Математичні методи в психології / укладач М. М. Горонескуль. Харків, 2009. 90 с.
190. Тайсон Ф., Тайсон Р. Психоаналитические теории развития. Екатеринбург, 1998. 218 с.
191. Таланов В. Л., Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога. Санкт-Петербург-Москва, 2004. 928 с.

192. Татенко В. О. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. Київ, 2006. 360 с.
193. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы и клиническая практика / ред. К. Бейкер, А. Я. Варга. Москва, 2005. 496с.
194. Тернер Дж. Оукс П. Дж., Хэслем С. Социальная идентичность, самокатегоризация и группа. *Иностранная психология*. Москва, 1994. Т. 2. № 2 (4). С. 8–17
195. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ, 2003. 376 с.
196. Турецька Х. Аналіз підходів до розуміння ідентичності в психологічній науці. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2007. Вип. 37. С. 232–236.
197. Турецька Х. Становлення ідентичності: психоаналітична парадигма / *Психологічні студії*: збірник наукових праць. Львів, 2008. С. 106–115.
198. Федоренко Д., Федоренко О. Родинне виховання в античній Україні. *Початкова школа*. Київ, 2005. № 3. С. 40–42.
199. Федоренко Р. П. Психологія молоді сім'ї і сімейна криза: монографія. Луцьк, 2007. 168 с.
200. Федоришин Г. М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2006. 168 с.
201. Фіцула М. М. Педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Тернопіль, 2005. 232 с.
202. Филиппова Г. Г. Психология материнства: учебное пособие. Москва, 2002. 240 с.
203. Философский словарь / ред. И. Т. Фролова. Москва, 2001. 719 с.
204. Франкл В. Человек в поисках смысла . Москва, 1990. 368 с.

205. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа. Москва, 1999. 384 с.
206. Фрейд З. Психология бессознательного. Сборник произведений / составитель, научный редактор, автор вступительной статьи М. Г. Ярошевский. Москва, 1990. 448 с.
207. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Київ, 1993. С. 179–194.
208. Фромм Э. Иметь или быть? Ради любви к жизни. Москва, 2004. 384с.
209. Фромм Э. Искусство любить / редакция Д. А. Леонтьева. Санкт-Петербург, 2002. 224 с.
210. Херсонский Б. Г., Дворяк С. В. Психология и психопрофилактика семейных конфликтов. Киев, 1991. 189 с.
211. Холлис Дж. Под тенью Сатурна: мужские психические травмы и их исцеление. Москва, 2016. 184 с.
212. Хоментausкас Г. Т. Семья глазами ребенка: дети и психологические проблемы в семье. Екатеринбург, 2006. 192 с.
213. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности . Санкт Петербург, 2005. 607 с.
214. Чепелева Н. В. Ідентичність особистості в контексті психологічної герменевтики. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: збірник статей АПН України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ, 2006. Вип. 13. С. 13–25.
215. Черников А. В. Системная семейная терапия: интегративная модель диагностики. Москва, 2001. 208 с.
216. Чорна Л. Г. Рольова ідентичність: її локалізація серед інших видів ідентичності особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Київ, 2011. Вип. 27. С. 120–129.
217. Цапенко А. И., Ениколопов С. Н. Групп-анализ: история развития, место среди других видов психотерапии, основные концепты, области применения. *Медицинская психология в России: электрон. науч. журн.* 2012. № 3(14). URL: <http://medpsy.ru> (дата звернення: 4. 07. 2017 р.).

218. Шкуренко Д. А. Общая и медицинская психология: учебное пособие. Ростов-на-Дону, 2002. 352 с.
219. Шнейдер Л. Б. Основы семейной психологии: учебное пособие. Москва-Воронеж, 2003. 928 с.
220. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг. Москва-Воронеж, 2004. 600 с.
221. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. Москва, 2000. 512 с.
222. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна. Санкт-Петербург, 2003. 416 с.
223. Штейнберг У. Конфликты связанные с мужской идентичностью. *Круг внимания: клинические аспекты юнгианской терапии* Москва, 1998. С. 141–171.
224. Штольце Г. Эдипова ситуация, эдипов конфликт, эдипов комплекс. *Энциклопедия глубинной психологии*. Москва, 1998. Т. 1. С.621–628.
225. Шульган О. Л. Естетико-психологічний потенціал ідентифікації: автореф. дис. ...канд. філос. наук. Київ, 2001. 17 с.
226. Шутценбергер А. А. Психодрама. Москва, 2007. 448 с.
227. Шутценбергер А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы. Москва, 2001. 238 с.
228. Юнг К. Г. Алхимия снов. Четыре архетипа. Москва, 2014. 312 с.
229. Юнг К. Г. Аналитическая психология. Санкт-Петербург, 1994. 137 с.
230. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / упорядник М. Шафовал. Київ, 2006. 341 с.
231. Ярошевский М. Г. История психологи: от античности до середины XX века. Москва, 1996. 368 с.
232. Яценко Т.С. Основы глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: навчальний посібник. Київ, 2006. 382 с.

233. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції: навчальний посібник. Київ, 1996. 246 с.
234. Adamek R. L., Dager E. Z. Social Structure, Identification and Change in Treatment-Oriented Institution. *Socialization*. Chicago, 1971. P. 162–188.
235. Bandura A. Social-learning Theory of Identificatory Processes. *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago, 1969. P. 213–262.
236. Breakwell G. M. Coping with threatened identities. London, 1986. 280 p.
237. Bruno F. J. The family encyclopedia of child psychology and development. New York, 1992. 420 p.
238. Etchegoyen A. Psychoanalytic ideas about fathers. *The importance of fathers*. Hove, 2002. P. 20–43.
239. Chodorow N. Theoretical gender and clinical gender. *Amer. Psychoanal. Assn.*, New York, 1996. Suppl. 44. P. 215–241.
240. Devonshire Ch. M. Personcentered theory. *The person-centered approach and cross-cultural communication. An international review*. Dublin, 1991. P. 15–42.
241. Fogelson R. D. Person, Self and Identity: Some Anthropological Retrospects, Circumspects and Prospects. New York, 1982. 276 p.
242. Foulkes S. H. Group Analytic Psychotherapy: Method and Principles. Routledge, 1986. 190 p.
243. Gewirtz J. Mechanisms of Social Learning: Some Roles of Stimulation and Behavior in Early Human Development. *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago, 1969. P. 55–212.
244. Hogg M., Abrams D. Social motivation, self-esteem and social identity/ *Social identity theory: Constructive and critical advances*. Hemel hempstead, 1990. P. 28–47.
245. Lamb M.E. Introduction: The emergent American father. *The father's role: Cross-cultural perspectives*. New York, 1987. P. 3–25.
246. Lewin K. A Dynamic Theory of Personality. New York, 1935. 286 p.

247. Mead G. H. *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago, 1934. 400 p.
248. Mead G. H. The Social Self. *Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*. New York, 1913. №10. 374–380.
249. Moos R. H., Moos B. S. *Family Environment Scale manual*. Palo Alto, 2009. 182 p.
250. Moscovici S. Notes towards a description of Social Representation. *European Journal of Social Psychology*. Muenster, 1988. V.18. P. 45–59.
251. Park R. D. Perception of father-infant interaction. *Handbook of Infant Development*. New York, 1979. P. 549–590.
252. Pleck J. H. *The Myth of Masculinity*. Cambridge, 1981. 229 p.
253. Pleck J. H. Fatherhood and masculinity. *The Role of the Father in Child Development*. New York, 2010. P. 27–57.
254. Pleck J. H. Paternal involvement: Levels, sources, and consequences. *Role of the Father in Child Development*. New York, 1995. P. 581–592.
255. Pleck J. H. The Gender Role Strain Paradigm: An update. *A New Psychology of Men*. New York, 1997. P. 66–103.
256. Salazar J. M. Social identity and national identity. *Social identity: International perspectives*. Thousand Oaks, 1998. P. 114–124.
257. Socarides C. W. *Preoedipal Origin and Psychoanalytic Therapy of Sexual Perversions*. Madison, 1988. 639 p.
258. Tajfel H. Individuals and groups in social psychology. *Brit. J. of Soc. and Clin. Psychol.* Hoboken, 1989. №18. P. 183–190.
259. Tajfel H., Turner J. C. The social identity theory of intergroup behavior. *Psychology of intergroup relations*. Chicago, 1986. P. 7–24.
260. Target M., Fonagy P. Fathers in modern psychoanalysis and in society: the role of the father and child development. *The importance of fathers*. Abingdon, 2002. P. 45–67.
261. *The Importance of Fathers: A Psychoanalytic Re-evaluation* / editor Judith Trowell. London, 2002, 256 p.

262. The role of the father in child development / editor Michael E. Lamb. New York, 2010. 672 p.
263. Trivers R. L. Parental investment and sexual selection. *Sexual selection and the descent of men*. Chicago, 1972. P. 136–179.
264. Waterman A. S. Identity development from adolescence to adulthood: an extension of the theory and review of research. *Development psychology*. Michigan, 1982. V. 18. № 3. P. 341–358.
265. Weiss J. Fathering and Fatherhood. *Encyclopedia of Children and Childhood: In History and Society*. New York and London, 2004. P. 83–116.
266. Witkin A. H. Psychological Differentiation. Studies of development. New York, 1962. 418 p.
267. Wolf A., Schwartz K.E. Psychoanalysis in Groups. New York, 1962. 326 p.
268. Zoja L. The Father historical, psychological and cultural perspectives London, 2001. 314 p.

ДОДАТКИ

Додаток А Психодіагностичні методики

Додаток А.1

Анкета для чоловіків

Вітаємо Вас! Пропонуємо Вам взяти участь в нашому дослідженні. Ми маємо на меті виявити особливості, що супроводжують людину на її шляху пошуку себе, свого місця в цьому світі та усвідомлення свого призначення. Лише спільно з Вами ми можемо відповісти на ряд важливих запитань та заповнити існуючі в цій сфері науки прогалини, що дасть змогу більш глибоко розуміти нам (людям) одне одного, а також дозволить знайти ефективні способи психологічної підтримки тих, хто потребуватиме її. Для нас надзвичайно важливими є Ваша щирість та відвертість при відповідях на запитання анкети та запропонованих методик. При відповідях на запитання анкети не потрібно вказувати Вашого прізвища та адресних даних. Нам потрібні про Вас лише відомості загального характеру, що дадуть можливість скласти більш повну картину явища, що вивчається. Щиро дякуємо Вам за співпрацю!

Анкета

1. Скільки Вам років? _____
2. Де проживаєте: _____
3. Національність: _____
4. Ваша освіта: незакінчена середня; середня; середня спеціальна; незакінчена вища; вища.
5. Ви:
 - навчаєтесь у школі/ коледжі/ училищі/ ВУЗі (потрібне підкреслити). Вкажіть спеціальність, яку отримуєте _____
 - працюєте. Вкажіть професію _____
 - не працюєте _____
6. Ви виховувалися (виховуєтесь) в сім'ї: повній; неповній (вкажіть з ким виховувалися(виховуєтесь) _____
7. Скільки дітей, крім Вас, було (є) в сім'ї, в якій Ви виховувалися (виховуєтесь)? ____
Якщо Ви були не єдиною дитиною в сім'ї, вкажіть, якою дитиною по рахунку були Ви та яка у Вас різниця у віці з Вашими братом (братами) і/чи сестрою (сестрами) _____
8. Ваш сімейний стан: неодружений; одружений; проживаєте в громадянському шлюбі; розлучений; вдівець.
12. З ким Ви проживаєте? _____
13. Ви маєте дітей? ні; так. Вкажіть їхню кількість, стать та вік _____
14. Скільки дітей та якої статі Ви хотіли б мати _____
Якщо Ви одружені або проживаєте в громадянському шлюбі, дайте відповіді на такі запитання:
15. Ваша сім'я проживає: з батьками: чоловіка/дружини; (потрібне підкреслити); окремо; інше _____
16. Скільки років Вашій дружині? _____
17. Це Ваш шлюб: перший; другий; інше _____
18. Скільки років перебуваєте у шлюбі/проживаєте разом? _____
19. Чи є у Вас питання, які Ви хотіли б обговорити з психологом?
 так; скоріше, так, ніж ні; скоріше, ні, ніж так; ні.

Дякуємо за співпрацю!!!

Додаток А.2

Бланк методики Куна-Макпартленда «Хто Я?»

Інструкція: «Перед Вами двадцять пронумерованих пунктів. Будь ласка, напишіть в кожному з них відповідь на просте запитання «Хто Я?». Відповідайте так, ніби Ви даєте відповідь самому собі, а не комусь іншому. Не турбуйтеся про логічність чи важливість відповідей, пишіть те, що найперше приходить Вам в голову. Ви можете відповідати так, як Вам хочеться, оскільки в цьому завданні немає правильних або неправильних відповідей.

Після цього кожен свою характеристику оцініть по чотирьохзначній системі:

«+» – знак «плюс» ставиться, якщо в цілому Вам особисто дана характеристика подобається;

«-» – знак «мінус» – якщо в цілому Вам особисто дана характеристика не подобається;

«±» – знак «плюс-мінус» – якщо дана характеристика Вам і подобається і не подобається одночасно;

«?» – знак «запитання» – якщо Ви не знаєте на даний момент, як Ви точно відноситеся до характеристики, у Вас немає поки що визначеної оцінки відповіді, що розглядається.

Знак своєї оцінки необхідно ставити зліва від номеру характеристики. У Вас можуть бути оцінки як всіх видів знаків, так і тільки одного знаку або двох-трьох.

1. Я _____
2. Я _____
3. Я _____
4. Я _____
5. Я _____
6. Я _____
7. Я _____
8. Я _____
9. Я _____
10. Я _____
11. Я _____
12. Я _____
13. Я _____
14. Я _____
15. Я _____
16. Я _____
17. Я _____
18. Я _____
19. Я _____
20. Я _____

Додаток А.3

Текст методики «Шкала сімейного оточення»

Перед Вами опитувальник, в якому є 90 тверджень. Вам потрібно визначити, які з них вірні стосовно Вашої батьківської сім'ї, а які невірні. Робіть всі позначки на бланку для відповідей. Якщо Ви вважаєте, що твердження вірне або в основному вірне для Вашої батьківської сім'ї, поставте знак «+» в клітинці з номером запитання. Якщо Ви вважаєте, що твердження невірне або в основному невірне, поставте знак «-» у клітинці з номером запитання. Якщо члени сім'ї розподіляються стосовно даного твердження порівну, вирішіть для себе, яким є більш сильне враження про Вашу батьківську сім'ю за даним твердженням. Правильних чи неправильних відповідей немає. Визначальну цінність для нас має тільки Ваша щирість.

1. Члени нашої сім'ї надають реальну допомогу і підтримку одне одному.
2. Члени нашої сім'ї часто приховують свої почуття.
3. В нашій сім'ї ми часто сваримось.
4. В нашій сім'ї ми не дуже часто робимо щось самостійно (окремо від інших членів).
5. Ми вважаємо це важливим – бути кращим в будь-якій справі, яку робиш.
6. Ми часто говоримо про політичні і соціальні проблеми.
7. Більшу частину вихідних днів і вечорів ми проводимо вдома.
8. Члени нашої сім'ї доволі часто дивляться передачі на морально-етичні теми.
9. Вся діяльність нашої сім'ї достатньо старанно планується.
10. В нашій сім'ї рідко хтось командує.
11. Часто ми вдома «вбиваємо» час.
12. У своєму домі ми говоримо все, що хочемо.
13. Члени нашої сім'ї рідко відкрито сердяться.
14. В нашій сім'ї дуже заохочується незалежність.
15. Життєвий успіх (просування в житті) дуже важливе в нашій сім'ї.
16. Ми рідко ходимо на лекції, спектаклі і концерти.
17. Друзі часто приходять до нас в гості.
18. Ми вважаємо, що сім'я не несе відповідальності за своїх членів.
19. Ми, як правило, дуже акуратні і організовані.
20. Кількість правил, яким ми слідуємо в нашій сім'ї, невелика.
21. Ми вкладаємо багато енергії у домашні справи.
22. Важко «розрядитись» дома, не розстроївши кого-небудь.
23. Члени нашої сім'ї інколи наскільки зляться, що можуть кидатися речами.
24. В нашій сім'ї ми обдумуємо свої справи самостійно («в одиночку»).
25. Для нас не дуже важливо, скільки заробляє людина.
26. В нашій сім'ї вважається дуже важливим знати про нові речі, події, факти.
27. В нашій сім'ї ніхто не займається активно спортом.
28. Ми часто розмовляємо на морально-етичні теми.
29. В нашому домі часто буває важко знайти річ, яка потрібна в даний момент.
30. У нас є один член сім'ї, який приймає більшість рішень.
31. В нашій сім'ї існує почуття єдності.
32. Ми розповідаємо одне одному про свої особисті проблеми.
33. Члени нашої сім'ї рідко виходять з себе.
34. В нашій сім'ї ми приходимо і йдемо, коли хто хоче.
35. В будь-якій справі ми віримо у змагання і девіз «Нехай переможе сильніший».
36. Ми не дуже цікавимося культурним життям.
37. Ми часто ходимо в кіно, театр, туристичні походи, на спортивні змагання і т. д.
38. Висока моральність не є справою нашої сім'ї.
39. Бути пунктуальним в нашій сім'ї дуже важливо.
40. В нашому домі все робиться по раз і назавжди заведеному порядку.

41. Ми рідко відкликаємося добровільно, коли потрібно щось зробити вдома.
42. Якщо нам хочеться щось зробити спонтанно, ми тут же збираємось і робимо це.
43. Члени нашої сім'ї часто критикують одне одного.
44. В нашій сім'ї дуже мало таємниць.
45. Ми завжди прагнемо зробити справу так, щоб наступного разу вийшло набагато краще.
46. У нас рідко бувають інтелектуальні дискусії.
47. Всі в нашій сім'ї мають одне або декілька хобі.
48. У членів сім'ї строгі поняття про те, що правильно і що неправильно.
49. В нашій сім'ї всі часто змінюють думку про домашні справи.
50. В нашій сім'ї надається велике значення дотриманню правил.
51. Ми намагаємось робити все в ім'я згуртованості нашої сім'ї.
52. Якщо у нас в сім'ї починаєш жалітися, хтось зазвичай розстроїться.
53. Члени нашої сім'ї інколи можуть вдарити одне одного.
54. Члени нашої сім'ї зазвичай покладаються самі на себе, якщо виникає якась проблема.
55. Членів нашої сім'ї мало хвилює просування по роботі, шкільні оцінки і т. д.
56. Дехто в нашій сім'ї грає на музичному інструменті.
57. Члени нашої сім'ї приймають мало участі в розважальних заходах.
58. Ми переконані, що існують деякі речі, які треба приймати на віру.
59. Члени нашої сім'ї тримають свої кімнати в порядку.
60. У сімейних рішеннях всі мають рівне право голосу.
61. В нашій сім'ї дуже слабо розвинений дух колективізму.
62. В нашій сім'ї відкрито обговорюються грошові справи і оплата рахунків.
63. Якщо в нашій сім'ї виникають суперечні думки, погляди, ми зі всіх сил намагаємось «згладити гострі кути» і зберегти мир.
64. Члени нашої сім'ї посилено заохочують одне одного відстоювати свої права.
65. В нашій сім'ї ми не дуже прагнемо до успіху.
66. Члени сім'ї часто ходять в бібліотеку.
67. Члени сім'ї інколи відвідують курси або беруть уроки за своїми інтересами.
68. В нашій сім'ї у кожного свої поняття про те, що правильно і що неправильно.
69. Обов'язки кожного у нашій сім'ї чітко визначені.
70. В нашій сім'ї ми можемо робити те, що захочемо.
71. Ми рідко по-справжньому ладнаємо одне з одним.
72. В нашій сім'ї ми зазвичай стежимо за тим, що говоримо один одному.
73. Члени сім'ї часто намагаються бути в чомусь вищими або перевершити один одного.
74. В нашому домі важко побути одному, щоб це кого-небудь не образило.
75. «Делу – время, потехе – час» – таке правило нашої сім'ї.
76. Дивитися телевізор в нашій сім'ї вважається важливішим, ніж читати.
77. Члени сім'ї часто виходять «на люди».
78. Наша сім'я дотримується суворих моральних правил.
79. В нашій сім'ї з грошима поводяться не дуже бережливо.
80. В нашій сім'ї панує правило: «кожен знає своє місце!»
81. В нашій сім'ї всім приділяється достатньо багато часу і уваги.
82. В нашій сім'ї часто виникають спонтанні дискусії (експромти).
83. В нашій сім'ї ми вважаємо, що підвищенням голосу нічого не доб'ється.
84. В нашій сім'ї не заохочується, щоб кожен говорив сам за себе.
85. Членів нашої сім'ї часто порівнюють з іншими людьми стосовно того, як вони працюють на роботі або в школі.
86. В нашій сім'ї по-справжньому люблять музику, живопис, літературу.
87. Головна форма розваг у нас – дивитись телевізор або слухати радіо.
88. Члени нашої сім'ї вірять у перемогу справедливості.
89. В нашій сім'ї посуд миється одразу після їжі.
90. В нашій сім'ї небагато що проходить без покарання.

Додаток А.4**Бланк методики «Шкала сімейного оточення»**

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90

Додаток А.5

Ключ до методики «Шкала сімейного оточення»

№ зап.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Невірно			x				x			
Вірно	x	x	x	x	x		x		x	
№ зап.	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Невірно						x		x		x
Вірно	x					x		x		x
№ зап.	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
Невірно		x	x	x	x		x		x	
Вірно	x	x	x		x		x		x	x
№ зап.	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
Невірно				x		x		x		
Вірно		x		x	x		x			x
№ зап.	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
Невірно	x		x			x		x	x	
Вірно	x	x		x		x		x	x	x
№ зап.	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
Невірно			x		x		x			
Вірно		x	x	x	x	x	x	x	x	
№ зап.	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
Невірно	x									x
Вірно		x	x		x		x	x		x
№ зап.	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
Невірно	x			x		x			x	
Вірно	x	x	x			x		x	x	x
№ зап.	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
Невірно				x	x		x			
Вірно	x	x		x	x	x		x	x	x
	Згурт.	Експр.	Конф.	Незал.	Ор.дос.	ІКО	ОАВ	Мор.ас.	Орган.	Контр.

Додаток А.6
Бланк методики «Уявлення про ідеального батька»

1	Слабкий	3 2 1 0 1 2 3	Сильний
2	Нерозсудливий	3 2 1 0 1 2 3	Розсудливий
3	Непрактичний	3 2 1 0 1 2 3	Практичний
4	Справедливий	3 2 1 0 1 2 3	Несправедливий
5	Все знає	3 2 1 0 1 2 3	Не знає всього
6	Ставить дітей на перше місце	3 2 1 0 1 2 3	Не ставить дітей на перше місце
7	Не довіряє дітям	3 2 1 0 1 2 3	Довіряє дітям
8	Змагається з дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Співпрацює з дітьми
9	Злопам'ятний	3 2 1 0 1 2 3	Прощає
10	Корисливий	3 2 1 0 1 2 3	Безкорисний
11	Егоїст	3 2 1 0 1 2 3	Альтруїст
12	Безвідповідальний	3 2 1 0 1 2 3	Відповідальний
13	Терпеливий	3 2 1 0 1 2 3	Нетерпеливий
14	Розуміє	3 2 1 0 1 2 3	Не розуміє
15	Правий	3 2 1 0 1 2 3	Неправий
16	Вирішує за дітей	3 2 1 0 1 2 3	Не вирішує за дітей
17	Не поважає дітей	3 2 1 0 1 2 3	Поважає дітей
18	Вимогливий	3 2 1 0 1 2 3	Поблажливий
19	Нещасливий	3 2 1 0 1 2 3	Щасливий
20	Сумний	3 2 1 0 1 2 3	Радісний
21	Злий	3 2 1 0 1 2 3	Добрий
22	Цікавиться дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Не цікавиться дітьми
23	Спокійний	3 2 1 0 1 2 3	Роздратований
24	Гордиться дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Не гордиться дітьми
25	Строгий	3 2 1 0 1 2 3	М'який
26	Жорстокий	3 2 1 0 1 2 3	Лагідний
27	Холодний	3 2 1 0 1 2 3	Теплий
28	Не схвалює дитину	3 2 1 0 1 2 3	Схвалює дитину
29	Безжалісний	3 2 1 0 1 2 3	Жаліє
30	Не люблячий	3 2 1 0 1 2 3	Люблячий
31	Задоволений дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Незадоволений дітьми
32	Не кричить на дитину	3 2 1 0 1 2 3	Кричить на дитину
33	Не ображається на дітей	3 2 1 0 1 2 3	Ображається на дітей
34	Соромиться за дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не соромиться за дитину
35	Не готовий до батьківства	3 2 1 0 1 2 3	Готовий до батьківства
36	Боїться вибачитися перед дитиною	3 2 1 0 1 2 3	Не боїться вибачитися перед дитиною
37	Не виховує	3 2 1 0 1 2 3	Виховує
38	Втомлений	3 2 1 0 1 2 3	Відпочивший
39	Не навчає дитину	3 2 1 0 1 2 3	Навчає дитину
40	Досвідчений батько	3 2 1 0 1 2 3	Недосвідчений батько
41	Живе для дитини	3 2 1 0 1 2 3	Живе для себе
42	Проводить з дитиною багато часу	3 2 1 0 1 2 3	Проводить з дитиною мало часу
43	Не хвалить	3 2 1 0 1 2 3	Хвалить
44	Не балує дитину	3 2 1 0 1 2 3	Балує
45	Не опікується	3 2 1 0 1 2 3	Опікується
46	Не слухає дитину	3 2 1 0 1 2 3	Слухає
47	Не допомагає	3 2 1 0 1 2 3	Допомагає
48	Наказує	3 2 1 0 1 2 3	Просить
49	Може вплинути на дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не може вплинути на дитину
50	Не командує	3 2 1 0 1 2 3	Командує
51	Виконує капризи дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не виконує капризи дитини
52	Втручається в життя дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не втручається в життя дитини
53	Обмежує свободу дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не обмежує свободу дитини
54	Критикує дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не критикує дитину

Додаток А.7
Бланк методики «Уявлення про ідеального батька» («Я як батько»)

1	Слабкий	3 2 1 0 1 2 3	Сильний
2	Нерозсудливий	3 2 1 0 1 2 3	Розсудливий
3	Непрактичний	3 2 1 0 1 2 3	Практичний
4	Справедливий	3 2 1 0 1 2 3	Несправедливий
5	Все знаю	3 2 1 0 1 2 3	Не знаю всього
6	Ставлю дітей на перше місце	3 2 1 0 1 2 3	Не ставлю дітей на перше місце
7	Не довіряю дітям	3 2 1 0 1 2 3	Довіряю дітям
8	Змагаюся з дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Співпрацюю з дітьми
9	Злопам'ятний	3 2 1 0 1 2 3	Прощаю
10	Корисливий	3 2 1 0 1 2 3	Безкорисний
11	Егоїст	3 2 1 0 1 2 3	Альтруїст
12	Безвідповідальний	3 2 1 0 1 2 3	Відповідальний
13	Терпеливий	3 2 1 0 1 2 3	Нетерпеливий
14	Розумію	3 2 1 0 1 2 3	Не розумію
15	Правий	3 2 1 0 1 2 3	Неправий
16	Вирішую за дітей	3 2 1 0 1 2 3	Не вирішую за дітей
17	Не поважаю дітей	3 2 1 0 1 2 3	Поважаю дітей
18	Вимогливий	3 2 1 0 1 2 3	Поблажливий
19	Нещасливий	3 2 1 0 1 2 3	Щасливий
20	Сумний	3 2 1 0 1 2 3	Радісний
21	Злий	3 2 1 0 1 2 3	Добрий
22	Цікавлюся дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Не цікавлюся дітьми
23	Спокійний	3 2 1 0 1 2 3	Роздратований
24	Горджуся дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Не горджуся дітьми
25	Строгий	3 2 1 0 1 2 3	М'який
26	Жорстокий	3 2 1 0 1 2 3	Лагідний
27	Холодний	3 2 1 0 1 2 3	Теплий
28	Не схвалюю дитину	3 2 1 0 1 2 3	Схвалюю дитину
29	Безжалісний	3 2 1 0 1 2 3	Жалію
30	Не люблячий	3 2 1 0 1 2 3	Люблячий
31	Задоволений дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Незадоволений дітьми
32	Не кричу на дитину	3 2 1 0 1 2 3	Кричу на дитину
33	Не ображаюся на дітей	3 2 1 0 1 2 3	Ображаюся на дітей
34	Соромлюся за дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не соромлюся за дитину
35	Не готовий до батьківства	3 2 1 0 1 2 3	Готовий до батьківства
36	Боюся вибачитися перед дитиною	3 2 1 0 1 2 3	Не боюся вибачитися перед дитиною
37	Не виховую	3 2 1 0 1 2 3	Виховую
38	Втомлений	3 2 1 0 1 2 3	Відпочивший
39	Не навчаю дитину	3 2 1 0 1 2 3	Навчаю дитину
40	Досвідчений батько	3 2 1 0 1 2 3	Недосвідчений батько
41	Живу для дитини	3 2 1 0 1 2 3	Живу для себе
42	Проводжу з дитиною багато часу	3 2 1 0 1 2 3	Проводжу з дитиною мало часу
43	Не хвалю	3 2 1 0 1 2 3	Хвалю
44	Не балую дитину	3 2 1 0 1 2 3	Балую
45	Не опікуюся	3 2 1 0 1 2 3	Опікуюся
46	Не слухаю дитину	3 2 1 0 1 2 3	Слухаю
47	Не допомагаю	3 2 1 0 1 2 3	Допомагаю
48	Наказую	3 2 1 0 1 2 3	Прошу
49	Можу вплинути на дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не можу вплинути на дитину
50	Не командую	3 2 1 0 1 2 3	Командую
51	Виконую капризи дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не виконую капризи дитини
52	Втручаюся в життя дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не втручаюся в життя дитини
53	Обмежую свободу дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не обмежую свободу дитини
54	Критикую дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не критикую дитину

Додаток А.8
Бланк методики «Уявлення про ідеального батька»
(«Я як майбутній батько»)

1	Буду слабкий	3 2 1 0 1 2 3	Буду сильний
2	Буду нерозсудливий	3 2 1 0 1 2 3	Буду розсудливий
3	Буду непрактичний	3 2 1 0 1 2 3	Буду практичний
4	Буду справедливий	3 2 1 0 1 2 3	Буду несправедливий
5	Все знатиму	3 2 1 0 1 2 3	Знатиму не все
6	Ставитиму дітей на перше місце	3 2 1 0 1 2 3	Не ставитиму дітей на перше місце
7	Не довірятиму дітям	3 2 1 0 1 2 3	Довірятиму дітям
8	Змагатимусь з дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Співпрацюватиму з дітьми
9	Буду злопам'ятним	3 2 1 0 1 2 3	Буду прощати
10	Буду корисливим	3 2 1 0 1 2 3	Буду безкорисливим
11	Буду егоїстом	3 2 1 0 1 2 3	Буду альтруїстом
12	Буду безвідповідальним	3 2 1 0 1 2 3	Буду відповідальним
13	Буду терпеливим	3 2 1 0 1 2 3	Не завжди буду терпеливим
14	Буду розуміти	3 2 1 0 1 2 3	Не завжди буду розуміти
15	Буду правий	3 2 1 0 1 2 3	Не завжди буду правий
16	Вирішуватиму за дітей	3 2 1 0 1 2 3	Не вирішуватиму за дітей
17	Не поважатиму дітей	3 2 1 0 1 2 3	Поважатиму дітей
18	Буду вимогливий	3 2 1 0 1 2 3	Буду поблажливий
19	Буду нещасливий	3 2 1 0 1 2 3	Буду щасливий
20	Буду сумний	3 2 1 0 1 2 3	Буду радісний
21	Буду злий	3 2 1 0 1 2 3	Буду добрий
22	Цікавитимусь дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Не цікавитимусь дітьми
23	Буду спокійний	3 2 1 0 1 2 3	Буду роздратований
24	Гордитимусь дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Не гордитимусь дітьми
25	Буду строгий	3 2 1 0 1 2 3	Буду м'який
26	Буду жорстокий	3 2 1 0 1 2 3	Буду лагідний
27	Буду холодний	3 2 1 0 1 2 3	Буду теплий
28	Не схвалюватиму дитину	3 2 1 0 1 2 3	Схвалюватиму дитину
29	Буду безжалісний	3 2 1 0 1 2 3	Буду жаліти
30	Не буду люблячий	3 2 1 0 1 2 3	Буду люблячий
31	Буду задоволений дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Не завжди буду задоволений дітьми
32	Не кричатиму на дитину	3 2 1 0 1 2 3	Кричатиму на дитину
33	Не ображатимусь на дітей	3 2 1 0 1 2 3	Ображатимусь на дітей
34	Буду соромитися за дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не буду соромитися за дитину
35	Не буду готовий до батьківства	3 2 1 0 1 2 3	Буду готовий до батьківства
36	Боятимусь вибачитися перед дитиною	3 2 1 0 1 2 3	Не боятимусь вибачитися перед дитиною
37	Не буду виховувати	3 2 1 0 1 2 3	Буду виховувати
38	Буду втомлений	3 2 1 0 1 2 3	Буду відпочивший
39	Не навчатиму дитину	3 2 1 0 1 2 3	Навчатиму дитину
40	Буду досвідченим батьком	3 2 1 0 1 2 3	Не буду досвідченим батьком
41	Житиму для дитини	3 2 1 0 1 2 3	Житиму для себе
42	Проводитиму з дитиною багато часу	3 2 1 0 1 2 3	Проводитиму з дитиною мало часу
43	Не хвалитиму	3 2 1 0 1 2 3	Хвалитиму
44	Не балуватиму дитину	3 2 1 0 1 2 3	Балуватиму
45	Не буду опікуватися	3 2 1 0 1 2 3	Буду опікуватися
46	Не слухатиму дитину	3 2 1 0 1 2 3	Слухатиму дитину
47	Не допомагатиму	3 2 1 0 1 2 3	Допомагатиму
48	Наказуватиму	3 2 1 0 1 2 3	Буду просити
49	Зможу вплинути на дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не завжди зможу вплинути на дитину
50	Не буду командувати	3 2 1 0 1 2 3	Буду командувати
51	Виконуватиму капризи дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не завжди виконуватиму капризи дитини
52	Буду втручатися в життя дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не буду втручатися в життя дитини
53	Обмежуватиму свободу дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не обмежуватиму свободу дитини
54	Критикуватиму дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не критикуватиму дитину

Додаток А.9

Бланк методики «Уявлення про ідеального батька» («Мій батько»)

1	Слабкий	3 2 1 0 1 2 3	Сильний
2	Нерозсудливий	3 2 1 0 1 2 3	Розсудливий
3	Непрактичний	3 2 1 0 1 2 3	Практичний
4	Справедливий	3 2 1 0 1 2 3	Несправедливий
5	Все знає	3 2 1 0 1 2 3	Не знає всього
6	Ставить дітей на перше місце	3 2 1 0 1 2 3	Не ставить дітей на перше місце
7	Не довіряє дітям	3 2 1 0 1 2 3	Довіряє дітям
8	Змагається з дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Співпрацює з дітьми
9	Злопам'ятний	3 2 1 0 1 2 3	Прощає
10	Корисливий	3 2 1 0 1 2 3	Безкорисний
11	Егоїст	3 2 1 0 1 2 3	Альтруїст
12	Безвідповідальний	3 2 1 0 1 2 3	Відповідальний
13	Терпеливий	3 2 1 0 1 2 3	Нетерпеливий
14	Розуміє	3 2 1 0 1 2 3	Не розуміє
15	Правий	3 2 1 0 1 2 3	Неправий
16	Вирішує за дітей	3 2 1 0 1 2 3	Не вирішує за дітей
17	Не поважає дітей	3 2 1 0 1 2 3	Поважає дітей
18	Вимогливий	3 2 1 0 1 2 3	Поблажливий
19	Нещасливий	3 2 1 0 1 2 3	Щасливий
20	Сумний	3 2 1 0 1 2 3	Радісний
21	Злий	3 2 1 0 1 2 3	Добрий
22	Цікавиться дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Не цікавиться дітьми
23	Спокійний	3 2 1 0 1 2 3	Роздратований
24	Гордиться дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Не гордиться дітьми
25	Строгий	3 2 1 0 1 2 3	М'який
26	Жорстокий	3 2 1 0 1 2 3	Лагідний
27	Холодний	3 2 1 0 1 2 3	Теплий
28	Не схвалює дитину	3 2 1 0 1 2 3	Схвалює дитину
29	Безжалісний	3 2 1 0 1 2 3	Жаліє
30	Не люблячий	3 2 1 0 1 2 3	Люблячий
31	Задоволений дітьми	3 2 1 0 1 2 3	Незадоволений дітьми
32	Не кричить на дитину	3 2 1 0 1 2 3	Кричить на дитину
33	Не ображається на дітей	3 2 1 0 1 2 3	Ображається на дітей
34	Соромиться за дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не соромиться за дитину
35	Не готовий до батьківства	3 2 1 0 1 2 3	Готовий до батьківства
36	Боїться вибачитися перед дитиною	3 2 1 0 1 2 3	Не боїться вибачитися перед дитиною
37	Не виховує	3 2 1 0 1 2 3	Виховує
38	Втомлений	3 2 1 0 1 2 3	Відпочивший
39	Не навчає дитину	3 2 1 0 1 2 3	Навчає дитину
40	Досвідчений батько	3 2 1 0 1 2 3	Недосвідчений батько
41	Живе для дитини	3 2 1 0 1 2 3	Живе для себе
42	Проводить з дитиною багато часу	3 2 1 0 1 2 3	Проводить з дитиною мало часу
43	Не хвалить	3 2 1 0 1 2 3	Хвалить
44	Не балує дитину	3 2 1 0 1 2 3	Балує
45	Не опікується	3 2 1 0 1 2 3	Опікується
46	Не слухає дитину	3 2 1 0 1 2 3	Слухає
47	Не допомагає	3 2 1 0 1 2 3	Допомагає
48	Наказує	3 2 1 0 1 2 3	Просить
49	Може вплинути на дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не може вплинути на дитину
50	Не командує	3 2 1 0 1 2 3	Командує
51	Виконує капризи дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не виконує капризи дитини
52	Втручається в життя дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не втручається в життя дитини
53	Обмежує свободу дитини	3 2 1 0 1 2 3	Не обмежує свободу дитини
54	Критикує дитину	3 2 1 0 1 2 3	Не критикує дитину

Додаток А.10

Ключ до методики «Уявлення про ідеального батька»

Кількісна обробка полягає в підрахунку балів досліджуваного по кожному аспекту (когнітивний - перші 18 пар (з 1 по 18), емоційний – другі 18 пар (з 19 по 36), поведінковий - останні 18 пар (з 37 по 54); в результаті отримуємо три показника :

- 1) когнітивний показник уявлень про ідеальне батьківство;
- 2) емоційний показник уявлень про ідеальне батьківство;
- 3) поведінковий показник уявлень про ідеальне батьківство.

Досліджуваний може набрати від -54 до +54 балів по кожному з них (3 компонента, 18 пар якостей в кожному, максимальна оцінка кожної якості 3 бали). Бали, що відносяться до якості праворуч, позитивним, беруться зі знаком «плюс», а бали, що відносяться до якостей зліва, негативним, беруться зі знаком «мінус».

Якісна обробка полягає в аналізі окремих відповідей випробуваного та отриманих показників (когнітивний, емоційний, поведінковий).

Структура методики «Ідеальний батько»

Антиномії	Когнітивний аспект (номери запитань)	Емоційний аспект (номери запитань)	Поведінковий аспект (номери запитань)
Позитивне – негативне	1-3	19-21	37-39
Належне – необов'язкове	4-6	22-24	40-42
Тепле – холодне	7-9	25-27	43-45
Пропоноване – відкинуте	10-12	28-30	46-48
Досяжне – недосяжне	13-15	31-33	49-51
Просте – складне	16-18	34-36	52-54

Додаток А.11

Текст методики «Свідоме батьківство»

Варіант для чоловіків

Інструкція: «Відповідаючи на запитання, поставте галочку поруч з тим варіантом відповіді, який вам підходить найбільше».

1. Чи прагнете ви до узгодження своїх планів з планами інших членів сім'ї ?
1) Вкрай рідко; 2) Рідко; 3) Іноді; 4) Не завжди; 5) Часто
2. Думаю, що надалі наша дитина не буде спричиняти значного занепокоєння.
1) Не згоден; 2) Скоріше не згоден; 3) Не впевнений; 4) Швидше згоден; 5) Згоден
3. Я зможу все пробачити своїй дитині.
1) Не згоден; 2) Скоріше не згоден; 3) Не впевнений; 4) Майже згоден; 5) Згоден
4. Чи розумієте ви свою роль у зміцненні сім'ї ?
1) Не замислювався; 2) Не впевнений, що можу щось змінити; 3) Від мене залежить не більше, ніж від моєї дружини; 4) Розумію; 5) Дуже багато чого в моїх силах.
5. Яку роль вам краще вдається реалізувати в сім'ї (підкресліть 5 позицій): чоловіка, батька, дорослого, добувача, господаря, мужчини, наставника, заступника, друга, організатора, трудівника, квартиранта, емоційного лідера?
6. Як ви вважаєте, яку роль краще вдається реалізувати вашій дружині (підкресліть 5 позицій): дружини, матері, жінки, дорослого, сімейного менеджера, господині, бойової подруги, глави сім'ї, домашнього доктора, годувальниці, емоційного лідера, порадника?
7. Чи зможете ви поступитися своїми планами заради сім'ї?
1) Мені це складно; 2) Скоріше не зможу; 3) У певних ситуаціях це можливо; 4) Швидше зможу; 5) Зможу, для мене сім'я важливіше всього
8. Потрібно обговорювати виникаючі протиріччя в сім'ї, щоб виявити причину і уникнути конфліктів надалі?
1) Не згоден; 2) Скоріше не згоден; 3) Не впевнений; 4) Майже згоден; 5) Згоден
9. Діти були б більш щасливі і краще б себе вели, якби батьки проявляли інтерес до їх справ?
1) Не згоден; 2) Скоріше не згоден; 3) Не впевнений; 4) Майже згоден; 5) Згоден
10. Вважаєте ви, що на ваше слово можна завжди покластися?
1) Так; 2) Ні
11. роблячи будь-яке рішення, батькам слід серйозно рахуватися з думкою своєї дитини?
1) Не згоден; 2) Скоріше не згоден; 3) Не впевнений; 4) Майже згоден; 5) Згоден
12. Чи завжди контакти з дружиною і дитиною/дітьми залишають у вас приємні переживання?
1) Рідко; 2) Найчастіше немає; 3) Іноді; 4) Частіше так; 5) Майже завжди
13. Я впевнений у собі як батько, в своїх силах і можливостях.
1) Ні, це невірно для мене; 2) Скоріше не згоден; 3) 50/50; 4) Майже згоден; 5) Так, це вірно
14. Ви проводите своє дозвілля разом зі своєю родиною?
1) Вкрай рідко; 2) Нечасто; 3) Іноді; 4) Часто; 5) Практично завжди
15. Діти, з якими у батьків встановлені неформальні відносини, найчастіше бувають щасливі.
1) Не згоден; 2) Скоріше не згоден; 3) Не впевнений; 4) Майже згоден; 5) Згоден
16. Я надто поблажливий до домашніх.
1) Не згоден; 2) Скоріше не згоден; 3) Не впевнений; 4) Майже згоден; 5) Згоден
17. У певних межах батьки повинні поводитися з дитиною як з рівною собі.
1) Ні, це невірно; 2) Скоріше не згоден; 3) Не впевнений; 4) Скоріше так; 5) Так, це так
18. Чи вмієте ви розуміти почуття членів своєї сім'ї?
1) Мені це дуже складно; 2) Далеко не завжди; 3) Іноді; 4) Досить часто; 5) Вмію
19. Ви спізнавалися коли-небудь на заняття або побачення ?
1) Так; 2) Ні
20. Несправедливо, якщо жінка змушена нести одна весь тягар виховання дитини.
1) Чому б і ні: мати краще відчуває свою дитину. 2) Скоріше це справедливо 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден: виховувати дитину повинні обоє батьків
21. Ви хотіли б мати: жодного, 1, 2, 3, 4 і більше дітей (підкресліть).
22. Я готовий віддати своє щастя заради щастя своєї дитини.
1) Готовий 2) Скоріше так 3) Не впевнений 4) Скоріше ні 5) Не готовий

23. Іноді необхідно, щоб батьки зломали волю дитини.
1) Згоден 2) Швидше згоден 3) Не впевнений 4) Скоріше не згоден 5) Не згоден
24. Я щирий з дружиною і дитиною /дітьми.
1) Рідко 2) Іноді 3) Не завжди 4) Досить часто 5) Часто
25. Я спілкуюся зі своєю сім'єю частіше з позиції співробітництва.
1) Ні 2) Скоріше ні 3) Не знаю 4) Скоріше так 5) Так
26. Чи може дитина викликати у батьків негативні почуття?
1) Ні 2) Скоріше ні 3) Не впевнений 4) Скоріше так 5) Так
27. Вважаю себе чуйним до закликів про допомогу у своїй сім'ї.
1) Не згоден 2) Скоріше не згоден 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден
28. У вас виникає іноді бажання побути на самоті?
1) Так 2) Ні
29. Вам подобається проводити час у колі родини?
1) Дуже рідко 2) Найчастіше ні 3) Іноді 4) Частіше так 5) Подобається
30. Дитина має право на власну точку зору, і їй повинно бути дозволено її висловлювати.
1) Не згоден 2) Скоріше не згоден 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден
31. Вважаю себе компетентним батьком.
1) Не згоден 2) Скоріше не згоден 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден
32. Я здатен визнати свою неправоту у відносинах в сім'ї.
1) Не згоден 2) Скоріше не згоден 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден
33. Я, як батько, вмю наполягти на своєму.
1) Майже завжди 2) Часто 3) Іноді 4) Рідко 5) Ні, це мені не властиво
34. Я терпимо ставлюсь до недоліків членів моєї сім'ї.
1) Не згоден 2) Скоріше не згоден 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден
35. Усій сім'ї буде краще, якщо всю відповідальність і турботу про неї візьме на себе мати.
1) Згоден 2) Швидше згоден 3) Не впевнений 4) Скоріше не згоден 5) Не згоден .
36. Чи згодні ви, що навіть якщо чоловік і дружина люблять один одного, то все одно вони можуть дратувати один одного і сваритися?
1) Не згоден 2) Скоріше не згоден 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден
37. Чи любите ви іноді похвалитися?
1) Так 2) Ні
38. У сімейному житті для мене важливо спиратися лише на власні погляди, навіть якщо вони суперечать громадській думці.
1) Не згоден 2) Скоріше не згоден 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден
39. Моя дружина і я зазвичай обговорюємо вимоги до дитини і надаємо один одному підтримку в питаннях виховання.
1) Не згоден 2) Скоріше не згоден 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден
40. Чи можете ви іноді веселитися в компанії, не стримуючи себе?
1) Так 2) Ні
41. По своїй натурі я доброзичливий.
1) Не згоден 2) Скоріше не згоден 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден
42. Батько повинен користуватися повагою в сім'ї.
1) Не обов'язково 2) Рідко 3) Іноді 4) Часто 5) Завжди
43. Люблю опікувати.
1) Не згоден 2) Скоріше не згоден 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден
44. Іноді ви ведете себе нестримано?
1) Так 2) Ні
45. Планувати домашнє господарство повинна мати, так як вона одна знає, що робиться в будинку.
1) Згоден 2) Швидше згоден 3) Не впевнений 4) Скоріше не згоден 5) Не згоден
46. Чи згодні ви, що якщо сміятися і жартувати разом з дітьми, то це багато що полегшує в сім'ї?
1) Не згоден 2) Скоріше не згоден 3) Не впевнений 4) Майже згоден 5) Згоден
47. Благополуччя в сім'ї важливіше, ніж хороший стан справ на роботі.
1) Ні, робота не менш важлива, ніж родина. 2) Не впевнений 3) 50/50 4) Скоріше так
5) Повністю згоден
48. У нашій сім'ї приділяється мало уваги обговоренню проблем вихованню дітей.
1) Згоден 2) Швидше згоден 3) Не впевнений 4) Скоріше не згоден 5) Не згоден.

Додаток А.12

Ключ до методики «Свідоме батьківство»

Алгоритм обробки результатів

1. Почати обробку краще з підрахунку балів за шкалою правдивості до ключа:

а) відповіді «ні» на питання №: 19, 28, 37, 40, 44;

б) відповідь «так» на запитання № 10.

При сумі більше 5 балів відповіді опитувальника вважають недостовірними.

2. Кожному переліку відповідей відповідає пряма шкала переводу вербальних оцінок у бальні, тобто вибору першої позиції серед варіантів відповідей присуджується 1 бал, другої - 2 бали, третьої - 3 бали, четвертої - 4 бали, п'ятої - 5 балів. Виключення складають питання № 5, 6, 21.

3. Сума балів підраховується окремо по кожній шкалі відповідно ключу :

- батьківські позиції - 2, 11, 17, 25, 33, 42;
- батьківські почуття - 3, 12, 18, 26, 34, 43;
- батьківська відповідальність - 4, 13, 20, 27, 35, 45;
- батьківські установки і очікування - 5, 6, 21, 29, 36, 46;
- сімейні цінності - 7, 14, 22, 30, 38, 47;
- стиль сімейного виховання - 8, 15, 23, 31, 39, 48;
- батьківське ставлення - 1, 9, 16, 24, 32, 41.

4. Питання № 5, 6: оцінюється збіг обраних позицій обох партнерів, де кожне оцінюється 1 балом. Відповідно сума балів з цих питань буде збігатися в сімейній парі як у чоловіка, так і у жінки.

5. У питанні № 21 збіг обраної позиції з партнером оцінюється 5 балами, будь-яке інша розбіжність - 1 балом.

Чим більша кількість балів, тим вищий рівень усвідомленості батьківства. Відповідно чим вища оцінка по конкретній шкалі, тим вищий рівень усвідомленості конкретного компонента батьківства.

Додаток Б
Сертифікати апробації занять
Додаток Б.1
Сертифікат апробації заняття «Дитячі спогади як ресурс»

Асоціація практикуючих психологів Івано-Франківської області
 ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
 ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР
 ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Четверта регіональна практична конференція
 з арт-терапії
«Арт-терапевтична ПАЛІТРА»

**СЕРТИФІКАТ
 ТРЕНЕРА** №artП-13-14

засвідчує, що

Ірина Пушкарук

Провела (провів) майстер-клас/ворк-шоп на тему:

**“Куди діваються “рожеві окуляри”?
 або Про фей і не тільки “**

20-22 грудня 2013 р. м. Івано-Франківськ

*Директор Івано-Франківського обласного центру
 практичної психології та соціальної роботи,
 директор Асоціації, керівник проекту, арт-тренер
 Людмила Підлипна*

Додаток Б.2
Сертифікати апробації заняття
«Аніма і анімус або Казка про жінку і чоловіка»

Департамент освіти, науки, сім'ї, молоді та спорту
Івано-Франківської обласної державної адміністрації
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
Івано-Франківський обласний центр практичної психології та соціальної роботи

ФЕСТИВАЛЬ ПСИХОЛОГІВ ПРИКАРПАТТЯ

СЕРТИФІКАТ ТРЕНЕРА

засвідчує, що

Григорина Тетяна
(прізвище, ім'я)

провела (провів) тренінг / виступила (виступив) на тему:

«Аніма і анімус або Казка про жінку і чоловіка»
(назва тренінгу, виступу)

29-30.04.2019р.

(дата)

м. Івано-Франківськ

P. Zubyak

Ректор ОІППО

Р.М. Зуб'як

Асоціація практикуючих психологів Івано-Франківської області

СЕРТИФІКАТ ВЕДУЧОГО

засвідчує, що

Ірина Шушкарук

провела під час

ЛІТНЬОЇ «АРТ ШКОЛИ» 2013

Майстер-клас

«Аніма та Анімус або казка про Янгу та
Завібаку»

04-07 ЛИПНЯ 2013 РОКУ
(сmt. Делятин; Івано-Франківська обл.)

Директор Асоціації, арт-тренер, гештальттерапевт,
Людмила Підтипна

Додаток Б.3

Сертифікат апробації заняття «Сексуальність і табу на неї»

Всесвітня Асоціація Позитивної психотерапії (WAPP)
www.positum.org
Український Інститут Позитивної крос-культурної психотерапії і менеджменту (УІПП)
www.positum.org.ua

СЕРТИФІКАТ АКТИВНОЇ УЧАСТІ

засвідчує, що

Юліана Гужмарук

на V Всеукраїнської Конференції з Позитивної крос-культурної психотерапії

«Позитивна психотерапія: традиції, новації, сенси»

провів/провела *Воркшон*
(форма участі)

«Сексуальність і табу на неї...»
(назва)

1-2 червня 2013 року, м. Івано-Франківськ

Юліана

Володимир Карікаш
голова конференції
голова секції ПП УСП, супервізор
голова Ради УІПП

Наталія Босовська
голова методичної Ради УІПП
майстер-тренер WAPP

Успішно пройшла апробацію заняття з Українською Спілкою Психотерапевтів (Секція Позитивної психотерапії),
Українським Науково-Методичним Центром Практичної психології та Соціальної роботи АПН України,
Черкаським Обласним інститутом післядипломної освіти педагогічних працівників,
Прикарпатським національним університетом ім. Василя Стефаника

Додаток Б.4

Сертифікат апробації заняття
«Любов як альфа і омега: пошук, усвідомлення, прийняття»

Асоціація практикуючих психологів
Івано-Франківської області

ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ПРАКТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

СЕРТИФІКАТ ВЕДУЧОГО

№artП-11-03

засвіачує, що

Тущарук Ірина

провів \ провела ворк-шоп на тему:

*„Любов як Альфа і Омега:
пошук, усвідомлення, прийняття.”*

під час другої регіональної практичної конференції з арт-терапії

«Арт-терапевтична ПАЛІТРА»

16-18 грудня 2011 р., м. Івано-Франківськ

Кількість годин: 10 годин підготовчої роботи, 2 години супервізії,
2 години ворк-шопу

Директор Івано-Франківського обласного центру практичної психології та соціальної роботи, директор Асоціації, керівник проекту, арт-тренер

Людмила Підліпна

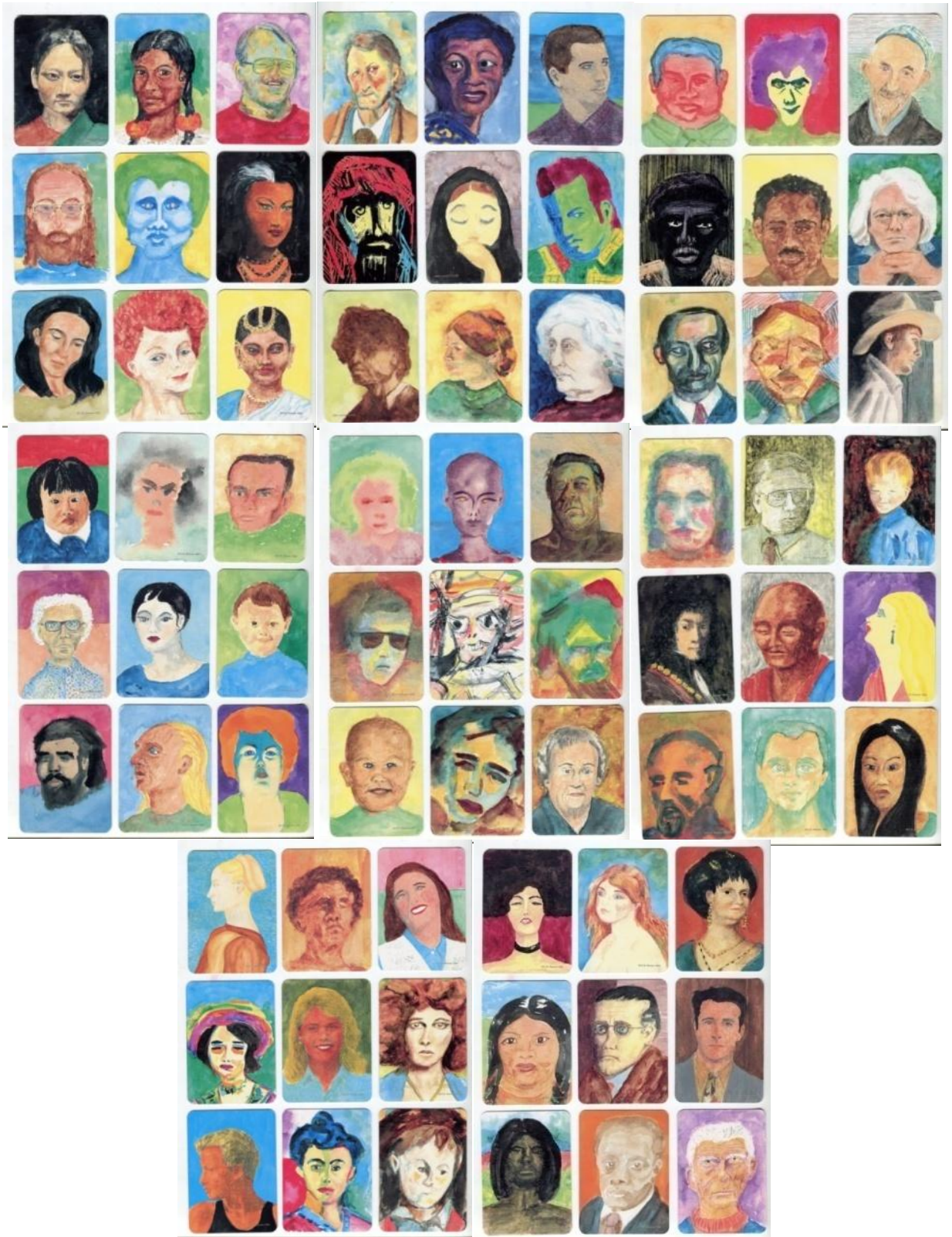

Додаток В
Матеріали до «Програми оптимізації процесу розвитку
батьківської ідентичності чоловіка»

Додаток В.1
Стимульний матеріал до заняття «Подорож у дорослість»
Метафоричні карти «Персоніта»

Додаток В.2
Стимульний матеріал до заняття «Подорож у дорослість»
Метафоричні карти «Персона»

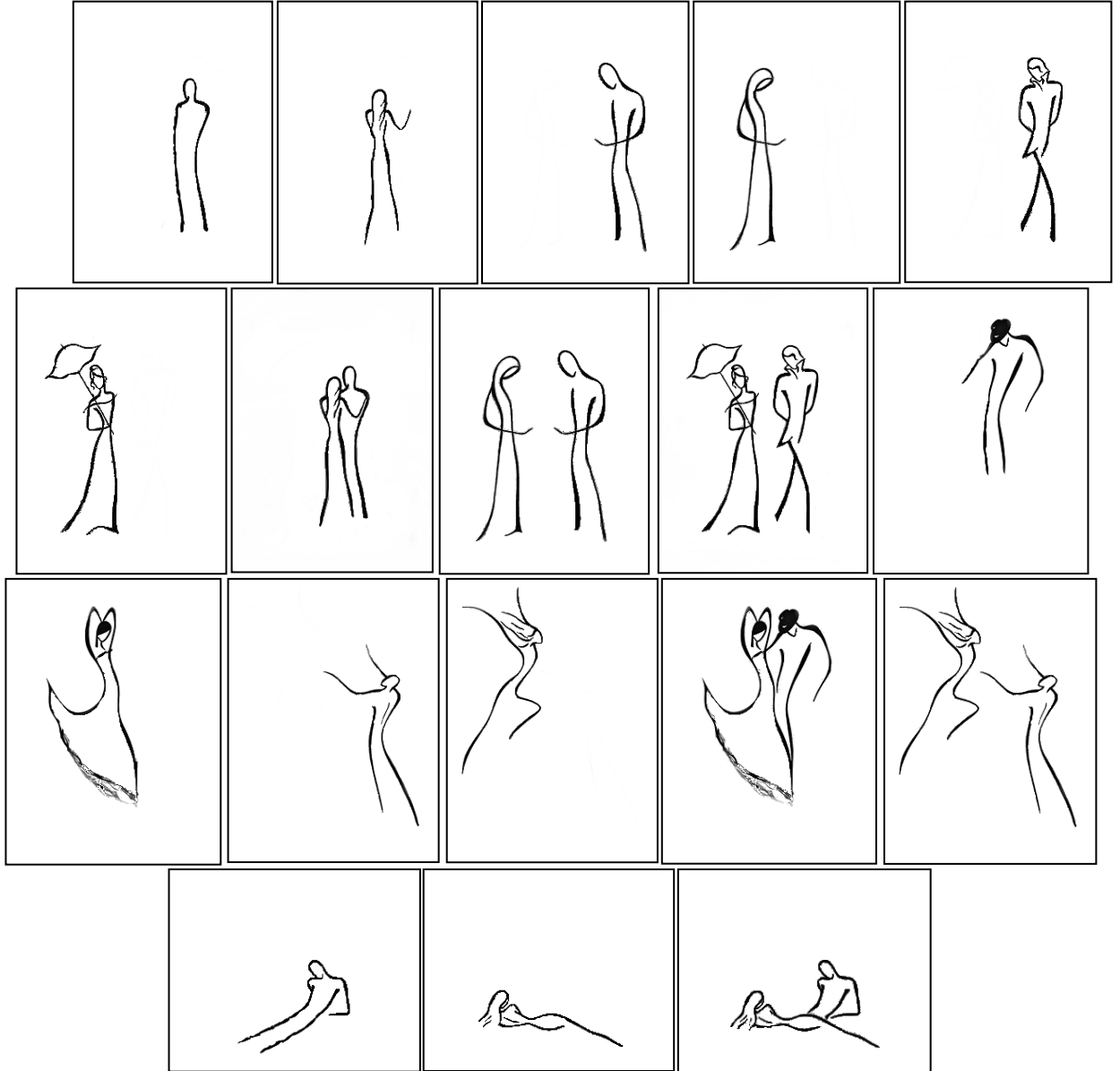
Додаток В.3

**Розвиток чоловічого і жіночого начал у відповідності з
їхніми функціями
(заняття четверте «Аніма» й «Анімус»
або казка про Жінку й Чоловіка»)**

Жіноче начало	
Відунья	Відає, руйнує, будує, захищається, проводить
Амазонка	Бореться, перемагає, добивається, протистоїть
Гейша (Гетера)	Спокушає, прикрашає, зваблює
Дружина-Мати	Вирощує, виношує
Королева	Керує, наділяє, вказує
Фея	Зцілює, перетворює, дарує
Богиня	Надихає, благословляє
Чоловіче начало	
Розвідник	Оберігає, відкриває, підготовлює
Захисник	Захищає, бореться, перемагає
Годувальник	Добуває, будує, забезпечує
Генерал	Відповідає, очолює, веде за собою
Король (Цар-батько)	Керує, наділяє, судить
Цілитель	Зцілює, зберігає, рятує
Священик, Учитель	Направляє, розвиває, вчить, настановляє

Додаток В.4

Стимульний матеріал до п'ятого заняття «Сексуальність і табу на неї»

Додаток В.5

Стимульний матеріал до шостого заняття «Любов як Альфа і Омега: пошук, усвідомлення, прийняття»

Казка «Жінка-Скелет»

Вона зробила щось таке, від чого її батько розгнівався. У чому саме вона завинила, ніхто вже не пам'ятає, тільки батько притягнув її на берег моря і скинув зі скелі вниз. Риби обгризли її плоть і виїли очі. Залишився скелет, який підводні течії перекочували по дну.

Одного разу рибак відправився ловити рибу. Треба сказати, що багато рибаків свого часу навідувалися в цю затоку, але наш рибак поплив далеко від рідного дому і не знав, що місцеві рибаки намагаються триматися звідси подалі, бо тут водиться нечиста сила.

І треба ж було такому статися, що гачок, закинтий рибак, зачепився якраз за ребро Жінки-Скелета. «Мабуть, на цей раз попалася велика риба, – подумав рибак. – Нарешті!». В думках він вже прикидав, скільки людей вдасться нагодувати такою величезною рибою, наскільки її вистачить, як довго він зможе відпочивати від своїх обов'язків добувача. Рибак боровся з важким вантажем, що висів на гачку, а морська вода кипіла і пінилася, човен-каюк підстрибував і тремтів, тому що та, що лежала на дні, намагалася звільнитися. Але чим більше вона боролася, тим більше заплутувалася у волосінь. Незважаючи на всі свої зусилля, вона нестримно наближалася до поверхні, бо волосінь, що зачепилася за ребро, тягнула її вгору.

Рибак якраз намагався зачепити знахідку сачком і тому не бачив, як з води винирнув голий череп, не бачив поблискуючі в очницях корали, не бачив черепашок, які обліпили жовті зуби. Потім він обернувся, тримаючи в руках сачок, і тут побачив Жінку-Скелета у всій красі: вона звисала з носа каяка, вчепившись в нього довгими передніми зубами.

«А-а-а!» – скрикнув бідолаха, і від жаху серце у нього пішло в п'яти, очі полізли на лоб, а вуха запалали вогнем. «А-а-а!» – заволав він і збив її з каяка веслом, а потім став гребти до берега, як очманілий. Від страху він не збагнув, що скелет попався на його вудку, і зовсім перелякався, коли побачив, що жажливий привид прямує вслід за ним до берега. Куди він не направляв свій човен, Жінка-Скелет не відставала, її подих збирався над водою клубами пари, а руки тяглися до нього, наче бажаючи схопити і потягти на дно.

«А-а-а-а-а!» – закричав він, діставшись до берега. Одним стрибком він вискочив з каяка і, стискаючи в руці вудку, кинувся навтьоки. А коралово-білий скелет, все ще обвитий волосінню, брязкаючи, застрибав слідом за ним. Він на скелі – Жінка-Скелет за ним. Він через крижану тундру – вона слідом. Він пробіг по м'ясу, розкладеному для просушування, і розкидав його на шматки своїми чобітьми-муклуками.

Невідступно слідуючи за ним по п'ятах, Жінка-Скелет підхопила кілька морожених рибин і стала жувати: адже у неї в роті так давно не було ні крихти. Нарешті рибак дістався до своєї сніжної хатини, іглу, пірнув у лаз і рачки проповз всередину. Він лежав у темряві, задихаючись і схлипуючи, а серце калатало як бубон – найгучніший бубон. Нарешті він у безпеці, в цілковитій безпеці, так, в безпеці! Слава богам, слава Ворону і багатій Седні ... нарешті ... він ... в безпеці.

Він запалив каганець, і – о жах! – на сніжній підлозі купою кісток лежала вона: п'ята зачепилася за плече, коліно застрягло між ребрами, нога закинута за лікоть. Потім він не міг сказати, що це було: можливо, світло пом'якшило її риси чи вся справа в тому, що він був самотній. Тільки в серці його запалала іскра доброти, він повільно простягнув почорнілі від сажі руки і, щось ласкаво примовляючи, як мати, що тишить дитину, заходився розплутувати рибальську волосінь.

«Ось так, ось так, – спочатку він звільнив пальці ніг, потім щиколотки. – Ось так, ось так». Він трудився всю ніч і під кінець закутав її в хутра, щоб зігріти. Тепер всі кістки Жінки-Скелета були на своїх місцях, як має бути у людини. Він дістав кремень і, відрізавши частину свого волосся, розвів маленьке багаття. Час від часу,

змащуючи жиром дорогоцінне дерево своєї вудки і змотуючи волосінь з жил, він поглядав на неї. А вона, закутана в хутра, не говорила ані слова – не сміла, – щоб рибак не витягнув її з хатини, не скинув зі скель, не розбив її кістки.

Рибак став клювати носом, заліз під хутрянні ковдри і скоро заснув. Буває, що, коли людина спить, у неї з ока викочується сльозинка. Нікому не відомо, який саме сон буває тому причиною, але ми знаємо, що цей сон нав'язаний сумом або тугою. Так сталося і цього разу.

Жінка-Скелет побачила, як у світлі каганця блиснула сльоза, і раптом їй страшенно захотілося пити. Побрязкуючи кістками, вона підповзла до сплячого і припала до сльозинки ротом. Ця одна-єдина сльоза була як річка, і вона все пила і пила, поки не заспокоїла свою багаторічну спрагу.

Потім вона лягла поруч з рибалкою, проникла в нього і вийняла його серце, гучний бубон. Сіла і стала бити в нього з обох сторін: Бом-бомм! Бом-бомм! І під цей ритм бубна вона заспівала: «Плоть-плоть-плоть! Плоть-плоть-плоть!». Чим довше вона співала, тим більше її кістки обростали плоттю. Так вона наспівала собі волосся і пильні очі, і красиві повні руки. Наспівала собі видолинок між ногами, наспівала груди – такі довгі, що ними можна було обгорнутися для тепла, і все інше, що потрібно жінці. Коли все у неї було на місці, вона піснею зняла зі сплячого чоловіка одяг, залізла до нього в ліжко і тісно притиснулася до нього. Вона повернула назад його серце, гучний бубон, і так вони і прокинулися – сплітаючись тілами, з'єднані новим зв'язком, добрим і міцним.

Люди, які не пам'ятають, через що з нею сталася біда, кажуть, що вона пішла разом з рибакон, і їх годували досхочу ті істоти, яких вона знала, коли жила під водою. Люди кажуть, що це чиста правда, а більше вони нічого не знають.

Додаток В.6

Тези для ведучого при інтерпретації казки «Жінка-Скелет»

Ця казка – дуже хороша метафора проблеми любові в сучасному світі, страху перед природою Смерті, істинний характер якої привикли прикривати різноманітними теоріями і вченнями, поки вона не виявилася роз'єднаною зі своєю другою половинкою, Життям. Ми привикли думати, що за смертю йде тільки смерть, але це зовсім не так. Смерть завжди породжує нове життя, навіть якщо від нього залишилася лише купа кісток.

Нездатність винести вигляд Жінки-Скелета і визволити її від пут – ось що стає причиною краху багатьох любовних зв'язків. Щоб любити, потрібно бути не тільки сильним, але й мудрим.

Зустрічаючись сам-на-сам з Жінкою-Скелетом, ми дізнаємося, що почуття неможливо отримати ззовні – це дещо таке, що періодично народжується в душі і виходить назовні. Жінка-Скелет показує нам, що тільки спільне життя, яке долає всі підйоми і спади, всі початки і кінці, створює справжню істинну віддану любов.

Етапи любові (по казці). Ця казка набуває особливої цінності, якщо розуміти її як послідовність із семи завдань, виконуючи які, одна душа вчиться щиро і глибоко любити іншу. Ось ці завдання:

- 1) побачити в іншій людині духовний скарб, навіть якщо спочатку не розумієш, що саме знайшов (випадково знайдений скарб);
- 2) пора, коли один втікає, а інший переслідує, пора надій і страхів для обох сторін (втеча та переслідування);
- 3) етап розплутування і розуміння складних взаємовідносин (визволення Жінки-скелета від пут);
- 4) етап довіри, що дозволяє розслабитися, знайти спокій в присутності і благодаті іншого (довірливий сон рибак);
- 5) пора, коли двоє ділять і майбутні мрії, і минулі печалі, що знаменує початок зцілення застарілих ран, пов'язаних любов'ю (зронена сльоза);
- 6) звернення до серця, щоб оспівати нове життя серце-бубон і пісня);
- 7) злиття – тілесне і духовне (танець тіла і душі).

Випадково знайдений скарб. Коли рибак знайшов свій скарб, він ще не знав, що цей скарб найжахливіший з усіх скарбів; що він витягає на поверхню дещо більше, ніж може витримати. Він ще не знає, що йому потрібно буде з ним порозумітися і йому потрібно буде пройти випробування, перевірку всіх своїх сил, можливостей і здібностей. І, що найстрашніше, він не знає, що він не знає. Такими є всі закохані спочатку: вони сліпі, як кроти.

Якщо людину супроводжують великі сили душі, то вона безумовно отримає набагато більше того, за чим полює.

Але є одна важлива річ, про яку необхідно пам'ятати: щоб отримати щось справді цінне і вартісне необхідно докласти чималих зусиль. Легко мріяти про ідеальну любов і нічого при цьому не робити – це наче наркоз, від якого можна ніколи не прокинутися, якщо тільки не вхопитися за щось справді цінне, але поки що не доступне розумінню.

Для простодушних і страждених чудо душі полягає в тому, що ти всеодно випадково наткнешся на скарб, навіть якщо відносишся до нього байдуже або презирливо, навіть якщо не збирався і не надіявся або просто не хотів його знаходити, якщо вважаєш себе недостойним або неготовим. І тоді на тебе чекає колосальна духовна праця – не пропустити знахідку, впізнати в ній скарб, якби незвичайно вона не виглядала, і добре подумати, що з нею робити.

І знову ж не потрібно забувати про Смерть. Бо ж якась частина кожної жінки і кожного чоловіка відмовляється знати, що в кожному любовному союзі Смерть має свою

долю. Ми вдаємо, що здані любити, не давши померти своїм ілюзіям по відношенню до любові, вдаємо, що можемо йти вперед, не дочекавшись, поки помруть наші марні сподівання. А насправді ж помирає багато чого: ілюзії, очікування, палке прагнення отримати все тільки найкраще. Тому, щоб прийняти любов, необхідними є достатнє самовладання і духовна сила. Коли зважуєшся на любов, зважуєшся на те, щоб воскресити до життя сутність Жінки-Скелета.

Часто відносини руйнуються, коли переходять від стадії очікування в стадію,

коли ми своїми очима бачимо, що висить на кінці гачка. Відносини, які починалися так чудово можуть давати збій, буксувати, коли закінчується етап бездумної закоханості. Тоді на зміну фантазіям приходять відносини, що потребують більш серйозної віддачі, і доводиться кликати на допомогу всю свою мудрість і вміння. Після етапу закоханості частіше всього притупляється сексуальне збудження, або хтось із пари починає помічати непривабливу сторону партнера, або бачить, що насправді не така це вже й завидна здобич – тут то і впливає на поверхню лисий череп з жовтими зубами.

Здається, що це дуже жахливе видовище, але, насправді це найкраща можливість проявити відвагу і пізнати любов. Любити – це значить залишатися разом. Це значить перейти зі світу фантазій у світ, де любов можна леліяти. Любити – це значить залишитися, коли все в тобі кричить: «Тікай!»

Втеча і переслідування. Етап втечі і погоні – це пора, коли закохані намагаються усвідомити свій страх перед властивими любові циклами Життя-Смерті-Життя. Вони часто говорять: «Мені краще з кимось іншим» або «Я не хочу відмовлятися від свого минулого життя», або «Я не хочу нічого змінювати», або «Не бажаю бачити рани ні свої, ні чужі», або «Я ще не готова» і т.д.

Це пора, коли все в голові сплутується, коли відчайдушно хочеш сховатися, а серце колотиться не від того, що ти любиш і любима, а від тваринного страху.

Коли свідомо душа розуміє, ЩО впіймала, - вона відчайдушно намагається спастись втечею. В житті ми постійно займаємося тим же самим. Коли ми витягуємо нашу здобич, ми бачимо, що на поверхні вона зовсім не така, якою ми собі її уявляли. Це скарб, якого нас навчили боятися. Тому ми намагаємося втекти, викинути знахідку, або прикрасити її або зробити з неї те, чим вона не є, але з цього нічого не вийде. В кінці кінців всім нам доведеться поцілуватися зі страховиськом.

Неважко любити приємне, але щоб любити по-справжньому, потрібно стати героєм, здатним перебороти свій власний страх. Всі заяви про неготовність, про те, що потрібно почекати, цілком зрозумілі, але істина в тому, що ніколи не буває повної готовності або часу, коли дійсно пора.

Зрозуміло, що стадію втечі і переслідування проходить багато хто. Та, на жаль, є й такі, хто повторюють її знову і знову. Але ті, хто по-справжньому хоче любові, наслідують рибаків: вони намагаються розпалити багаття і заглянути в обличчя природи Життя-Смерті-Життя. Вони роздивляються те, чого бояться і, як це не парадоксально, на зміну страху приходять впевненість і здивування.

Визволення скелету. Визволивши Жінку-Скелета від пут, рибак тим самим проявляє свій правильний намір, здібності і укріплює зв'язок з нею, що посилюється все більше.

Він тікав від неї, схлипуючи і задихаючись, а тепер він хоче торкнутися її. Вона ж торкається його серця вже самим фактом свого існування.

Якщо ми творимо любов, то, не дивлячись на всі свої побоювання і страхи, хочемо визволити кістки природи Смерті. Ми хочемо побачити як це все виглядає в цілісності. Ми хочемо торкнутися некрасивого в собі і в інших.

Але що означає «некрасиве»? Некрасивим є наше невміння любити і зловживання любов'ю. Непривабливою є наша невірність, непривабливими є наші психологічні виверти, нерозуміння і незрілі фантазії.

Визволити Жінку-Скелета від пут значить зрозуміти цю принципову помилку і виправити її. Визволяючи її від пут, ми набуваємо здатність передчувати, що буде далі,

краще розуміти, як зв'язані між собою всі аспекти природної душі, що можемо зробити ми самі. Розплутати її – значить набути чіткого розуміння себе та іншого.

Таким чином, ознайомившись з Жінкою-Скелетом і розібравши її кістки по порядку, закоханий, що був спочатку зовсім необізнаний в любові, починає розуміти в ній набагато більше.

Той, хто звільнив Жінку-Скелета від пут, пізнав терпіння, пізнав мистецтво чекати.

І щоб винести вигляд Жінки-Скелета, не потрібно брати на себе роль героя, не потрібно вступати в озброєну сутичку, не потрібно ризикувати життям в диких краях. Потрібно просто захотіти її розплутати.

Довірливий сон. На цій стадії відносин закоханий повертається до стану невинності – до стану, в якому його все ще наповнюють благоговінням емоційні компоненти, до стану, в якому він весь повен бажань, надій і мрій. Невинність відрізняється від наївності. Наївність – це коли нічого не знаєш і тягнешся до добра, а невинність – коли все знаєш і всеодно тягнешся до добра.

В цьому стані довірливого сну, рибак вступає у фазу переходу, яка приведе його до більш глибокого розуміння, на більш високий щабель зрілості. Входячи в цей стан, закохані підкоряються силам власної душі, тим, що володіють вірою, довірою і глибокою невинністю.

Буває, що людина боїться розслабитися в присутності коханої людини, боїться вернутися до духовної невинності або боїться, що її обмануть. Такі люди переносять на інших всі можливі мотиви і просто-на-просто не довіряють собі. Тоді їм просто необхідно довіритися самій природі Життя-Смерті-Життя. Як і в сні, природа Життя-Смерті-Життя в своїй найбільш дикій іпостасі є такою ж простою, як легкий видох (кінець) і вдих (початок). Там, де закінчується одне, починається інше – ось те єдине знання, якому необхідно довіритися.

Зронити сльозу. Сльози рибака притягують до нього Жінку-Скелета, викликають в неї спрагу, змушують шукати більшої близькості. Як і в чарівних казках, сльози можуть притягувати до нас речі, можуть виправляти, приносити частину або фрагмент, якого не вистачає.

Якщо мужчина виплакує сльозу, це значить, що він знайшов свій біль і пізнає його, доторкаючись до хворого місця. Він розуміє, що через рани все своє життя жив з побоюванням. Розуміє, що саме втратив в житті по цій причині. Розуміє, наскільки калічить свою любов до життя, до себе самого, до іншої людини.

По мірі того, як відбувається усвідомлення того, що все своє життя він носив в собі любов, але ніколи її не пізнавав, душа його укорінюється все глибше і очевидніше. Набігає сльоза. Жінка-Скелет п'є. Тепер в ньому повинне виникнути і зародитися щось іще, чим він зможе поділитися з нею, - просторе, неосяжне серце.

Серце-бубон і пісня. Серце – психологічний і фізіологічний центр. Серце – один з найголовніших органів, без яких не можуть жити ні люди, ні тварини. В серці зосереджені почуття до інших, почуття до себе, почуття до землі і до Бога. Саме серце дозволяє нам любити, як любить дитина: всеціло, без найменшого нальоту цинізму, самозахисту.

Взявши в руки серце рибака, Жінка-Скелет використовує головний двигун його душі, єдине, що має істинний сенс, єдине, що здатне створити чисте і невинне почуття.

Відаючи своє серце новому творінню, новому життю ми переходимо в область почуттів. Це може датися нам з величезними зусиллями, особливо, якщо ми ранені розчаруваннями і печалю. Але так задумано: відродитися під звуки бубна, оживити Жінку-Скелета, підійти впритул до того, хто завжди був поряд.

Це дуже важливо, коли твориш дещо цінне завдяки тому, що твій коханий поряд і вірить в тебе, завдяки його духовному інтересу до твоєї роботи, твого проекту, твого предмету. Це дивовижне явище. І не обов'язково обмежуватися коханою людиною – воно може сходити від будь-кого, хто щиро віддасть вам своє серце.

Ця казка також знайомить нас з силою, яка народжується в душі, - її символами стають гра на бубні і співання. В міфах піснями зцілюють рани, їх використовують, щоб зганяти худобу в стадо. Пісня послаблює біль, зцілює тіло.

Говорять, що всі творіння супроводжувалися звучанням слова, що промовлялося голосно, пошепки або подумки.

Гімн творіння викликає в душі зміну. Пісня особлива мова, яка допомагає здійснити те, чого не може звичайна розмова.

І пісня, і використання серця в якості бубна – це містичні акти, що пробуджують ті шари душі, які рідко використовуються і які важко побачити.

Неможливо сказати, що саме потрібно проспівати або зіграти на бубні для кожної людини, тому що при цьому відкриваються дуже дивні і незвичайні щілини. Але можна не сумніватися, що ця музика буде неземною і захоплюючою.

Танець тіла і душі. З цієї казки зрозуміло, що тіло віддають на одній із останніх фаз любові. Так повинно бути. І в жодному разі не потрібно поступатися коханцю, який випадково впіймавши здобич, хоче зразу перейти до тілесної близькості. Потрібно наполягати на всіх фазах. Тоді остання потурбується про себе сама, пора злиття тіл прийде, коли буде потрібно.

Якщо почати з тілесної фази, то завершити всі інші буде набагато важче, бо доведеться відривати солодколюбиве его від тілесних утіх, щоб проробляти головну роботу.

Щоб зайнятися коханням – якщо нам суджено полюбити – ми танцюємо зі Смертю. Будуть зливи і посухи, будуть новонароджені і мертвнонароджені, і знову народиться щось нове. Любити – значить вчити кроки. Займатися коханням – значить виконувати танець.

Займатися коханням – значить злити дихання і плоть, дух і матерію: одне проникає в інше. В цій казці відбувається злиття смертного з безсмертним, і це також характерно для любовного союзу, якому суджено тривати довго.

Беззаперечним є одне: існує безсмертний зв'язок душі, який важко описати, і в який навіть важко повірити, але який ми глибоко відчуваємо, коли любимо!..

В цій казці два перетворення: одне рибака, інше Жінки-Скелета. Саме так і повинен розвиватися любовний зв'язок – кожний з партнерів перетворює іншого. Сила і енергія кожного розплутана, вона одна на двох. Він віддає їй своє серце-бубон. Вона віддає йому знання найскладніших ритмів і емоцій, які тільки можна уявити. Ніхто не знає чи будуть вони рибалити разом. Ми знаємо тільки, що вони будуть ситі до кінця своїх днів.

Беззаперечним є одне: існує безсмертний зв'язок душі, який важко описати, і в який навіть важко повірити, але який ми глибоко відчуваємо, коли любимо!..

В цій казці два перетворення: одне рибака, інше Жінки-Скелета. Саме так і повинен розвиватися любовний зв'язок – кожний з партнерів перетворює іншого. Сила і енергія кожного розплутана, вона одна на двох. Він віддає їй своє серце-бубон. Вона віддає йому знання найскладніших ритмів і емоцій, які тільки можна уявити. Ніхто не знає чи будуть вони рибалити разом. Ми знаємо тільки, що вони будуть ситі до кінця своїх днів.

Додаток В.7

Етапи соціалізації дитини за еволюційною теорією Еріка Еріксона (заняття сьоме «Розвиток дитини: разом до гармонії»)

Вік	Позитивне утворення	Негативне утворення	Кризове запитання
0-1р.	Довіра – здатність довіряти світові, людям, подіям.	Недовіра – «навколо самі вороги»	Чи можу я довіряти світові?
2-3р.	Автономія – здатність відчувати себе «самостійною одиницею», виокремлювати себе з-поміж інших	Залежність, сором і сумніви – невміння відчувати власну самостійність	Чи спроможний я це зробити? Чи зможу я керувати власним тілом?
4-5р.	Ініціатива – вміння приймати рішення, моделювати власну поведінку	Пасивність, почуття провини – підкорення волі інших, безініціативність	Чи можу зробити це сам, без батьків?
6-11р.	Праця – вміння отримувати задоволення від результату і процесу власної праці	Почуття неповноцінності – невпевненість у власних можливостях і силах	Чи можу я зробити сам? Чи можу я зробити це достатньо добре?
12-18р.	Ідентичність – розуміння того, хто я є, звідки прийшов і куди йду	Сплутана ідентичність – нерозуміння себе, власного коріння	Хто я?

Додаток В.8

Бланк до вправи «Особливості власного розвитку» (заняття сьоме «Розвиток дитини: разом до гармонії»)

я повністю довіряю всім					не довіряю нікому
все роблю сам					завжди потребую чиєїсь допомоги
завжди проявляю ініціативу					чекаю поки інші скажуть що робити
завжди отримую задоволення від праці					ніколи не отримую задоволення від праці
повністю задоволений тим, хто я є					цілком не задоволений тим, хто я є

Додаток Д Список публікацій

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Пушкарук І. Ю. Аналіз особливостей Я-концепції в чоловіків у доактуалізаційному та актуалізаційному періодах становлення батьківської ідентичності. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України* / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-подільський, 2015. Вип. 29. С. 585–598.
2. Пушкарук І. Ю., Бежук Ю. М. Шестиступенева модель групової фокусної психокорекційної та психотерапевтичної роботи. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України* / за редакцією С. Д. Максименка. Київ, 2013. Т. 11. Вип. 8. Ч. 2. С. 303–309.
3. Пушкарук І. Ю. До питання про співвідношення понять «батьківський інстинкт» та «батьківська любов». *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, 2009. Вип. 14. Ч. 2. С. 306–314.
4. Пушкарук І. Ю. Ідентифікація з батьком як провідний механізм формування батьківської ідентичності чоловіка. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 17. Ч. 1. С. 126–133.
5. Пушкарук І. Ю. Родительське програмування в процесі становлення особистості чоловіка-батька крізь призму концепції транзактного аналізу. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 18. Ч. 2. С. 168–174.
6. Пушкарук І. Становлення та розвиток батьківської ідентичності чоловіка. *Соціальна психологія: науковий журнал*. Київ, 2010. № 4. С. 131–138.

Стаття в науковому фаховому виданні, внесеному до реєстру міжнародних наукометричних баз:

7. Пушкарук І. Ю. Аналіз особливостей батьківської ідентичності чоловіка за методикою «Сімейна соціограма». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки*. Херсон, 2017. Вип. 4. Т. 2. С. 86–91.

Статті та тези, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Гасюк М. Б., Пушкарук І. Ю. Нормативна криза становлення батьківської та материнської сфер особистості періоду перинатального розвитку дитини. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* / за редакцією С. Д. Максименка. Київ, 2011. Т. 11. Вип. 4. Ч. 1. С. 205–212.

9. Пушкарук І. Ю. Батьківство у православному віровченні. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. / за редакцією С. Д. Максименка. Київ, 2011. Т. XIII. Ч. 3. С. 343–349.

10. Пушкарук І. Ю. Особливості становлення батьківства у перинатальному і неонатальному періоді дитини. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2008. Т. X. Ч. 1. С. 384–389.

11. Пушкарук И. Ю. Семейное пространство: определение, структура, критерии функционирования. *Материалы XII международной заочной научно-практической конференции. Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии*. Москва, 2013. С. 208–215.

Додаток Е

Відомості про апробацію матеріалів дисертації

I. Конгрес:

1. X Ювілейний конгрес Європейської Конфедерації Психоаналітичних Психотерапій «Освіта в психоаналізі: виклики і суперечності» (Львів, 28–29 вересня 2013 р.; форма участі: очна).

II. Міжнародні науково-практичних конференції:

2. III Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 18 березня 2008 р., форма участі: очна).

3. VI Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Чернігів, 18 березня 2011 р., форма участі: очна).

4. III Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми переживання життєвої кризи» (Ніжин, 12–13 квітня 2011 р., форма участі: очна).

5. IV Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у сучасному світі: проблеми розвитку та психологічної допомоги» (Ніжин, 30–31 жовтня, 2013 р., форма участі: очна).

6. XII міжнародна заочна науково-практична конференція «Наукова дискусія: питання педагогіки і психології» (Москва, 18 квітня 2013р., форма участі: заочна).

III. Внутривузівські звітні наукові конференції:

7. Щорічна звітно-наукова конференція ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 2010, очна).

8. Щорічна звітно-наукова конференція ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 2011, очна).

9. Щорічна звітно-наукова конференція ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 2012, очна).

10. Щорічна звітно-наукова конференція ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 2013, очна).

11. Щорічна звітно-наукова конференція ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 2015, очна).

IV. Засідання кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, протокол № 6 від 23 січня 2018 р.).

Україна
Управління освіти Коломийської міської ради
Івано-Франківської області

Коломийська гімназія імені М. Грушевського

78200, Івано-Франківська обл., м. Коломия, вул. І.Франка, 19, тел.(факс)2-09-79
e-mail: adminkolgy@gmail.com
Ідент. код 20553669

02.02.2018 р.

№ 11/02-17

ДОВІДКА
ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ
результатів дисертаційного дослідження
Пушкарук Ірини Юріївни
«Сім'я як чинник розвитку батьківської ідентичності чоловіка»

Результати дисертаційного дослідження Пушкарук Ірини Юріївни присвячено вивченню проблеми батьківської ідентичності чоловіка як складової ідентичності особистості.

В роботі проведено ґрунтовний теоретичний та емпіричний аналіз особливостей впливу сім'ї на процес розвитку батьківської ідентичності чоловіка. На основі шестиступеневої моделі фокусної психокорекційної та психотерапевтичної роботи розроблено «Програму оптимізації процесу становлення батьківської ідентичності чоловіка», яка була успішно апробована на базі Коломийської гімназії імені М.Грушевського в 2015-2016 навчальному році.

В заняттях взяли участь 11 батьків учнів 1-3 гімназійних класів. Загалом було проведено 7 занять, загальної тривалістю 24,5 год.

Результати обговорювались на планових засіданнях методичного об'єднання практичних психологів загальноосвітніх закладів м.Коломиї.

Загалом про успішне впровадження та апробацію «Програми оптимізації процесу становлення батьківської ідентичності чоловіка» свідчать результати

післяекспериментального зрізу, зокрема констатуємо зменшення кількості учасників, що переживали кризові стани стосовно своєї батьківської ідентичності, а також значне зміщення акценту виховання по шкалі «авторитаризм-партнерство» в сторону партнерства.

Довідка видана спеціалізованій вченій раді за місцем захисту дисертації Пушкарук Ірини Юріївни.

Директор Коломийської гімназії

В.Ткачук

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ, НАУКИ ТА МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ
 Івано-Франківської обласної державної адміністрації
Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

12. Сл. 2018 № 01/157

76018, Україна, м. Івано-Франківськ, пл. Міцкевича, 3
 тел. (факс) (0342) 53-23-87,
 тел.: (0342) 53-24-93
 mail@oippo.if.ua

ДОВІДКА
ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ
результатів дисертаційного дослідження
Пушкарук Ірини Юріївни
«Сім'я як чинник розвитку батьківської ідентичності чоловіка»

Дисертаційне дослідження Пушкарук Ірини Юріївни «Сім'я як чинник розвитку батьківської ідентичності чоловіка» присвячено вивченню проблеми батьківства, зокрема феномену батьківської ідентичності чоловіка як складової ідентичності особистості.

В ході ґрунтовного теоретичного та емпіричного аналізу проблеми було розроблено «Програму оптимізації процесу становлення батьківської ідентичності чоловіка», цілями якої були: психодіагностика та психокорекція недоліків психологічного розвитку, пов'язаних з становлення чоловіка-батька; інформаційна підтримки батьківської сфери сучасного чоловіка; створення оптимальних умов для успішного становлення батьківської ідентичності.

Так, дослідженню основних етапів розвитку любовного зв'язку між чоловіком та жінкою, визначенню можливих труднощів та перешкод, що можуть виникнути на кожному з цих етапів, а також пошуку шляхів їх вирішення та подолання присвячене заняття «Любов як альфа та омега: пошук, усвідомлення, прийняття», апробація якого відбулась на Другій регіональній практичній конференції з арт-терапії «Арт-терапевтична палітра» 16-18 грудня 2011р.

На занятті «Дитячі спогади як ресурс?-ресурс...-РЕСУРС!» відбувається робота з гендерно орієнтованими дитячими спогадами та переживаннями чоловіків. Апробація цього заняття проходила на Четвертій регіональній практичній конференції з арт-терапії «Арт-терапевтична палітра» 20-22 грудня 2013р, з робочою назвою «Куди діваються рожеві окуляри?»).

На Фестивалі психологів Прикарпаття 29-30 квітня 2013р та Літній «Арт-школі» 2013 4-7 квітня 2013 р. відбулась апробація заняття «Аніма і Анімус або Казка про Жінку та Чоловіка», що спрямоване на роботу з архетипами «аніми» і «анімуса», які впливають та визначають особливості взаємовідносин з представниками протилежної статі.

На занятті «Сексуальність і табу на неї...», апробація якого відбулась під час VI регіональної конференції з арт-терапії «Арт-терапевтична Палітра» (Івано-Франківськ, 11-13 грудня 2015р.), проводиться робота з сексуальністю як рушійною силою соціальної активності людини, де учасники мають можливість виявити, усвідомити та пропрацювати свої внутрішні приховані переживання, конфлікти та заборони, пов'язані із прийняттям та виявом своєї сексуальності.

Загалом всі передбачені «Програмою оптимізації процесу становлення батьківської ідентичності чоловіка» заняття спрямовані на корекцію та вирішення проблемних аспектів стосунків чоловіка з власними батьками, протилежною статтю, а також внутрішньо особистісних конфліктів, пов'язаних зі сприйняттям себе, як я – чоловік, та я – батько (чи майбутній батько).

Ректор ОШПО

Директор ОЦПКСР

[Handwritten signatures]

Р. Зуб'як

Л. Підлипна

**Міністерство освіти і науки України
Комунальний вищий навчальний заклад
«КОЛОМИЙСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕДЖ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ»**

13.03.2018 № 45
На № _____ від _____

78200. Івано-Франківська обл.,
м. Коломия, вул. І. Франка, 12
тел. 2-65-31, e-mail: pedkol.if@ukr.net

ДОВІДКА

про впровадження результатів дослідження
Пушкарук Ірини Юріївни
«Сім'я як чинник розвитку батьківської ідентичності чоловіка»

Дослідження Пушкарук Ірини Юріївни спрямовано на вивчення проблеми психології батьківства та феномену батьківської ідентичності чоловіка. Теоретичний та емпіричний аналіз впливу сім'ї на розвиток батьківської ідентичності чоловіка дав можливість виділити ті ключові проблемні аспекти у процесі розвитку батьківської ідентичності, які потребують корекції. Відповідно була розроблена «Програма оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка», яка була успішно апробована на базі КВНЗ «Коломийський педагогічний коледж Івано-Франківської обласної ради» у 2015-2016 навчальному році.

Учасниками були 8 студентів 1-3 курсів. Було проведено 7 передбачених програмою занять («Ким написаний сценарій мого життя?», «Дитячі спогади як ресурс», «Подорож у дорослість», «Аніма і Анімус або Казка про Жінку і Чоловіка», «Сексуальність і табу на неї», «Любов як Альфа і Омега: пошук, усвідомлення, прийняття», «Розвиток дитини: разом до гармонії»), загальною тривалістю 24,5 год. Робота в групі була системною і цілісною та передбачала щотижневі зустрічі протягом двох місяців.

По ефективності «Програми оптимізації процесу розвитку батьківської ідентичності чоловіка» засвідчили результати проведеного квазіекспериментального дослідження.

Директор Коломийського
педагогічного коледжу

Ковтун В.І.